

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (169) май-июнь 2013

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
министерствосу, жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2013

САУ КЪАЛ, НАНЫМ

Повесть

I.

Таула тарында айланч жолчукъ, бирде жолоу-чугъа эс тапдыра, бирде кёзден ташагъа кете да созула эди къалын агъачны ичи бла ёрге, бирде уа къаяла къююнуна къысыла, тарланы турларын сагъайта. Далхат а – намысны жарлы жесири – таш да, агъач да анга нёгерлик эте бара эди ол жолчукъ бла, къайры баргъанын да иги ангыламай. Тауда ашыкъмакълыкъ жолну къысхартхан угъай, узайтхан этгенин да ангылай тургъанлай, ёрге жан ата эди, кюн кюйюдюрген, жел тарагъан къара къалпагъын да къолуна алып. Далхат ай да, кюн да кеси ючюн чыкъгъанларына ишексиз болуп жашагъан заманында ол къалпакъны кийген угъай, къолуна алыргъа окъуна ыйлыгъыр эди, бюгюн да башха зат тапмай киймегенди къара къалпакъны, энди омакъылыкъ да, эркин жашау да аны жокъла-мазлыкъларына ишексиз болуп тохтагъанлыгъыды.

Тауда Бийнёгер сынагъан къыйынлыкъны озуп сынагъан ата къарындашын да тюшюрдю Далхат эсине бир къыланч жингирикге келип тирелгенинде. Ол алайда элия ургъан акъ къайын терекни, кюйюп, кюл болуп тургъанын да эследи. Ёз къадары ол халгъа келип тургъанын ангылагъанча, мудах болду. Бийнёгерни Апсатыны къызы жойгъанды, Асхатны уа урушну заманында бу тийреде партизан жыйын бла коммунист борчун толтура айланган сагъатында элия уруп ёлгенди.

Анга кёл кенгдиргенле да болдула. Ол зат Далхатны бушууун окъуна унутдурду.

Асхат колхозну парткому эди, партиягъа къаны, жаны бла къуллукъ этген, ораза, намаз деген затха чюйресинден сюелген. Аны ол ишине кёл ашагъанла уа: «Асхатны элия угъай, Аллах ургъанды тёппесинден, - деп къойгъандыла, айтхан сёзлерини кертилигине толу ийнанып, башларын ёрге кётюрюп, кеси акъылларында кёк кенглигине ёрлей. - Ол, окъдан, къылыч жарадан къутулгъанлыкъгъа, Аллахны чамланыуундан къутулалмагъанды», - деп.

Ахшы умутлары зорлукъгъа хорлатып тохтагъан Далхат Асхатны юсюнде къазан къарачакъара ниетлерин халкъгъа туура этген эллилеринден жийиргенди. Аланы сёзлери бюгюн да Далхатны жүрегине биз болуп чанчылдыла. Ичи от жанды. Бу жолча бек чамланмады Далхат ол адамлагъа. Кеси акъылында алай къабынды, жангыз бирлерине тюбесе, арсарсыз кюл-кёмюр этерик эди.

«Насыпха, былайда мени тыяр, тохтатыр адам жокьду, - деди Далхат, кесин мурдарлыкьгъа хазырлай. – Мени да жояргъа боллукьду-ла, жойсунла, неге керекди манга быллай жашау?! Къарагъыз, бу ишге! Тийреде менсиз жашарыкь адамла арбазгъа мудах болуп кирдиле. Ала мени дууама келедиле. Ала дууа тутханда, кесим да тутдум дууа. Мен шаша турама! Акъылынгы башынга жый...»

Далхат эрттен къарангысы бла жолгъа чыкьгъанында, кекде жулдузла бир кеп эдиле; Жер да, Кек да жарыкъдан-жарыкъ бола баргъанлары сайын а, жокь болуп кетдиле ол къадар жулдуз. Нек жарсымайсыз алагъа? Да ол табийгъатны тёреси эсе, нек жарсыргъа керекбиз? Бек алгъа жазыу этген заманыбызда кере билирге керекбиз ол тюрлениуню. Хар зат да сейирди дуняда, - биз акъыл бёлсек, аны чыртда чотха алмагъанла кепдюле. Далхат да, кезачдырмагъан сагъышларындан бир кесек заманчыкьгъа къутулуп, жол жингирикде сюелген халында тегерекге – табийгъатны сейирлик суратларына сукъланып къарай, кесини къайдагъысын бир ууахтыгъа унутду. Жолу кесилгенча, тынгысыз да болду. Ызы бла бу тамашалыкь дуняны юсюнден жыр, жомакь этип, аланы кёллеринден айтып, халкьгъа саугъагъа бергенлеге сукъланды. «Кязимни, Керимни, Къайсынны, Миналданны, Танзиляны... атларыча нек белгили туююдюле аланы атлары? – деп жарсыды. – Пушкинни, Лермонтовну заманларында да этилгендиле жырларыбыз, жомакьларыбыз. Жокьду тюзлюк. Неди ол тюзлюк дегенибиз? Ой юйюнге, таш да ачыйды да окь тийген ташха, Асхатха къалай жарсымадыла ол эссиз халпарларыны къуллары, къарауашлары болуп сюелгенле?! Асхатха сёгюм салгъанла дунядан жокь болдула, тюз ниетли коммунистге халкь этген жыр а бюгюн да халкь бла жашайды. Анда быллай тизгинле бардыла:

*Асхат, сен алгъа учхан къушубуз,
Сен айтханны этергеди борчубуз.
Хазырбыз сени ызынгдан барыргъа,
Сени ючюн жаныбызны салыргъа.*

*Душманлагъа душман болуп тюберге,
Алагъа эр кишлик кёргюзтюрге,
Къылычны жютюлюгюн билдирирге.
Хазырбыз, Асхат! Къоркъмайбыз ёлюрге!»*

Дунягъа жаратылгъан инсан, кеси заманына къуллукь этеди, суйсе, суймесе да. Литература бла искусство да алай. Хыйласыз адамла иги биледиле ол затланы. Чексиз дуня чексиз тюрлениуледе!

***

Табийгъат бир кесек къылыкь эте тебиреди – жылы шулпу таула табадан тигеледи. Далхат Минги тауну мёнгюлю ышыгъына къысылгъанча, къысылды уллу къарабет ташны ышыгъына. Хужу жашау онгун

алгъан адам армауду, къан къайнатхан ётю, халкъ сукъланган таукеллиги талчыкъдыла, ахшы мураты оюлду, татлы тенгле жаурукъ этгенде. Лейла, Рамазанчыкъны да къолундан тутуп: «Сау къал, наным», - деп, юйден чыгып кетген кюнню къыйынлыгы уа барын да хорлады. Юйюр чачылды- суу амалтын къуругъан гюл бахчагъа ушап къалды. Къалай сормай келди къыйынлыкъ?! Жугъурбет ташны ышыгъында суу шорха талагъан сагъышлары Къарачайгъа жол ызларын дурус кёрдюле Далхатха. Къыйынлыкъдан кери да болсун, къарындашла эс да тапдырдыла.

Алай бир заманда санлары къыйылдыла. Тутмакъ эшиги шош ачылды, сора, элия таууш этип, жабылды. Ол таууш чыракъсыз, жылыусуз отоуда абындырды Далхатны. Тышында эшитилдиде огъурсуз ауазла. Ой кюйсюз къадар. Анга кёлкъалды этиу жокъ.

Бир заманда атыны терлеген ийиси кенгден ангылашынган адам жугъурбет ташха жууукълашды. Къуугъунчугъа ушатды Далхат аны. Келиую суху эди, къыстау. Ёрелеширге Далхат да хазырланды. Кесини ол муртыны ахыры аманнга кетерин суймеди Далхат. «Тохта, сагъыш эт, - деди кеси кесине. - Кыйынлыкъгъа тёзген да ачыйды. Таш да, агъач да, къыйынлыкъ жетгенде, бек ачыйдыла, тынгылауну басып тургъанлыкъгъа. Терекге балта тийсе, жилимукъларын тегеди, къалтырап, боран силкинديرгенча. «Сен айтханымы этмей ёлсем, къабырым эки жарылып», - дейди ана балагъа. Ол бошдан туююлду – керти сёздю».

«Шайтан жел» ташны, агъачны кёкге учургъанча учурду Далхатны акъылын башындан кёзкёрмезге. Тёгерегине узалып, ташдан, агъачдан да болушлукъ тапмады. Жансыз затха жан салыргъа кюрешгенден башха туююл эди ол амалсызлыгы да. «Ийнаныгъыз, - деген эди бир кере Далхат, - бюгюн къабырладагъылагъа бир бек сукъаланама мен. Аллаи кезиулеримде сабийлигимде сынагъан къыйынлыкъларым да артха къайтып сарнатадыла. Тёзейик, сыбызгыбызны сарнагъанына да тёзейик. Ол да согъар ариу макъам, бизни тепсетир. Сабийле, чабышып, бир бирни озарла, бугъумуч ойнап хорлагъанла къууанырла, бизни да къыйынлыкъ сагъышларыбызны чачарла».

- Бетсиз гудучу, нек кирип тураса таш тюбюне? – деди атлы. – Суймеклик ючюн кюрешни сууутургъа онг болмагъанын ангыладынгмы? «Къыйынлыкъ келсе – ожакъ бла кирип, кетип тебиресе уа – ийне кёзю бла чыгъар». «Бийик къысыр ташда табийгъат салгъан жазула келген жолуму шагъатлары, Лейланы бла мени юйюрюбюзню оюлмазлыкъ къаласы – энди келлик мамыр жашаууму къууанчы, къанатлыла жыры уа – Лейланы бешик жыры», - деп махтаныучу сен туююлмю эдинг? Сиркиу жел не бек къадалып кюрешди эсе да, тау тёппеде боз булутланы седиреталмады. Лейланы бла мени суймеклигибиз да ма алай кючлюдю - табийгъат да, адам да оялмазлыкъ къала. «Оюлдуму къаланг, гудучу?! Жашынг да, къатынынг да мени юйюмдедиле. Тас жашауунгу сыры энди артха къайтмаз. Тутмакълыкъ сынамасанг да, ары-бери жол жорюю, инжилеп жашарса. Таулагъа синге ашырырса дуниянгы. Хайт де, зулмугъа амал болмаз чыдамай. Не этериксе, суймеклик амалтын

кьул-кьарауаш бола жашагъанды сыйлы жаным. Аз айланмадым жел жиягъан сууукъ ёзенде, тёзгенме, сен да тёз, киши эсенг...»

Далхат атып чыкъды таш ауанасындан. Ат бийиклигине секирди да, Салихни жагъасына жабышып, атдан атды. Далхатны хар затха теренден багъа бичген кьарамы, кеси кесинден кёп затны излеген адети, таза ниети, халаллыгъы – барысы да намысын бийикге кётюрген шартла болуп, келе келген жаш кьанбуз Салихни тюпге уруп, ауузундан келген акъ кёмюгю кьара мыйыкъларын жибитгинчи дери боюнун буугъанлай турду. Олсагъатда уллу кьайгъысы тынчлыгъын алгъан Далхатны сыфатына кьарап онг жокъ эди, - бетинде адам ышаныр халы жокъ – Салихден эсе ол окъунамы онгсузду дерча. Хар заманда темир эритирге хазыр кьарамы кьара тумандан толуп эди. Алайда саулай жер да кьара булутланы ауаналарындады. «Сабыр бол, акъылынгы башынга жый, мурдарлыкъны ызындан келлик палахны сагъышын эт, бизни жерге кьаратма!» - деген ауаз эшитилди Далхатны кьулагъына. Ол анасыны ауазы эди.

Да ол ауаз сакълады Салихни кьыйынлыкъдан. Алай болмаса, Далхат аны чиркитирик эди. Ол кьызгъан кьаны тобукъларын кьалтырата турду аякъ юсюнде. Сора, акъыртын атлай барып, чёкдю уллу ташны ауанасына. Шулпу да тохтагъанды. Салих а ёлюмден кьутулгъанына ышанмагъанлыкъ этип, тюшю, тюню болгъанын да бир бирден айыраламай, тегерегине кьараргъа да базынмай, атыны кьатына кючден барып, анга минерге кьарыуу жетмей, жүгенине жабышып, жаяу жолчукъ бла энишге шош атлай, тигелеп кетди.

II

- Жашым, аллай бир азап сынатма кесинге, - деген эди Далхатха анасы Судам ол белгисиз жолгъа атланнганында, - ырысхыданмы туугъанбыз, Аллах буюрса, энтта да жокълар кьууанч бизни, ол ёмюрлени жоругъуду – суу ызына кьайтыр, саулукъ-эсенлик болса, жыр да, ырысхы да алгъыннгы жерлерин жокъларла. Бусагъатда уа кьыш боранына, кече кьарангысына тёзерге керекбиз, кьыйынлыкъны кётюрмеклик эрликни ишиди, аллайдан ёлюм да юркеди».

Судам – жыл саны сексенден иги да атлагъан тиширыу, ийнек сауугъанда, юй жумушлада да алыкъа кишиден болушлукъ излемегенди эндиге дери. Алай жашыны жунчугъаны иги да тозуратханды аны. Юйю, мюлкю торгга тюшгенликге, жүреги кюе эсе да, тасхасын кишиге билдирмегенди. Бизге болгъан кьыйынлыкъгъа не айтасыз деп айланса, анга тюшериги жокъ, жашы уа кесин жояргъа боллукъду ол заманда. Ана жүреги теренден оюм этеди. Ол кеси акъылында болгъан - теренде орналгъан жашырынлыкъланы босагъаларына барып тиреледи бирде, аланы ары жанларына атларгъа уа базынмайды. Судам жашауну кюз арты бла ёнчелейди хар нени да. «Адамлыкъ, огъурлулукъ юсюнде жүрюген инсан насыплады, - дерге бек суююучюдю ол. – Адамсызлыкъ адамны жолларын кеседи. Тюзлюк кьалсын кичини, уллуну да эслеринде. Кьалын кьара туман кюн жарыгъын хорлаялмаз».

Къыйынлыгы хорлап, къарт тюрсюннге кирген Судамны ол сёзлери Далхатны эсине тюшген сагъатда ол, жауурунларын керип, башын къара ташха таяндырды. «Къалай игиди бу дуняда жашагъан!» - деп, теренден солуду. Терсликни тюзлюк хорларыгына да ийнанды. Жел ургъан жанына аумакълыкъ жангылыч иш болгъанына кеч тюшоннгенине уа кюйдю-бишди. Турна жыйын, ауаналарын жерге бошлай, узакъга жол тартхан сагъатда Далхат, алагъа къарай, бирде мудах бола, бирде артха – туугъан жерлерине, аман сагъатлы болуп ишлеген уяларына къайтырыкъларына ишексиз болуп, ала, къанат къагъа: «Сау къал, Далхат», - дегенлерине да толу ийнанып, башы ала учхан бийикликке жетген сагъатларын да эсгерди Лейланы. Алай Лейланы, хыйла ышара: «Сау къал, наным», - деген сёзлери, бар акъылын бийлеп, кёзлери къарангы этдиле – бир ауукъга дуня жарыгындан айырылды. Сюймекликден шашхан сагъатларында болуучу эди алай. «Лейла, мен сени сюеме!» - деп къычырса, къыз, анга ийнанмай, Далхатны ауазын башха адамны ауазына ушатып къойса, къара жерге къапланып жилигъанды жаш. Къызны анга аралып тургъан кёзлерин кюн кёзюне ушатып, аланы къызыулукълары кюйдюрюп къоядыла деген чекке жетип сюелген чакъда уа бютюнда тили тутулуучу эди Далхатны.

Табийгъатны кючюне алжаусуз ийнанган Далхат, ол – табиьгъат, шош аязда сюймеклик жырланы макъамларын къатлагъанынакъууанып, Лейлагъа аллай жырла этерге термиле эди. Аллай кезиуледе ол кеси кеси бла ушакъ этеди: «Хар зат да, - агъачла шуулдаулары, кёк да, жер да, жулдузла дамани жанлыдыла, - дей эди, - кёкде къанат къагъып баргъан къанатлыла да мени жанлыдыла - барысы да мени сюймеклигимден Лейлагъа хапар бередила. Алагъа тынгылай, Лейланы ауазын да эшитеме. Ол мени бизни сюймеклигибизни дунягъа жаратхан черек жагъагъа чакъыра эди бирде, алайда къалын чачлы эмен терекни салкъынында, биринчи кюнледеча, бир бири кёзюне къарап олтурургъа кереклисин шыбырдай эди ол ауаз, - ай да, кюн да, жулдузла да бизни ючюн чыкъгъанларын, жашаубузну ала жарытханлай турлукъларын ангылатып.

«Лейла, - деди Далхат, кёзюне къатып тургъанына кеси да ышанмай, - намысынг ниетингча таза, кёк кенглигине жете бийиклиги, сабырлыгынг – къая тынгылау... Сени ариулугъунг- табиьгъатны ариу гюлю. Къалай насыплыма мен! Далхат, ай кёлге тюшгенча, тигелединг сен бюгюн таудан, кёзлерими айча жарытып», - дегенинг эсингдемиди, мен нёгерлерим бла Хаймаша жайлыгындан, кёп мал сюрюп къайтханым-да.

Энди ангыладым, ол затла барысы да жан талагъан сюймекликни сахиник ушагъы болгъанларын. Аны жыры да сахиник. «Ахчасыз-бохчасыз жашау ючюн сюймеклигими ёлтюрюрге айланады анам», - деп тарыкъгъан сен туююлмю эдинг, ол менден эсе Салихни сайлагъанын айтып. Эгечим Нюржан, санга кёп кере барып, жүрегимде болгъанны ангылата кетип, ахырында манга тюберге ыразылыгынгы айтып келгенинде, кесими игиликке кёз ачып, танг жарыгына аны кесича жарыкъ тюбеген сундум. Сюймеклик жырымы макъамы эдиле Нюржан айтхан

сёзле. Чексиз кьууандыргъан, жилияхан да этдиле ала мени. Жилиягъан а асыры кьууаннгандан этгенме. Олсагъатда уа жылы жауун да сылады бетими. Алай анангы: «Сатыу-алыу бла кюрешген эр кишиден суймегеним жокьду», - деген сёзлерин эшитгенимде сынагъан кыйынлыкларымы да унутдум. Сен а: «Ырысхыны сыйлысы, ахчаны кёбю, машинаны ариуу керекдиле манга, анам. Мен айтханнга бой салып, ауазынгы азат учма кьой, анам, бош аякь тирейсе», - деген сёзлеринги эшитгенимде уа, кёк кенглигинде учдум.

***

Башларында ёмюрлени булут кериуанлары кёп жюзген таулану кьуюнларында тенгизге ашыкьгъан тау черек жагъаларын ашай барады энишге, шорхалары акь кёмюк ауларына бёлене. Далхат да сюеледи алайда, кьарт эмен терекни ауанасында, кюз арты аяз бетин сылай. Келбети ол терекни тау суууну келбетича таза, халаллыгъы, ёхтемлиги да алача. Лейла бла Нюржан алайгъа келликдиле. Черекни шууудлауу, терек башында чыпчыкъланы жырлаулары да анга кьууанч айтханча кёрюнедиле, суймекликни отун ала тиргизириклерине, огъурлулукьгъа кюч берликлерине ийнанып. Алай тынгысызды жаш, Лейлагъа айтыр сёзюн кеси акьылында кьатлай. Энди ол черекни саркьыууна, шорхаланы кьайнауларына да эс бурмайды, ёмюрлюк кьаяча сюеледи, шош жел тарай кьап-къара бурма чачын. Узун бойлу, кенг жауурунлу Далхат бирде кёп жюрюген жолоучугъа ушайды, бирде, жауун жибитгенча, жыйырылады, кьалын кьашларын, добар эринлерин, кенг сакьалын уллу да, кьарыулу да кьол аязлары бла кезиу-кезиу сылай. Кьызланы кёпге мычыгъанларыны сагъышы субай санларын сууукьсуратды. Тынгысыз, кьууанч ауаз да чалынды кьулагъына, тегерекге сакь кьарай келип, кьарамы черекни шорхаларына тирелген сагъатда. Салихни хархын да эшитди. Ол аны тюзлюк бла терслик демлешген чакьда айтылычу оспар сёзюню макьамына ушатды. Жаралы зурнукча, инжилди жаш. Юсюнде жашла кьатын алгъан кюн кийиучю чыммакь акь кёлеги, кьап-къара кенчеги, аллай да чурукълары. Бара барып, суу жагъада бир сыйдам ташха олтурду. Олсагъатда буз да, кьар да жаудургъан, элия бутакъларын чартлатхан сагъышларын кесинден кери этер ючюн, кьымыжа болуп, черек суугъа окьуна секирлик эди. Кесине узакь ёмюр, кьууанч жашау тилей олтургъан Далхат, эл кыйырындан ёрге кеси жангыз айланган Нюржанны эследи. Суу куйгъанча болду. Аллай бирден тынгысыз эди Далхат. Лейланы сыфаты кёрюндю кёзюне. Умутлу кьарайды Нюржан таба. Лейласыз жашауу мутхуз жаннган отха, чыракьгъа ушарыгъын кече, кюн да унутмагъан жаш, сатлыкьны жолун кесерге кьолундан келмезлигин ангылап, кьара кесеу болду. Лейла анасын хорлялмазлыгъы баямды, - битеу жашауун тузакьда ашырылыкь болса да, анасы айтхандан чыгъарыкь туююдю,- алай юйреннгенди кьыз.

«Салих харам тенглик этеди. Аны атасы да, мени атам да урушха бирден кетип, андан сау кьайтып, тенглик жюрютюулерине халкь сукь-

ланып, алай жашай келип алышхандыла дуняларын. Мен Лейласыз дуняда жашау эталмазлыгыма тенгнге-жууукгы аңгылатхынчы кёрмейми эди Салих кьолунда ишлеп турган кызыны: ол эл таматасы, Лейла аны бухгалтери...»

Нюржан, кьансыз, жансыз болуп олтурган Далхатны кьатына келип: «Лейланы анасы ызыбыздан жетип, баям, кьайры баргьаныбызны аңылагьан болур эди, кьолундан тутуп, артха алып кетгенди», - деди.

Тегерекни кьалын кьара туман басханча болуп, Далхат жукь кёрмей кьалды. Аны халы халкь атасыны жилиаун этген кюнден башха туююл эди.

- Жарсыма аллай бир, - деди Нюржан, - Лейла биз айтхандан чыгарыкь туююлдо. Ниетин аңгылатханды.

Алай амалсызлыкь жашны кезлеринден кетмеди.

III

Тюбешиуле, зауукьлу, кьууанчлы тюбешиуле. Бу жашаууну тарын, ёрюн да Лейла жарытхан сунган кюнлери чексиз эдиле Далхатны. Элия жарыгы да, кюн, ай жарыгы кёрюнедиле анга. Ол жарыкъланы да кеси бла Лейла жарытханча алай сунады. Алайды ёхтемлиги, жашау юлюшю. Анга энди жаланда кёкге басхыч ишлерге керек болуп турады. Бюгюн Лейлагьа тюбегенлей, айтырыгы бирди: «Айт энтта да бир хычыуун сёз, ол тангымы жарыкь атдырлыгына кьууанырча. Мен а кюн таякьгы таянып тынгыларма санга». Былайда Далхат Лейланы ауазын эшитди: «Сен жашагьан юйге барып, нюрлю сыфатынга жууукьдан кьарар кюн келлик болурму?»

«Ой жарлы сен, - деди башха ауаз, - кьулагьынга эшитилген сантлагьа ийнанып, не кирпичейсе? Сени жашауунг да тюш, суюмеклигинг да тюш». Ол Салихни ауазы эди.

«Унутулган тюш эсгериуледе кьалып, тюнюбюзде ёмюрден-ахыргьа жырланып турлукь жыр бийлер Лейланы да, мени да жюрегибизни. Суюмекликни ёмюрлюгюне ёлчеу болур ол. Бизни тынгысыз этген тюшлерибиз ма муну бла бирге кетерле дунядан, - деп, Далхат, эски бёркюн тешип, жангы бёркюн кийди. Ушагыусуз иш этилмез ёмюрде да Лейланы бла мени юйюрюбюзде. Сени жашауунг а, Салих, суу амалтын кьуругьан терекге ушар, сабийлери, адамлыкълары болганлагьа сукълана ашырырса дунянгы».

«Ой, жарлы сен. Тиширу маталлы эр киши. Сени кибикле билген жаланда кьаргьышды. Сатыу-алыу бла кюрешуи, - ахчаны ызындан кьууу да кетерле бизден кенгнге, черек толкьунларында-шорхаланы кьалын кёмюклери солууларын тыя. Бизни кибиклени солуулары уа хар заманда азат чыгар халкьны ауазы бла бирге».

***

Тюню, тюшо эсе да, бу ушакъ уллу кыйынлыкъ сынатды Далхатха. Нек тапдырмайды Лейла кесин юч кюнден бери? Жаш, письмо жазып, аны Лейлагъа Нюржандан жиберирге таукел болду.

«Лейла, сёзюмю ал тазалыгъын иеме санга; анда болгъан жылыгъу ангыларыгъынга къууанып. Сансыз этсенг а – жюрек жилир, чууакъ кёкню да жилир ачы сёз. Чыкъны тамычысы кырдыкъда кюнню кёзюм ишлегенин кёргенме. Бек алгъа ол суратха сени ушатханма.

Эрттенликде эртте туруп, черек толкъуну тенгизге ашыкъгъанча ашыкъдым санга письмо жазаргъа. Манга къанат берген кюнюм, терезенги къагъып, сени уятхан жерге, кырдыклагъа да къууанч берген суймекликди, санга мындан арысындагъы жашаууму мурдор ташы боллукъ къагъытны санга жаздыргъан да. Бу сёзлени биринчи кере айтама. Ол затха да суймеклигим базындыргъанды. Манга сени суратынгы ишлетген да олду. Кёзлеринг манга къарагъан сагъатда алада эследим тенгиз чайкъалгъанын, къалай тюрслеп къарай эдиле ол кёзле манга. Кёп оюмну, кёп акъылыны, кёп ариулукъну кеслерине жыйышдыргъан талгъыр кёзле.

Къууанчым сагъышха бурулду, - аязлы тангда ала манга ишекли болуп къарагъан сундум, тюшюм болуп алданырма деп, къоркъдум. Тюшо насыбын юзген тиширыу, жилир, жюрегин чёкдюреди. Эр кишиге уа не мадар? Хар затха да тёзе барсам, суймеклик сарнар деп къоркъама. Угъай, сант этмейим, тюшюмде суймеклик экибизге да къанат къакъдыра эди, - суратларыбыз къая бетледе бир бирге жууукъ салынып; аланы уа кюн таякълары ишлегендиле. Жаланда менме деген художник – Бакку улу ишлеялыкъ эди тюз алай уста.

Къаты жауунла суратланы бетлерин жуугъанда да тюрлендиралмагъанды сыфатларын, бютюм ариу болгъандыла ала. Экибизни да ахшы муратларыбыз бир бирни излетедиле, ажашхан кёгюрчюнле, къалын туманны жырып, тау бийикликге учуп, анда бир бирлерин эркетелгенча. Тау башында бир бирлери бла талашхан желле да шош болдула ол чакъда. Бизни уа – сени бла мени, жаланда къууанч жокълайды – къатыбызда туман да жокъ, жел да жокъ; мени акъ атлы муратым экибизни да тау тёппесине чыгъарды мычымай. Олсагъатда анга битген къанатла кёкню, жерни да тамашагъа къалдыргъан эдиле. Омарны, Кулинаны, Исмайылны, Алимни ариу макъамларын да эшитдинг тау башында, Билялны къобуз тауушун да. Сен бизни арбазда къобуз сокъдурлугъунга да ийнанам».

IV

Жауун тохтап, тейри къылыч да тау этегине къыланч созулгъан сагъатда Далхат, уллу ташны ышыгъындан чыгъып, кёзлерин уллу къоллары бла кезиу-кезиу ууду, керилди, созулду. Кесини ёсюмюм ёнчелеген сунар эдинг, къарыулу билеклерин ёрге бир ненча кере созгъанын, ызы бла энишге ийилип, къолларын аякъ бурунларына жетдиргенин кёрсенг. Ол,

төгереке-башха ышанлап къарай, табийгъатны къудуретине сукъланды. Элия бутагъы кюйдюрген жерге да жан кире – кырдык чыгъа башлагъанын эслеп да къууанды. Анча жылны къара кесеу болуп тургъан жерге жан кирди эсе, Асхат да келирге керекди жашаугъа. Кюз артында думп болуп кетген турнала жайгъыда ата журтларына къайта эселе, нек келмезге керекди Асхат? Ол заманда Далхатны жюрегин кюйдюрген ачыу сынтыл болур. Лейладан а умутсузду – ол энди артха къайтмаз. Салих излегенин, кюсегенин тапды. Небилейим, Рамазанны атасы жилай тургъанлай ол ёмюрюн къууанчлы ашырырмы? Бюгюн Далхат, буз тюйген бахчача, ууалыпды.

Угъай, Далхат Салихни мурдарлыкъ излегенине ийнанмайды: Лейла юйден кетгенликге, Далхатны намысы бла ойнарыкъ тюйлдю. Алай жашы, къатыны да кёзюне кёрюнюп, тохтаусуз ачайды ичи; бушуу, къууанч ауазла, бир бирлерин алышындыра, эшитиледиле къулагъына. Анасы Судам да бермейди бусагъатда анга бир ууаз. Бёрю, ит улугъан тауушла уа аман сагъатлы этедиле жашны. Къууанчлы танглагъа тубей келген Далхат, кече къарангысына батып, барыр жолуна тюзелалмай, къармалып кълды.

«Далхат, кёлсюзлюк этме, къууанч кюнле алыкъа келирле». Ол атасыны ауазы эди – Салимни. Жаш атасы дуниядан кетгенли биринчи кере эшитди аны ауазын.

***

Ата сёзю бу кюнлени озарыкъларына ийнандырса керек Далхатны, биягъы ташны ышыгъына къутулуп, кеси акъылында къатыны, жашы бла ушакъ этеди. Бир заманда тансыкълыкъны кёз жашлары тап ишленген бурун жанлары бла, толу бетин жалай, энишге учхандыла. «Ёмюрюм сур туман, - деп быллай къыйынлыкъ ючюн айтхан болур эди атам къарындашы Асхат ажымлы жоулгъан кюн. – Эй, жалгъан дуня!»

«Лейла, бешик жырынга къалай суюноп тынгылаучу эдим мен. Къалай ариу макъамынг барды сени! Аллай ауазы, аллай фахмусу болгъан адам манга быллай уллу къыйынлыкъны бирирге къалай базынды?! Санга тюшюмде тубесем да жилайма. Жашыртын сёз айтыргъа, жашыртын ушакъ, жашыртын оноу этерге кюрешеме. Сен а тынгылайса, бир къллы жауунг къыйынлыкъгъа тюшгенине кёл кенгдиргенча, аз ышарып. Бир жол айтхан эдинг: «Салих къуллугъуна, сен байлыгъынга махтанып, башымы суугъа атарыкъ этдигиз», - деп.

Къалай учхара эшитилген эдиле ол сёзле манга. Ол манга – суюмекликни къулу-къарауашы болуп, эрттен сайын тангнга умутлу къарай жашагъан, экибизни арабызда сатхычлыкъ суюмекликни ёлтюрмезлигине толу ийнанып тургъан адамны саудан ёлтюрген эдинг.

Бир жолгъу тубешиуюбюзде да оспар сёзлеринг бла ачы кълпыдыргъа кюрешгенинги унуталмайма. Рамазанны эркелете тургъан заманымда окъуна тюше эдиле ол сёзле эсиме. Алай, асыры суюгенден безирей тургъаннга санап, кёл этдиргенме кеси кесиме.

- Сен кьутургъан суугъа кирип, андан батмай чыкъсанг сюеме, бийик тауну кьоюнунда Апсатыны малларындан бирлерин жаны саулай аркъанга кётюрюп келсенг сюеме, - дей эдин, кёзюме жютю къарап.

- Да сора ёлген жашны башынгамы урлукьса? – дедим.

- Да кьыз салгъан борчну жанынг саулай толтуралмазлыкь болуп, нек бийлерге кюрешесе мени жүрегими?

- Сюймекликге жан аурутмайса сен. Къыйынлыкьны чакьыраса экибизге да. Керекмиди аллай жашау бизге?

- Къыйынлыкь сынамагъан жашаууну магъанасын ангыламаз.

- Сагьыш этер сёз айтдынг бу жол. Мен, нек эсе да, сени хар сёзюнге ийнанып къалама.

- Сен сюймекликни юсюнден айтып тебиресенг, масхаралагъан этген сунама. Андан ёнчеледим сууну теренлигин, тауну бийиклигин да.

- Къалай айтаса ол сёзлени манга? Къалай!? Жан аурут манга. Бу дуняда сенсиз жашарыгьымы билсем, ол сен айтхан терен сууда батаргъа, ол сен айтхан бийик таудан кетип, бушто болургъа хазырма. Алай ол эссизлик санга къууанч жашау бермез. Анга толу ийнанама. Жер мени кесине тартханлай турлукьду ёмюрден-ахыргъа.

- Ол хапар неге керек эди манга (Лейла жилимсырады). Алтыаякь сунма мени. Махтанчакь да угъай. Ышаныулу сёз айтмай, жанымы жерге сукьгъанлай жашайса. «Мен сени бла бир юйдегили болургъа сюеме», дегенден башха сёз эшитмегенме сенден, сюймеклик таралтхан жашны бла кьызы кинода, театрладамы кёрмегенсе? Мен да кюе, бир ауаз да: «Тёзюмлю бол», - деп шыбырдагъанлай. Не заманнга дери тёзерикме? Тёздюм. Тёздюм. Энтта да тёзейим, магъана боллукь эсе. Сени къужур халларынгдыла мени тёзюмсюз этген.

- Къатынга келгенимлей, тилим тутулуп къалады, айтыр сёзюм тамагьыма тыгьылып. Басхан жерим оюлуп баргъан сунама ол чакьда. Санга этген жырымы айтыргъа неда жазып жиберирге окьуна базынмайма, - жанынга тиерме деп кьоркъама. (Далхат ол жырыны бир кесегин сабыр, кючден эшитилген ауаз бла айтды):

*Эки жаным болса, ариуум,
Мен бирин санга берирем.
Сен суратынгы манга уа берсенг,
Сени кёзюнгден кёрюрем.*

*Ой бууунунгдагьы сагьатчыгьынг,
Ол да бир кюн бир чачылыр.
Сюймеклик ауруу башынга тюшсе,
Жюрегинг манга ачылыр.*

*Хар эрттен сайын чыгьып къарайма
Суугъа барыучу жолунга,
Мен санга бир бек таралама да –
Ажымлы ёллок болурма...*

Къыз аязлы тангда жаулукъ къанатларын, жыйыркъ этеклерин жел тарай, ташлы жолда къыстау кетип баргъанча, сахник къарады тегерекге. Жюрек сырын айтыр адам излеген сунар эдинг, аны тынгысызлыгъын кёрсенг. «Мени да эндиге дери сенден жашырып тургъан сёзюм а буду», - дерикди, бир кесек эс жыйса:

*Жашауубузгъа оноу эт, наным, -
Заман бошуна кетмесин.
Сен менсиз къалып, мен сенсиз къалып,
Эл сёзюбюзню этмесин...*

Къызны угъай, жашны ёню къаныкъды. Ол Лейланы сёзюнде гюняхсыз кюнню сизди. Жаш кюнню жылыуун, айны жарыкълыгъын да ала эди кесине.

V

Далхат, кеси кеси бла ушакъ эте кетип, къалкъып къалды. Огъурсуз тюш кёрдю. Тыгъырыкъсыз къалгъан анасын, эгечин, къарындашын да тыгъырыкъсыз, малсыз, мюлксюз къойгъан, юйюрюню чач-тюк болгъанын кёрген Далхат бир белгисиз жерде, - уллу сууну боюнунда сюеле эди. Теренден ышаргъан кёзлерин къысха-къысха къагъа къарайды тегерегине. Бирде тынгысыз сагъышлары акъылын кзуршоугъа аладыла, ала муну бирде бийик тиклеге ёрлетедиле. Ол жангыз кеси ауанасын ызында къоя барады тик къулакъ бла ёрге. Узакъдан къарап, жолун бегеуюлле сакълап тургъанларын эследи. Ол бир кесек мычыды, сагъыш этди, жууапха хазырланды. Кёкде боз булутла да чыкъдыла, тау артындан бир бирлерин ышыра. Болсада тебентин ургъан аяз, ол булутланы чачып, жазгъы кюнню таякъларына жол ачды. Далхат, эс жыйып, артха айланып, уллу суу жагъагъа хыны тигеледи...

Ол черек сууну жагъасында аны толкъунларын санай олтурады. Аллай сагъатында бир огъурсуз таууш Далхатны акъылын кесине тартды. Ол таууш шош болду да, элде кимле эселе да къобуз, жыр, къарс таууш бла тойну къутурта эдиле. Далхат аллай ариу къобуз тауушну кёчгюнчюлюкде эшитгенди, Билял согъуп, халкъны жилиятхан, жырлатхан да этип. Тохтадыла къобуз, жыр тауушла. Ол белгисиз адамны ачы тауушу уа жангыздан эшитилди. Элгенди Далхат. Олсагъатда жаш огъурсуз жашауну къадарсыз къулу болгъанын ангылады. Теренден оюмлап сюздю нени да. Оюму, неси да жел чапыракъны юзгенден башха болмагъанын ангылады ахырында, - сагъышларын тышына чыгъарыргъа къатында адам жокъ.

Огъурсуз къычыргъан адам жууукъдан-жууукъ келе эди Далхатха. Ол жетди алайгъа. Далхат башын ауур кётюрдю. Кзутургъан итча къарады атлы Далхатха. Алайда къауданнга от тюшгенча, къычырыкъ-хахайла да эшитилдиле. Аланы да хауа мычымай жутду.

«Жарсыма жюрек къыйынлыгъынга аллай бир, - деди болмагъанча,

жумушакъ ауаз. – Бетсизле жерлерин табарла, сен а жашлыкъ дуниянга кьайтырса. Тёз, мындан арысында сени башынгы отха сукъгъанча «адамлагъа» ышанмазса. Санга жууукъ жаулукъ этген кьаябурун, кьыйыккъёз Салихчалагъа да ышанмазса, Лейлача тиширулагъа тюбемезсе, суйгенинг кьанынг-жанынг бла ангылатып кюрешмезсе аллайлагъа, ырысхы адамны келепен аузуна узалтханын да унутмазса. Ананга, эгечинг Нюржаннга, кьарындашынг Мухагъа сакъ бол, жашаугъа чек жокъ, макъамы болмагъанны жырларгъа юйреталмазлыгъынгы да унутма. Кьыйынлыланы бушуулу кёзлерине аз кьарамагъанды ананг. Кесинге да атанг, замансыз кетип, бёркюнгю терен кийдирди, Лейланы бетсизлиги да кийдирди бёркюнгю терен. Жашауну төреси: бары да саула сынагъан кьыйынлыкъла.

- Пакъыр бизнесменчик, уллу суу жагъада олтургъанлыгъынга уа, суусуз кьалгъан чабакъгъа ушайса! – деди атлы.

- Минги тау булутла башларындан кьарагъанча кьараучу эдинг да бизни башыбыздан, аякъ тюпге тюшдюнгмю?! Сен манга, кьырал къуллукъну толтургъан адамгъа, къол кётюргенинг кечилип кьаллыкъмы суннганенг? Угъай, алай болмайды. Тур ёрге! Бусагъат бегеуюлле жетедиле былайгъа, аллыбызда тебире. Районнга дери жаяулай барлыкъса, биз а атла бла. Ха-ха-ха! Къара жин бийлегенди жанынгы. Энди сен дуния жарыгъына термиле жашарыгъынга толу ийнан. Кесинги жулдузгъа тергеп, «Жулдуз жулдузгъа кёз кьысханын кёргенмисе, Лейла?» – деп, сер жазула бла кюрешичю заманларынгы ёмюрде да кёрмезсе мен саулукъда. Жашынг Рамазан «папа» деп санга угъай, манга айтады. Ахшыланы тизгининде жюрюмезсе бир заманда да.

Далхат, от болуп турду олтургъан жеринден. Секирди, ол жол секиргенча, ат юсюне. Атды Салихни ат юсюнден. Кьылыкъсыз сермешдиле... Быланы бир бирден айырыр адам жокъ алайда. Суу жагъада юзмезни жылтырауу кюн таякълары эркелетген алтыннга ушай эди. Далхатны бла Салихни къолларындагъы бичакъланы жылтыраулары да тюз алай. Салих мурдарлыкъгъа кирди – излегинин тапды.

Суу чакъдан бир чайкъала, жагъаны жалап, кёп мычымай артха кетеди. Аллай кезиуде сууну кьалын акъ кёмюгю алайда жансыз жатхан Далхатны кьансыз бетине чачыла эди. Ол сюексап бичагъын онг къолуна тюз да сау заманында кьысханча кьысып жата эди, юзмезге сыртындан тюшюп. Салих да сюеледи алайда, кьан эмген бичагъын къолундан ычхындырмай. Кёзлеринде кьалкыгъан жиямукълары уа эсленеди жапысызны.

VI

Далхат, ушкок тауушдан юркген кийик кибик, аман сагъатлы болуп уянды, тюшюню огъурсузлугъун кётюралмай. Лейланы: «Сау кьал, наным», - деп кетген кюнюн окъуна унуттурду тюш. Далхат Лейлагъа: «Сау эл налат берирча иш эте тураса», - деп, кёзюне жалыныулу кьа-

рагъанында уа: «Налат а санга берсинле... Сёзюм ауурму тийди? Нек тынгылап кьойдунг?» - деп, андан ары жукъ айтмай, чыгъып кетген эди.

Лейланы хатасындан сыйсыз Салих кьалай керилди Далхатны юсюне! Харам къандан жаратылгъан.

Салихни атасы Адик - келепенлени да келепени, Бахсан ауузунда эл Советни барчы-келчиси болуп ишлеген адам, юсюнден эски шинелин, башындан буденубкасын тешмеген, аны да кьызыл жулдузу онгуп, аякъларында уа баймакъ чурукълары жюрюшюн кьынгырына бошлап жашагъанды кёчгюнчюлюк аллы жыллада. Гынттысы уа элге сыйынмагъанды аны. Эки сёлешсе: «Мен сельсоветни адамыма», - деп болгъанды. Аны тили кёплени тюп этгенди. Аны ёлгенин эшитгенле: «Ариу ётюрюк эсе да, иги хапарды», - дегендиле басханчыла – ийнанмагъандыла Адикни ёлгенине. Адик кёчгюнчюлюкден кьайтхандан сора ауушханды. Салих сабийчик эди ол заманда.

Аны жашы ойнайды бюгюн адамланы башлары бла. «Амат да бек кьыйын жыллада ишлегенди сельсоветде», - деп махтаныргъа да сюйючюдю Салих. Далхат ол затланы барысын да башына жыйды да, жашауну хар жанындан терен сюзюп, иги, учхара затланы да ачыкъларгъа кюрешди кеси акьылында. Терсликни тюзлюк хорларыгъына уа алжаусуз ийнаады. Ол, таш ауанасындан чыгъып, кёлю бла керилип, созулуп, тегерекге-башха да сакъ кьарай келип, Кьарачайгъа ётююню жолун белгиледи.

Жаш керти да жол кёллю болуп тохтагъанында, Лейланы анасы Думасарны бла атасы Алибекни да эсгерди.

Алибек - не заманда да юсюнде кийимлери санларына кёре бичилип тигилген адам. Тизгинлигине эс бургъан, аны ферма башчы угъай, школну директору сунарыкъды. Кесини намысына, башхаланы намысларына да сакъ! Мен ёлсем, бирсиле да ёлсюнле дегенни инсанлыкъ шарты болмагъанын теренден ангылагъан адам. Думасар да тюз алай. Думасар, баям, тюз оноу эте болур эди кьызыны юсюнде – сатыу-алыу бла кюрешген таулу эр кишиге бюсюремегенин башхалагъа ангылатып. «Ол бизнесменди», - деселе уа, ёл да кьал». Думасар кьызына айтханды аны магъанасын кьалай ангылагъанын: «Ырысхы – адамны келепен ауазына узалтады. Аны ызындан кьуугъанлада бет, намыс азды. Кьырал чачылгъанлы, не къадар адам ачып барады ол затны юсю бла...»

Думасар - алчы ийнек саууучу колхозда, Алибег' а - ферма тамата. Аланы экисин да сюймеклик бирге ишлеген жылларында таратханды. Кьызыны тенглери Думасаргъа жыр этип, малчыла ингирикде кьошха жыйылгъан заманларында жырлап болгъандыла. Ол чакъда Думасар да, эшикге кьачып, Алибек да кюлюп, зауукъ этип.

*Тауда чалгъы чалады сюйгеним,
Барып, дырын жьыяйым.
Биченчи жашла бир бек махтайла,
Мен да анга жыр жырлайым.*

*Чаты башын тутхан туманла,
Жауун жаудуруп энсинле.
Мен суйгенимден кьаллык туююлме,
Суймегенлерим кюйсюле.*

Колхозну оноучулары, Думасарны Кьабарты-Малкьарны Баш Советине депутатха айырыуну тийишлиге керюп, ол муратларын тынгылы этгенлеринден сора, бу Алибекни ишиди дегенни айтып, бир-бирле тарыгыуну жолуна тюшген эдиле, алай ахырында кеслери бешишлик болуп кьалдыла халкь да, кьырал да махтаган адамла бла керешгенлери ючюн.

***

Далхатны Лейлага суймеклигини теренлигин базманнга салып онг жокь эди. Ол аллай бирге кючлю эди. Жаш кьызга письмо жазганы сайын дуняда Лейладан иги да, ариу да жан болмагьанына ишексиз болуп турду кече, кюн да. Ол оюму ючюн жашха жаланда суймекликден хапары болмаган адам айып этерге боллукьду.

«Лейла, бюгюн муну бла ючюнчю письмону жазама санга. Суймеклигими сансыз этип: «Сант хапарынгы тохтатырга заман болмаганмыды?» - десенг, басхан жерим олсагыт ичине оюлур. Амалсыздан жюрек сырымы Айга, Кюннге айтырма; санга этген жырымы ёнюм кьарыкьгынчы жырларма.

Тилейме, манга эс бур; кьара манга, суйдюмлю кьара чолпан кёзлеринги ышартып. Ол чакьда кюн борчун тохтатып, сени кёзлеринге кьарап, кьарс урлукьду. Сора мен да кёк кенглигине учуп, жулдузла ушакь этиучю бийикликде кьууанчымы толкьунларында жюзерме. Сен да акь билеклеринги кёкге узата келип, ол билекле бла боюнума чулганнганынгы да керюрме. Не менме деген кишиге да бек кьыйынды ол кьууанчны кётюрюрге. Аяз танглада тюбеширигибиз да кёзюме керюнюр ол чакьда.

Кёкде, жерде да сенсиз жашар изим жокьду менде. Ахшы умутлары кёкге, жерге да сыйынмаган Далхат».

Ол кьагьыт суймеклик сезимин уятхан Лейла да жазды жашха письмо:

«Писмонгу окьугьан сагытымда жюрегим таукел тепди, - мени алга чакьырганча. Быллай затны жашауумда биринчи кере сездим. Кьууаныр жеримде жиялган да этдим, кёз жашларымы кьолан дарий кьол жаулукьчугьум бла сюрте. Сени сёзлеринге уллу кёллю бола келгеним ючюн бирде ичим от жанып кьабынады.

... Сюеме деб'а, суйдюрюп, наным,

Суймейме деп, бир жиятма.

Башында акьылынг бар эсе, манга

Эки суйгенни сынатма...

Лейла»

Далхат Лейланы письмосун окъуду да, кюнню жерге ышаргъанын биринчи кере эследи. Аны ыннаны туудугъуну кюлгенине, хычыуун ышаргъан сагъатына ушатды. Сюймекликни тейри эшиги ачылып, дуняны жарытхан жарыктылык эркелетди Далхатны, къучагына жыйып. Лейланы жүрек сёзю уа барын да хорлады – сюймекликни кючю бир заманда таркъаймазлыгыны шагъаты эди ол.

VII

Далхат сейирлик эсгерулеринден «уянганына» къууанды – табийгъатны тауушлугъу да алдаялмады аны: шош тау аязны хычыуунлугъун да сезмеди жаш олсагъатда, кырдыгыны, агъачыны ариулуктары да. Анасыны намаз этиучю заманы жетгенине уа эс бурду. Ананы ол ишине бир заманда чырмау болмагъанды: намазны заманында сёз айтып, бир затны таууш этдирип. Жашауунда кёп затны кёрген, кёп затны сынагъан атасыны хапарларына да ма алай тауушсуз, солууун алмай тынгылаучу эди Далхат. Бир жол школда окъуучу заманында, ол тенглери бла топ ойнай тургъан жерге келеди атасы. Сора, жашланы оюнларына къарай кетип: «Жашлыгымы къонагъы боллугъум келеди бюгюн», - дегенин да эсгерди Далхат. Кёзлери жулдузлай жарыдыла жашны.

Насыплы уа туююлдо. Лейланы анга кёл ашау сёзлери къулакларына эшитилгенлей турадыла. «Эсли тишируу эр кишини къанаты бола келгенди», - деген эди Далхат, дауурла башлана тебирегенлеринде. Жокъ эди Лейлада жандауурлукъ, - башсызлыкъ этип, мюлкюн, юйюн, ахчасын кечеден-тангнга кюл-кёмюр этген эр киши энди аны алдаяллыкъ туююл эди, сабий къызлай алданнганы да тамамды; Салих айтханнга бой салса уа, ол Рамазанны къайгысыз ёсдюрюлдо. Нек салмайды бой – жашау сюйген жалынчакъ. Къатын алмагъан жаш эринден сабийи бла айырылгъан Лейла бла бир къош болургъа кёлленди эсе, ол айтханнга нек бой салмазгъа керекди?

Да Салих а кюймегенми сунаса кесини жекбашлыгына: къолунда ишлеп тургъан ариу да, адепли да Лейланы къолдан ычхындыргъанына. Алгъаракъдан эс бурмагъанды ол ишге – Далхат, къызны къолгъа алып, сюймеклик отун жандырып, халкъ да экисине сукъланнганын кёргенден сора уянганды «жукъудан» кеч, сылхырланы сылхырлары этмезлик ишни этип. «Къуллугъум барды», - деп керилесе Салих, - деген эди Лейла, ол мен саулукъда башхагъа барлыкъ туююлсе деп сюелгенинде, - бюгюнлюкде Далхатха къошханым жокъду».

Сельсоветни председателини жухуна ургъандан башха туююл эди Лейланы айтханы: «Ёмюрюнг узакъ болсун, Салих, аурума, ёлме, мен отказ этгенден уллу къыйынлыкъ кёрме узакъ ёмюрлю жашауунгда».

- Да, ариу къыз, сен дунягъа мени жүрек жаууму ашаргъа туугъан болур эдинг, - деди Салих.

Ол заманда Лейла ёсюмлю, келбетли, кенгмангылай, къалынкъаш, бурмачач, къалынуурт, къысхабоюн, уллуаякъ Салихни башындан

аягына дери эс буруп къарап чыкъды. Артда - Лейла эрге кетгенден сора, ол адам таныр кибик азгъан эди: къысха боюну созулуп, къарыны артха тартып, къалын уууртлары, бичакъ бла жоннганча, сыйдамына кетип. Ол Лейланы ишден кетерир акъылгъа да келеди, аны кёрмей туруп ючюн. Болсада сылтау жокъ эди алай этерге.

Далхат кеси юйюнде кёзлери къызгъа аралып турсала да, ала андан тоймай эдиле.

«Къатынгда тургъанлай да, суймеклигибизден тоймайма, Лейла», - дей эди Далхат.

- Да, иги жаш, мени ниетими, акъылымда болгъанны ангыларгъа ала заман болгъанды, - дей эди Лейла аллай сагъатлада, бир кесек ёпкелеген ауаз бла, - къурман болсун саулай жашауум сени кёрген жангыз кюнюме.

Лейла Далхатны жунчугъанын, амалсыз болгъанын ангыламады.

- Суймеклик таралтхан азапдан къутхарлыкъ жаланда ёлюмдю, - деди Далхат. – Санга письмо жаза башласам, уюп къалады билегим, былай термилип жашасам, жарыллыкъ болур жюрегим».

- Иги жаш, кеси сёзлеринг бла сёлеше тур, - деп кюлдю Лейла. – Огъесе мени хиликка этер акъылдамы окъуйса назму тизгинлерими? Кеси заманында киши да болмайды ол жашаудан азат. Толгъурланы Зейтунну бир статьясында литература да кеси заманын суратлагъанын белгилей эди, - аманны, игини да ачыкъ этип. Бююн мен аллай назму тизгинлени жазаллыкъ туююлме.

- Сора биз кесибиз жашагъан заманны къулу-къарауашы болургъамы керекбиз, Лейла? Не заманда, къаллай заманда жашасакъ да, сен мени жюрегими жарыгъыса. Ариулугъунг а сау элими жарыгъыды; эрттенликде хар арбазгъа салам айта, алгъыш эте кирген кюн таякъларына ушайса!

***

Черек толкъунлары кёмюклерин тегерекге чачханча чачылды Далхатны бизнеси. «Билемисиз», - деп, Далхат кеси-кеси бла ушакъ этген заманында шашхан адамгъа ушай эди. Жюрегин а бир зат да басмайды. Уллу таш бла бир антлы тенги бла этгенча этеди ушакъ. Ол да тынгылауну басханлай.

- Ферма къурадым тенгни-жууукъну болушлугъу бла. Анам да жашаууму ахыр кюнюме деп сакълагъан къысдырыкъчыгъын берди. Эки жылны ичинде сегиз саулукъ ийнек бла онбир кысыр тууар кьоллу болдум. Къарындашым, эгечим манга билеклик этдиле. Сют, эт керекли адамла эшик жарыгъыбызны къоймай башладыла. Ахчачыкъ тюше, маллагъа мал кюшула, атым газетледе жазыла, суратларым да алада кёрюне башладыла. Къырал да болушады, эки жылгъа эки женгил машина алышдым, жюк ташыгъан машинам, тракторум, сюрдю жерим, Хаймаша жайлыгъында да жер юлюшюм, ийнек саугъан аппаратым...

Тенг-жууукъ да кёп болдула. Кюнлени биринде мени биргеме ишлеп

тургъан жаш – анамы эгечинден туугъан Локъман, жипи кёзлерин къаты кысып, былай айтды:

- Далхат, Аллахха минг кере шукур, фахмулу, билимли зоотехник болгъанынги билдирдинг бу ишни юсюнде. Алай быллай бир хыйла оюм туугъанды,узакъда - Сибирь тийресинде, сатыу-алыу бла кюрешген адамым барды. – Локъман, сёзюн тохтатып, сагъышлы болду. Мен а аны керти халын жашырып, кимни эсе да сакълап тургъан адамгъа ушатдым. Локъман къарамын тау ауушну кезине къоннган акъ булутха буруп тургъанын да эследим. Сора:

- Алан, Локъман, бизге хыйла оюм неге керекди? – дедим.

- Угъай, ол хыйла иш туююлду – фахмулу бизнесменле этген ишди.

Тенгим манга жазгъан письмода былай айтылады: «Сизде учуз аракъыла кёпдюле. Аладан бир вагоннга сыйыннганы чакълы жиберсеги, мында тёрт-беш кереге артыкъ сатыллыкъды. Ма ахча, бизнесменни бакы бай этген амал!»

- Кел, аны къолгъа алайыкъ.

- Атдан жыгъылгъандан эсе эшекден жыгъылгъан бек ачыды.

Ахшы жаш, алыкъа атха минерча чекге жетишмегенбиз, - дедим. - Бусагъатда эрттен-ингир аяз да бетибизни тили бла жалагъанына къууанып жашайбыз. Жаз жауунну ызындан къуугъан адамгъа къюлген этиучюдюле. Сагъышлы ишди!

- Далхат, бусагъатда тюшген ахчачыкъгъа къууанып турмайыкъ, бирде хайырыбыздан эсе къоранчыбыз кёп болуп. Таулада бузну, къарны къюн адамыча эритмесе, черек къюлени биринде таркъайып къалыргъа боллукъду.

- Жайракъ атха минип, желни ызындан къуугъанлай болмайыкъ. Дунияны къайгъылы кёлюнде жууунургъа тюшмесин.

- Бек керти адамды мен айтхан, - деди Локъман. - Ол бир заманда да бизге тасха тюшюрлюк туююлду.

Мен сууукъ черекни толкъунларындан азап бла къутулгъанча жыйырылдым, сууукъсурадым. Тейри, аягъым, къолум да кыысха болгъанча кёрюндюле манга. Болсада «ахча кетмей келмейди» деген оюм бийледи башымы. Сёзю ёлген уллу бушуу сынагъандан башха туююлду. Бусагъатда мен «хо» деп, тамбла уа къара журтха къарап къалсам, иш къалай болур? Анамы, Лейланы жарсытхандан эсе, жашауну не ауур жоююн да кётюрюрге хазырма. Мен Локъман айтханнга не угъай, не хо демей, ёрге акъыртын кётюрюлюп, сюрючю сырыйнасын тарта баргъанча, шош атлай кирдим къошубузгъа. Кёп мычымай чыкъдым тышына. Кюн нюрюн таулагъа тёкген чагъыды жайны. Бирде суху жел жайлыкъны кырдыкларын тарай. Бир заманда хауле туман ёргелеге ёшюн урду. Алай аны жашауу кыысха эди, - тау аязы кесини ишин этди. Тышына чыгъып, Локъманны къатына бардым. Ол, менден иги да кичи адам, кёз жипилерин сюртюрге кюрешип тургъан болмаса, ёрге кётюрюлмеди. Жанына тийгеними ангыладым.

- Локъман, анам бла, Лейла бла кенгешиге керекме, - дедим.

- Ныгъыш хапарла тууар териден чабырлыкъ чыгъармаучудула.

Сабаннга кеч чыкьгъан сабанчы жерден хайыр алмаучуду, сагъыш эт. Кезиуюнде этилген оноу къууанч келтиреди.

- Ташлы жолда адам да, ат да абынган этедиле, Локъман.

- Сайлау сендеди. Мен санга жууукъ жаурукъ этген суна эсенг, жангыласа.

Сагъышлыма. Сыфатым бирде оюмлау хал, бирде сагъышлы, къайгылы хал ала тургъанын кесим окъуна сеземе. Локъман а, баям, мен акъылымда болгъанны тышына чыгъарыргъа хазырлана тургъанымы сезгенча, кёзюме ышанлап къарагъанлай турады. Айхай да, ол айтхан болса, кимден да манга игиди. Ол заманда Локъманны да бек ыразы этерге тюшерикди, - аны сёзюню да багъасы чыгъарыкъды.

VIII

Локъман айтхан жашауда кесине жер тапды. Локъманны бизнесмен шуёху да думпду дуниядан. Далхатны анасыны эгечинден туугъан Локъман да аны излеп кетгенли жыл озду, жокъ андан да хапар. Энди ахча да, ферма да, юй да жокъ, къатын да, жаш да жокъ.

***

Бир кесекден кёз жашлары тёгюле чыкъды Далхат уллу ташны ауанасындан. «Сау кьал, наным», - деп кычырды Лейла. «Папа, анам сени бла жашаргъа къоймай, алып барады мени», - деди Рамазан. Дуния сарнады – Далхат, кёзлерин къаты кысып, биягъы ташны ауанасына кючден чёкдю. Тау жели, таш, агъач да сарнадыла Далхатха. Кючден эс жыйып ачды кёзлерин. Дагъыда кёзлерин къаты кысып, жерге бауурланды. Къанлы жауу да жарсыр эди ол сагъатда анга.

Атасыны ауазын эшитди бир заманда. Башын кётюрмеди жаш. Кёзлерин къаты кысханлай турады.

Ата бир къара кьалпакъны терен кийипди. Далхат атасын ол кьалпакъ бла бир заманда да кёрмегенди. Къарасындан эсе агъы кёпкъашларын туююпдю. Таулу кьобузча, жыйырылгъан къара шинли бетинден да сууукъ урады. «Жаш, эссизлик этесе, - деди ол бир заманда. – Кёрдюнгомю ишни болушун? Къайдады бюгюн Локъман?! Сени башынгы отха сугъуп, дуниядан думп болуп кетди. Адам тёлеуюнден кьутулса, ёлюмден кьутулгъанча кьууанады. Элингден, журтунгдан къачып, сен табарыкъ жокъду, анангы мудах этме, ырысхы келген, кетген да этеди; саулугъунга сакъ бол, ырысхынг да, намысынг да къайтырла жерине. Жашынга да сакъ бол. Келиним адамсызлыкъ этди. Алай ол сени жашауунга сукъланыр кюн келликди. Эри башха къатын алып, Лейланы уа юйюнден букъусун бардырып кыыстарыкъды. Жашау терегинг бек ариу чагъарыкъды. Локъман кибикледен кери бола тур».

- Атам, кетме, - деп кычырды Далхат. Къайтмады ата артха. Далхат дагъыда кычырды. Энди аны сёзюн киши эшитмейди. Далхатха уа бир адам ауазла эшитилдиле. Ала алай огъурсуз, алай кюйсюз эдиле,

не менме деген кишини да борбайларына чёкдюрлюк эдиле. «Неди бу иш! - деди Далхат,– мен шаша турама. Кёзлерим жукъ кёрмейдиле. Алыкъа кече болмагъан ушайды да. Угъай, бир алаамат къууанч кюнюм да тюшдю эсиме: Лейла бла тойда биринчи кере тепсегеними къалай унутурма? Кюз артыны бир сууукъ ингиринде кёк кенглигинде жулдузланы санап, бек жарыгъына узалып, аны алып, Лейлагъа сауугъагъа бергеними къалай унутурма... Дагъыда, дагъыда къууанчлы эсериуле.

Лейла ююмден кетер ингирде уа бир кюйген жулдуз, мени бла ахыр кере саламлашханын ангылата, дуниядан думп болуп кетди. Къалай огъурсузду бу дуния, - аны алайлыгъын кесим жангыз къалгъанымда бютюн бек ангыладым. Энди уа терекле шууулдаулары да, кёкде ай да, жулдузла да менича мудахдыла, жүрегими тебиуюн бирде къан тамырларымы бирге къысып, ишлерге къоймагъанларын ангылагъанча, бекден-бек ахтынама.

Ууалды суймеклик. Ол кёзбау туююл эди, окъ болуп учарча, мени тенгсиз, жууукъсуз къоярча. Оту ташны, жерни да эритген жангызлыкъны сынаргъа тюшдю. Небилейим. Энди мен аякъ юсюме сюелалырمامы?! Лейла, сен жокъламасанг, угъай. Жаланда суймекликге намыс этсенг, женгил абыннганыма жанынг ауруса, адамла манга жууукъ жаулукъ этгенлерин тюз ангыласанг, тиргизирме суймекликни отун жангыдан.

Жашау жолуму кесдинг, Лейла. Угъай, ол ишни манга жауларымы зор кючлери этдиле. Сени насып жулдузума санап тургъанма биринчи тюбеген кюнюмден берисинде. Сен этген а бар душманларымы этгенлерин озду. Аналарын, аталарын сынсытханлагъа эди бек уллу чамланыуум, бюгюн а мен аллайланы барысын да оздум; анам, эгечим, къарындашым, жашым мени хатамдан юйлерин, мюклерин сатып, къара журтха къарап къалдыла. Кючден тепген жүрегим дыгалас этеди кече, кюн да. Башда болмаса, аякъгъа къыйын дейдиле, аны тюзетирге къарыу жокъ. Лейла, унутулурла деймисе бу къыйынлыкъла?! Манга белгисизди. Ол а не уллу къыйынлыкъдан да уллу азапды. Малкёзлюк жетдирди мени бу кюннге.

- Мени унут, - деген ауаз эшитилди Далхатны къулагъына. – Халкъ жыр жукълай тургъан жүрекни окъуна уятады къылларын. Жырларгъа устаса, жырла да, къайгъынгы унута ашыр заманынгы.

Ол Лейланы ауазы эди.

- Мени башым бла кёп ойнадынг, кёлсюзлюк, - деди Далхат, ташны ауанасындан чыгъып, ызында къызыл ауана къоя, тау тёппесинден ары ауа баргъан кюнден къарамын айырып, уллу ташха уллу сыйдам мангылайын тирей, - кёлсюзлюк адамны къыйынлыкъына къыйынлыкъ къошады, ахшы умутну жолун кеседи. Сора сени керти ишинге, керти сёзюнге киши да ийнанмай тохтай эсе уа, сен жашаудан толусунлай умутсузса. Бусагъатда менде кёлсюзлюк чексизди. Сёзюме бер, Лейла, сен тюз багъа. Мен Салихни сантларына ийнанган этгенми сунаса; жашаубуз жангыдан башланырына ийнанма, сен ол ёхтемлигинг бла Салихлагъа барып, аланы адамлары болуп тохтарыкъ туююлсе. Ол деген

не сёздю?! Мени Лейлам, ёмюрлюк нёгерим, харам этип, махтанчакъ, хупегибаш Салихни кьалай сайлар?! Аллахны бирлигине ийнанганча ийнанама сен артха, юйюнге кьайтырынга. Къыйнадым ариу жанынгы. Мен сау болсам, жашау жулдузунг энтта жанар, алгынча, жарыкъ. Ол заманда кьар суугъун унутурса, жайны хычыуун сууунда жууунурса.

Тенг болмайкъ аманлагъа, - кёлсюзлеге, амалсыз жашау сюргенлеге, бир бирлерин эркетемегенлеге. Мен бюгюн кёлсюзлюгюме бек сокъурандым, - кеси-кесиме чамландым.

Лейла ханум, жаным! Алгын айтычу сёзлеринги бюгюн кьайтарып айт, манга кюч берген, жашауну сюйдюрген, игини амандан айыргъан, акьыл берген сёзлеринги. Къайтар энтта ол сёзлеринги! Ала бек керекдиле бюгюн манга. Тау тёппеден ёзеннге учуп тигелеп, чачтук болгъан акъ булутха ушамайкъ. Ахырысы-къысхасы, бир бирсиз кьалсакъ, бизге жашау ёмюрден-ахыргъа кьарангы болур.

Далхат адамлыгъын Лейлагъа алгъындан да бек танытыргъа хазыр эди. бийчеле жашау аны ёмюрден-ахыргъа эркетелгенлей турурча, жюрек жылыуу керек боллугъун ангылагъанды Далхат. Ол, Лейла кеси юйретгенча, аны кьатына барып, эркететип, кёзюне кьарап, ол кьарамы бла сора халкъ жырны ариу жырлауу бла кьызны жюрек кьылларын кьозгъап, жюрек жылыуундан юлюш этерин излерикди андан. Жаш ол муратына жетмесе, кьайтмазгъа кетерге да хазырды. Жашаун кьара туман басып, кетерге унамай тохтаса, анга не мадар?! Къайтыр алгынныгы жарыкъ жашау деп, ахшы умут бла жашагъандан башха амал жокъ.

***

Бегеуоллени дауурлары Далхатны сагъышларындан айырдыла. Салих алларында. Ала, атларыны жухларындан акъ кёмюкле чачыла, тохтадыла уллу ташны кьатында. Далхат атладан бетине чачылгъан кёмюкню, онг кьолун ёрге кётюрюп, кёлек женги бла сюртдю. «Не юйюнге ёлюге келип тирелдинг мени юсюме? - деди Далхат кеси акъылында, Салихни кёзюне сур кьарап. – Кьалай телилик этдим, атам айтханнга бой салып, былайдан теркирек таймагъанымы. Кёрген кьыйынлыгъым, сынагъан учузлугъум азмы эди, бюгюн бу жапысызланы ат аякъ тюплерине тюшмесем а?! «Агъачха кьач!» - деди бир таукел киши ауаз. «Тели болма, - деди атасыны ауазы – кесинги эр кишича жюрют».

Къычырыкъ, хахай тауушла да эшитди Далхат ол сагъатда. Алгъаракъда Салих бла аны нёгерлерини хахайларын кьатлай болур кьая кьызы. Кеси-кесин билгенли, игиликге кьуллукъ этген кьоллары бюгюн бугъоуну кьапханына тюшериклерине ишексизди.

*«Мен ёле туруп, агъаргъан
Тауну кёргюзтюгюз манга,
Чегем черегинден алып,
Ичиригиз бир уртлам суу».*

Къайсынны ол сёзлери акъылына келип, таулагъа бла терен къолда саркъгъан черекге кезиу-кезиу къарады Далхат.

- Бизнесменчик, жолну уа къоратмагъанса тейри, биз сени Тау артында излер акъылда эдик, - деди Салих ат юсюнде онг аягъын ёзенгиден чыгъарып, ёрге кётюрюп, ат желкесине сала, къамичисин хауада ойнатыргъа хазырлана. – Жашла, ач болур бу пакъыр, жол азыгъыбыздан хурмет этигиз мынга. Нек келгенибизни ангылагъан болурса? Кесинги жойдуургъа соймей эсенг, къачар акъылгъа кир. Жашла, къолларын бугъоугъа салып кюрешмейик.

«Не аман ыспассызлыкъ сынадым», - деди Далхат, кёзлери мылы болгъанларын сезмеди кеси, бегеуол жашла уа экиси да эследи ол затны.

Ала уста таный эдиле Далхатны. Аны къолундан туз-гыржын ашагъан жашла Далхатны мудах болурун соймедиле. Тамата лейтенант, жылы саны бла да, чыны бла да нёгеринден онглу, атындан тюшдю да, былай айтды:

- Далхат, бек къайгъы этме, бизге сени юсюнгден тарыгъыу къагъыт келгенди да, аны хатасындан айланабыз. (Салихни хатасындан дерге соймеди). Элге тигелейик да, анда хар зат да ачыкъ болур.

Ол жаш Далхатны атха минерин тиледи.

- Угъай, - деди Салих, - аллыбызда жаяулай барлыкъды.

Далхат, къуш учханча, учуп минди атха, санлары Салихни атдан атхан чакъда къымылдагъанча къымылдай. Сора, юсюнде чубур курткасын тешип, иерни арт жанына салды да: «Мин бери, - деди милиционер жашха, - борбайлы ат кёрюнеди».

Далхат, кюнюн сагъышлы ашыра, заманы къалай терк кетгенин да ангыламай къалды. Жылыуун биргесине ала баргъан кюн, Бахсан таулары жютю тёппелерин жылтырата, ызы бла къызыл ызлыкълары ызындан сюре, ташайды тау артына. Бийикледе жарыклыкъ ачыкъ эсленгенликге, тау этеклери, агъач ичи узакъ бармай аз къарангыгъа тартадыла.

- Далхат, ёз жеринги ёгеге санап, Къарачайгъа ётер акъылгъа уа бош келгененг, - деди аны кеси атына миндирген милиционер. – Сен къылыкъсызлыкъ этсенг, къууанырыкъ адамла бардыла. Намыс, сый деген затла сенден жаратылгъан сунуп турабыз. – Жаш, эки къолу бла да Далхатны къучакълап ат юсюнде, – акъыл юйретип айтхан сунма, тузакъгъа тюшген къанатлы окъуна, къыйынлыкъдан къутулса, уясы, балалары болгъан жерге жан атады, - деди.

- Не татлы ушакъ этерге къалдынг муну бла? - деди Салих, атына къамичисин кёлю бла жетдире. - Сиз бу бетсиз адамны тутаргъамы келгенсиз, огъесе эркелетирге, кёл этдирирге депми келгенсиз? Мени башым бла ойнайса, иги жаш!

- Жашаугъа тюз магъана берген алай тынч туююлдо, - деди лейтенант, Салих таба бурулуп да къарамай.

- Бек акъыллы жаш кёрюнесе, тейри. Кесинге тасха тюшюресе эссиз сёзюнг бла. – Салих биягъы къамичисин кёлю бла ойнатды. – Бу бизнесменчикни иши мен къалай айтсам, алай боллукъду.

Ол чакьда Далхатны сагъышлары сарнаугъа, жияугъа ушадыла: «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллокме, милиционерле да къарап тургъанлай, керегин берейим бу итден туугъан итни».

«Эссизлик этме, - деди атасыны ауазы, - жашлыгъынг тюрмеде жаз кетгенча кетер. Чыдай билмеклик - кишиликти».

IX

Табийгъат да, къанатлыла да жырладыла, эркинлик жол нёгери болуп, къаны, саны хайт деген заманындача ойнап башлагъанларында. Салих огъурсуз, былхымсыз сёзлени айтхан сагъатында, Далхат кеси жашауундан эсе мурдарлыкъны сайламагъанына къууанды бюгюн. Эндиге дери уа сокъуранып тургъанды, ол ишни этмегенине къаны къартыкъгъа сыйынмай. Лейланы къолуна этгенине махтанып, энди кёкде ай да, кюн да аны ючюн чыгъарыкъларына толу ийнанып жашагъан Салих къутургъан суудан кючден бла бутдан къутулгъан парийча бара эди элни таша орамы бла, башын къоюнуна сугъуп, кеси кеси бла жаншай. Далхатха жаулукъ этиуню жолун излейди бирде. «Сюйген къатынын, жашын да къолгъа этгенсе, андан уллу жаулугъ'а къайда?» - ол Лейланы ауазы эди.

***

Айырылыу къансыз-жансыз этген Далхатны бет нюрю да кетип, суймеклик дуняны патчахы сунуучу жаш къара жерни тюбюн кюсеп турду бирде. Жашауну къысха этген суймеклик болгъанын заманында ангыласа, зор бла окъуна бармаз эди аны къатына.

- Мен жарлыны юйсюз, кюнсюз этген Лейлады, - деп, кеси кеси бла жаншаун а къоймайды. «Сау кьал, наным!» Къалай огъурсуз эшитиледиле манга ол ариу сёзле.

- Манга къан къайнатма, мен тиширыума, - деди Лейланы ауазы.

- Хау, сен харамлыкъны жолун сайлагъан тиширыуса! Сени киби-клеге керти сёзюм зыраф болгъанына жарсыйма жаланда. Мен бюгюн да, кюйсюзлюгюнг башымы жерге сукъгъан сагъатда да: «Сау кьал, ариуум!» - деп айталмайма. «Терсме, кеч», - деп, къайтып келлик сунама. Билмейме, кечген а эталлыкъ болурмамы?

- Къадарым экинчи айландырып санга тюбетмезлигине жарсып, кюнюмю, кечеми да ташада – ай да, кюн да тиймеген теренликде ашырама, наным. Сюдде сени тюзге, Салихни терсге санагъан кюнлеринден бери жашаусузма. Дауурсуз кетип къалырыма ыразылыгъын билдиргенди. Келип, юйюме къайтармасанг да, алгъынча, бир хычыуун сёз айтырынгы уа сакълайма. Эртте-кеч болса да, келиринге уа ийнанама. Ол ахшы муратым толмаса, жаным саулай жерге кирирге да угъайым жокъду, наным. «Кёп къызланы арасында сени сайладым, Лейла, гюл бахчада гюлню сайлагъанча», – деучю эдинг да. Жюрек сёзюмю айтыргъа, къучагъыма жыяргъа уа базынмайма алыкъа. Къачан келлик болур манга аллай кюн?! Кёз жарыгъым, болуш манга ахшы муратыма жетер-

ге. Зарларым санга баргъан жолумда аякъ ызымы эслерлерин окъуна суймейме. Уллу Аллахха айланып тилейме, мени суйгениме быллай бир термитме деп, эртте-кеч болса да, манга болушурукъ ол болгъанына ийнанам...

- Мен бюгюн кѣп замандан бери кѣкюрек къангамы жылытып тургъан письмонгу окъудум.

- Лейла, жаныбыз саулай кесинги да, мени да къара жерге нек сукъдунг? Къыйынлыкъны хорламазлыкъ суймеклик неге керекди кимге да? Сени кѣкюрегинге башымы салып, жюрегинги тебиуюн эшитсем, тылпыуунгу сезсем, дуняда кесимден насыплы болмагъанына къууана жашадым – бек аз заман эди ол. Мени да, кесинги да жарлы этдинг, бизде бир бирге суймекликни жолу ёмюрден-ахыргъа кесилди. Энди ариулугъунг манга – мурдар сыфатлыды. Ол къачан эсе да бирде бек ариу гюлно – мени къууанчымы алгъышы эди:

Кѣзлеринг дугъум, къашларынг къара,
Тенгизни къара къундузу!
Мен сени суймей, кимни сюейим,
Дуняны жарыкъ жулдузу?

Таудан болгъанны кюкюретип келген къара ырхы элтди ол сѣзлени. Кѣгде акъсыл булут эригенча, эриди экибизни суймеклигибиз. Бу огъурсуз хапар бийик къаяланы тѣппелерин сыйдамлагъан сур боран суукъсуратханча суукъсуратды, юшютдю жюрегими.

Бюгюн сени эсгерсем, мени жаланда кѣз жаш жокълайды. Суймеклик таралтхан жюрекке энди сени да, мени да кѣзбау сѣзюбюз жарамаз...

Рамазан а мен саулукъда халкъгъа жарагъан адам болуп ёсер!
Сау къал, ариуум!

*14.03-09.04 2013 жыл,
Нальчик.*

ХУЧИНАЛАНЫ Аныуар

БУШУУ ДАСТАНЫ

(Баргъаны)

КЪЫЗЫЛ-АБАД КЪЫЙЫН САГЪАТ

Алтынчы кесеги

1

Сени жауунг
Журтундан айырылсын,
Биреу жерде
Юйсюз, малсыз да кьалсын,

Жери болмай,
Иш табалмай айлансын,
Кёчгюнчюча,
Ит ылыгъын сынасын.

***

Къызыл-Абад
Элдеги малкъарлыла,
Кёчгюнчюлюк
Сынап тургъан жарлыла,

Къайтаралла
Кавказгъа деп, алданып,
Тура элле
Ауаралыкъгъа къалып.

Ол ётюрюк
Хапаргъа ийнанганла,
Сабийлеча,
Ол затха алданганла,

Къырал берген
Сатып малчылыкъларын да,

Тешмей, жюклей
Къююп хапчукларын да,

Жетер чакълы
Аш-азыкъ мажармайын,
Аны ючюн
Не аз да къайгъырмайын,

Къыш келир деп
Окъу оймамагъанлай,
Айтылгъанны
Къулакъгъа алмагъанлай,

Къарамайын
Юй ичине, тышына,
Къыркъ тёртгюнчо
Жылны ачы къышына,

Тюбедиле
Ол харип малкъарлыла,
Насыпларын
Сюргюн кесген жарлыла.

Тура элле
Аллахдан мадар тилей,
Табылмазлыкъ,
Болмазлыкъ затны излей.

Тюз кёз кёре
Бара элле седирей,
Жашай элле
Онгсузлукъ бийлегенлей.

Колхоздан да
Абери тапмагъанлай,
Трудоденьнге
Капек да алмагъанлай.

Ачлыкъ кыса
Башлады кѣп да бармай,
Къоймады да
Къадар аллыгъын алмай.

Алгъа ачлыкъ
Къарыусузлагъа жетди,
Юч-тѣрт къартны,
Сабийни алып кетди,

Сора уллу
Юйюрлени апчытды,
Кѣп ананы
Жюрегин да ачытды.

Къыш ортагъа
Бѣлек юйюр тюп болду,
Эл къатында
Къабыр орун да толду...

...Жашай эди
Эл кыйырда бир къатын
(Унутханма
Ол жарлыны да атын),

Биле эдим
Эри урушда ѳлгенин,
Жууукълагъа
Шаркъдан кѣчюп келгенин.

Тѣрт сабийли
Ана эди, ол харип,
Бара эди
Кѣз кѣре азып, эрип.

Жууугъу да
Болушлукъ эталмады,
Кеси ачед:
Абери бералмады.

Бир бѣлек кюн
Кѣрюнмеди ол къатын,

Башладыла
Къоркъуулу тангла атып...

Кѣрейик деп,
Тиширыула бардыла,
Бир кесекден
Башхалары чапдыла.

Юйюр битеу –
Сабийле да, къатын да,
Къысылышып
Бир бирге печь къатында,

Тура элле
Илистинни юсюнде,
Тюз жатханлай,
Жукъларгъача, ингирде...

Ол кюн окъу
Сабийин, анасын да,
Бир къабыргъа
Салгъанек барысын да...

Гинжилеча,
Юч да ариу къызчыкъны,
Юй чигинжи
Боллукъ сабий жашчыкъны...

Къыз сыфаты
Кетмеген аналарын.
...Уруш оту
Кюйдюрюп аталарын...

***

Кѣчгюнчюле
Къызыл-Абад элине
Оналты юй
Болуп тюшген эдиле.

Аладан а
Тѣрт-беш айны ичинде
Алтысы тюп
Болуп кетген эдиле.

Љюм бизни
Къыргъандан тоймагъанды,

Иште окъу
Ачытмай кьоймагъанды.

Ёле эдик
Бара туруп жолда да,
Иш юсюнде,
Къыр ичинде, кьолда да,

Ёле эдик,
Жюрегибиз жарылып,
Онгузлукъдан
Къутулалмай, абынып.

Ёле эдик
Ачдан, жаланнгачдан да,
Азыкъ болмай,
Кырдык ашагъандан да...

...Бир исси кюн
Колхозда, кюз артында,
Нартюх ала
Эдик элни кьатында.

Исси эди
Хауа ургъанча печьден,
Солуубуз
Айлана эди кючден.

Заманыбыз
Жокъду баш кётюрюрге,
Заман жокъду
Суу окъуна ичерге.

Марда деген
Къоймай эди солургъа,
Тюшде окъу
Къоймайды олтурургъа.

«Ёлюп кьаллыкъ
Эсенг да иш юсюнде,
Марда толтур, –
Дей эдиле, –хар кюнде!»

Тюшден ауа,
Кюн бек кьызгъан заманда,
Иссилик да
Мыйыны кьайнатханда,

«Болалмайма», –
Деди кьоншум Азамат.
Аны эшитип,
Чабып жетди Жарахмат.

Ауа баргъан
Жашчыкьны сермеп тутдукъ,
Акъырынчыкъ
Къауралагъа олтуртдукъ.

Къалай арыкъ
Эди ол жашчыкъ, харип,
Кетип эди
Болгъаны азып, эрип.

Къуру сюек
Бла тери – кьалгъаны,
Чыкъмай кьалай
Турады дерча жаны...

– Сууукъ болдум., –
Деп, манга къарагъанлай,
Къалды, жазыкъ,
Кёзлери аралгъанлай.

– Не болгъанды?
Нек турасыз ишлемей? –
Деп, кюкюреп
Жетди, бизни истемей ,

Атлы кьазах –
Сабанчы кьош тамата,
Къолундагъы
Къамичини ойната.

– Ёлюп кьалды, –
Дедик, кёргюзтюп жашны.
Тюшдю атдан,
Баш булгъап, тюйюп кьашны...

Ма ол халда
Къазах, кьыргъыз жеринде,
Азияда,
Къара кьыпчыкъ элинде,

Ненчабызны
Салдыкъ биз къара кёрге,

Тенгиз шакъы
Болса, жетмез тергерге...

2

«Адам жокъда, –
Дейдиле, – сагъыш да жокъ».
Бетсизлени
Законуду ол жорукъ.

Кёчгюнчюле
Не къадар кёп ёлселе,
Бу дуниядан
Не къадар кёп кетселе,

Ол къадар аз
Боллукъду сагъышлары,
«Ишлерге» да
Тынч болур андан ары.

Энкэвэдэ,
Эшта, ма аны ючюн,
Аямайын
Къарыуун – къара кючюн,

Онгубузну
Ала эди кьоймайын,
Къаныбызны
Ичгенден бир тоймайын.

Закон бла уа
Болушурукъ – ол эди,
Закон бла уа,
Къорууларыкъ – ол эди.

3

Темир жолда,
Башха кырал ишледе,
Заводлада
Битеу да фабрикледе,

Иш бергенча,
Ётмек да бере элле,
Ачдан адам
Ёлмезча эте элле.

Алай бизге
Анга да жокъ эди жол,
Кёбюбюзге
Къуру тюш эди ма ол:

Ал жыллада
Бизге ийнанмай элле,
Къырал ишни
Аз да ышанмай элле.

Сюймей элле
Темир жолда да бизни,
Кесибиз да
Сюймеек кесибизни:

Онгубузну
Тилчилик алгъан эди,
Кёбюбюзню
Замансыз жойгъан эди.

Тюз жетгенлей
Алгъыннгы «активистле»,
Болгъан элле,
Жашыргын къапхан итле.

Зат сезселе,
Бир зат эшитселе не да,
Сууутмайын
Жетдире эдиле да!

Ма ол халда,
Комендант бла бирге,
Кёп кыйынлыкъ
Сынатханелле бизге.

4

Колхозда уа,
Ишде ёлюп къалсанг да,
Жыл ичинде
Минг трудодень алсанг да,

Капек чакълы
Бир зат бермей эдиле,
Дагъы сенден
Бер деп излей эдиле.

Тауугъунга
Дери налогла салып,
Къол илинир
Затны барын да алып,

Къуру юйде
Къоюп кете эдиле,
Угъай десенг,
Халек эте эдиле...

Ол болумда
Элде жокъ эди тынчлыкъ,
Сынай эди
Къзаха да кюйсюз ачлыкъ.

Ёлгенлени
Бирге асырай эдик,
Сау къалгъанын,
Кетгенин санай эдик...

Алай бла,
Танымазча, бек азып,
Чыкыгъан эдик
Жаз башына, къыйналып.

Къар да кетип,
Тюз да жылыу ургъанлай,
Анам кетди
Темир жолгъа, иш сурай.

Тохтамайын
Жюрюдю бир ай чакълы,
Эрттенликде,
Кюндюзде, ингир чакъда,

Разъездге,
Вокзалгъа, казармагъа,
Станцада
Ремонтчу бригадагъа.

Джамбулда да
Завод къоймады бармай,
Фабригинде,
Артелинде иш сормай.

Къайта эди
Ингирде талып, арып,

Тёрт-беш жерге,
Иш сурай, тилей барып.

Ахырында
Кетди жюз алтынчыгъа,
Юйден окъу
Арсарлы болуп чыгъа.

Къайтып келди
Ингир ала, къууанып,
Иги кесек
Ётмек карточка алып,

Эки тёртгюл
Гыржынны да къолтукълап,
Кампетледен
Жол хуржунчугъун тыкълап.

Айлыкъ бал туз
Ючюн элле кампетле,
Алтауланнга
Бир кюннге деп – ётмекле.

Бек насыплы
Кюнубюз эди ол кюн,
Жарыгъанча,
Юйубюзге тийип кюн.

Соловкиден
Атабыз сау къайтханча,
Къыйынлыкъны
Аллах кери атханча.

***

Кертиси да,
Оллахий, алай эди,
Ол болмаса
Къырылып къала эдик.

Ма ол кюнден
Башлап аякъ тиредик,
Амал-такъал
Эте кетип, тирилдик.

Бир жыл чакълы
Жубандыкъ темир жолда,

Жан сакъларгъа
Болушхан эди ол да.

Андан сора
Кёчдюк зыгъыр карьерге,
Аллах ургъан
Бир да бир кьутсуз жерге.

Ючеу болуп
Ишлей эсек да анда,
Бек аз эди
Тапханыбыз биз андан.

Ол иш берген
Ётмек бла ахчачыкъ,
Къураялсанг,
Харбыз-хууан бахчачыкъ,

Ёлмей-къалмай
Жашаргъа жете элле,
Кёзню жумуп
Ачхынчы кете элле...

5

Ачлыкъ къысхан
Ол кыйынлы заманда,
Боюнубуздан
Жабраил чорт тутханда,

Темир жол эд
Халкъны жанын сакълагъан,
Ма ол эди
Ёлюмден къоруулагъан.

Жер башында
Не бар эсе, къалмайын,
Ташый элле
Поездле, тохтамайын:

Ташкёмюрден,
Къангадан, патегенден,
Чюгюндюрден,
Ол саксаул дегенден

Башлап, тузгъа,
Агъачха, ташха дери,

Топуракъгъа,
Малгъа, мал ашха дери,

Ташый элле
Десем танклагъа дери,
Ётюрюкчю
Боллукъ туююлме, тейри,

Ма алагъа
Къол «жетмегенди» десем,
Халкъ аладан
Зат «юзмегенди» десем,

Ол заманда
Боллукъма ётюрюкчю,
Тырман окъу
Эшитгенме аны ючюн.

«Тейри, сен да
Тура болмазэнг къарап», –
Дегенле да
Болдула, мени «марап».

Тюздю. Къуру
Туююлек «жортууулдан».
Уллу хайыр
Алалмасакъ да андан,

От этерге
Ташкёмюр таба эдик,
Биширирге
Чюгюндюр ала эдик.

Хант тузну да
Биз сатып алмагъанбыз,
Башхасындан
Да къуру къалмагъанбыз.

Айтама да –
Болушханды темир жол,
Жан къалдырып
Мадар эди бизге ол!

Алай ол да
Къоркъуулу мадар эди,
Тюзюн айтсам,
Огъурсуз къадар эди.

Поездлени Ашырыучу солдатла, Бир да бир бек Къаты эм кюйсюз затла,	Татары да, Бар эди, орусу да, Чечени да, Къарачай улусу да.
Бек сакъ элле Къыралны хазнасына, Сакълагъанча, Хазнасын анасыны.	Энкэвэдэ Бизни чач-тюк этсе да, Итленича, Бир бирге юсгюрсе да,
Вагонлагъа Сугъанакълыкъ этгенни, Къырал затдан Юзерге кюрешгенни	Жашай эдик, Туугъан къарындашлача, Ишлей эдик, Бир юйюрден жашлача.
Тутуп, алып Кете элле соруусуз, Бек азы уа – Тюе элле огъурсуз.	Зыгъыры не Ташы болмагъан жерге – Бирликге деп, Темир жолла ишлерге,
Алай биз да Керегек жан сакъларгъа, Алай эсе, Къабар зат да табаргъа.	Хар кюн сайын Юзmez бла зыгъырдан, Къурулушха Жарар кибик ташладан,
Терслесегиз Жан къалдырыр мадарны, Санасагъыз Уручулукъгъа аны,	Ие эдик Алтмыш-жетмиш вагонну, «Вертушкала» Этип, барысын аны.
Сиз къыйынлыкъ Кёрмегенсиз дерикме, Ачлыкъ сынап Ёлмегенсиз дерикме.	Зыгъырны уа, Тынчмы сунасыз тапхан, Табылса да, Жер тюбюнден чыгъаргъан?
***	«Драглейн» Деген уллу «желмаууз», Толу эки Кубометр «чолпуаууз»,
Мен ишлерге Карьерге баргъанда, Бар эдиле Малкъарлыла да анда,	Топуракъны Сибирип ала эди, Жер тюбюнде Зыгъырны ача эди.
Немислиле – Кёчгюнчюле Волгадан, Греклиле – Къара тенгиз жагъадан.	Экинчиси – «Ковровец» дегени,

Эмегенча,
Зыгырны кемиргени,

Тёрт-беш сермеп,
Вагон толтура эди,
Кезиулюсюн
«Бер!» – деп сызгыра эди.

Ол сейирлик
Экскаваторлада,
Сыйсыз болгъан
Тёбенги бригадалада,

Ишлей эдик
Сабий жашла эм кызла,
Къарт кишиле,
Кёчгюнчю насыпсызла.

Ма биз эдик
Ишни чархын бургъанла,
Карьерде
Кече-кюн урунганла.

Жесир къулла
Кибик ишлеп тургъанла,
Иш хакъны уа
Барындан аз алгъанла.

6

Къыркъ тёртюнчю
Жылда кёбюбюз ёлдю,
Къалгъаныбыз
Кёп къыйынлыкъла кёрдю.

Къыркъ бешинчи
Андан иги болмады:
Болгъанчыкыны
Сатдыкъ – къарын толмады.

Кёчгюнчюню
Ачлыкъ къысды, апчытды,
Ёлюм деген
Хар юйюрню ачытды.

Мени кичим,
Къарындашым Абдулла,

Тогъуз жылы
Тюгел толмагъан бала,

Бу дуниягъа
Къууанырыкъ заманда,
Ойнай, кюле
Жубанырыкъ заманда,

Эрип кетди
Кёз кёре аллыбызда,
Ол кюн саудан
Ёлгенек барыбыз да.

Анга жияй,
Анам ауруулу болду,
Власть бизге
Берген «игилик» олду...

Халкъны да ол
Не чекге жетдирмеди,
Кёчгюнчюге
Не затны этдиртмеди?

Тауусулуп
Кечиндирир онглары,
Болмагъанлай
Къутулурча жоллары,

Сабийлерин
Сатханла да болдула,
Интернатха
Атханла да болдула.

Поездлеге
Миндирип ийгенле да,
Базарлада
Олтуртуп кетгенле да.

Ма былайда
Ётюрюкчю болмайым,
Кёргеними
Сизге айтмай къоймайым.

Билгеними
Билмегенча этмейим,
Ауур жюкню
Ол дуниягъа элтмейим...

7

...Къызыл-Абад
 Элде бизни къоншубуз,
 Бир бетсиз зат,
 Атына дейик Къутсуз,
 – Эгечинге
 Элтейимчи, – деп алдап,
 Бир къысымны
 Къатына салып бек тап,
 Къарт анасын
 Баш кюнде, танг бурнунда,
 Миндиргенед –
 Вагонну тамбуруна...

Сора ол ит, –
 Адам сыфатлы Къутсуз,
 Тёгерекге
 Кёз жетдирип, жарсыгусуз:

– Мен бусагъат, –
 Деди. Тюшдю поездден,
 Ол кетгинчи,
 Бугъуп къарады кенгден...

Дагъы биреу –
 Тёрт сабийни анасы,
 Къазакълыгъа
 Берген эди баласын.

Артда билдик
 Ийнекге алышханын,
 Сора кеси
 Акъылындан шашханын.

Андан сора
 Дагъыда бир телибиз,
 Кавказда да
 Бир эллибиз-жерлибиз,

Эки гитче
 Эгешчигин бир жолгъа
 Ийген эди
 Миндирип темир жолда.

Ма ол халда
 Ненчабыз жоюлгъанды?
 Алай бла
 Ненча юй тюп болгъанды?

Беш мингибиз
 Ёлген эдиле жолда,
 Аз туююлдо
 Гитче миллетге ол да.

Дагъы беш минг
 Ёлдоу къыркъ тёртюнчюде,
 Мен властыны
 Терслеиме аны ючюн да.

8

Айтырым кёп,
 Ырхы келгенча таудан,
 Заман а – аз,
 Ашыгъама мен андан.

Биз харипле,
 Хар затны да кечебиз,
 Багъаны да
 Кавказдача бичебиз.

Кечмезча уа
 Барды къылыкъсыз кёп зат:
 Кёрмей келдик
 Ёмюрюбюзде азат.

Сюргюнню да
 Биз ким ючюн сынадыкъ,
 Азияда
 Не зат ючюн жилидыкъ?

Къуру Усхур
 Элден кёчгюнчюледен,
 Кант районада
 Дмитриевка элде,

Къыркъ тёртюнчю
 Жылны башындан башлап,
 Бешинчини
 Ахыр кюнюн да санап,

Тогъуз адам
Ёлдю Атабийладан,
Тогъузу да
Бабаланы тукъумдан.

Алабука
Деген районну алсам,
Анда бизден
Ёлгенлени санасам,

Шашарма деп
Къоркъама акъылымдан,
Бир-эки деп
Санамагъаным анданд.

Алай сизге,
Ол районда, кюн сайын,
Ал жыллада,
Тохтамагъанлай, дайым,

Беш-алтауну
Жерге салгъаныбызны,
Аздан-аз да
Бола баргъаныбызны,

Къыргъыз журтда,
«Узгорышда», «Бирликде»,
Ма ол жарлы,
Колхоз деген мюлкеде,

Кёчгюнчюле
Къырылып кетгенлерин,
Малкъар халкъ да
Тюп болургъа жетгенин,

Сизге айтмай
Болалмадым, кечигиз,
Биз аланы
Унутмайыкъ, келигиз.

9

Къыркъ бешинчи
Жылны ариу жаз башы.
Шукур болсун
Бир Аллахха-тамаша:

Къызыл Аскер
Фашизмни ууатды,
Мурдорун да
Чач-тюгю этип атды,

Къыралын да
Юлешдиле тёртеулен,
Оноун да
Этедиле экеулен.

Советлени
Къууанчыны жокъ чеги:
Хорлам эди
Бизни халкъгъа кереги.

Аны ючюн
Къанын да аямады,
Жашын, къызын,
Жанын да аямады.

Сау къалгъанла
Урушдан келедиле,
Къурманлыкъгъа
Малла кесиледиле.

Келедиле
Урушну жигитлери,
Ууатханла
Фашизмни, Гитлерни.

Орденледен
Жылтырап ёшюнлери,
Ёхтем жашла –
Кёкге жете кёллери.

Башы, жашы
Келмей къалгъанла да бар,
Алагъа уа
Дуния къарангыды, тар.

Къууанчны да
Эслемейдиле ала,
Башсыз, жашсыз
Къалгъан харип анала...

10

«Биз урушда
Аямай жаныбызны,
Капекге да
Санамай кяаныбызны,

Туугъан журтну
Къоруулагъан заманда,
Кёбюбюз а
Андан кяайтмай кьалгъанда,

Къалай сюрдюн
Этер элле Малкъарны,
Ким жайгъанды
Ол ётюрюк хапарны?» –

Дей эдиле
Малкъарлы аскерчиле,
Туугъан журтха,
Халкъгъа да кертичиле,

Сау-саламат
Къутулгъанла урушдан
(Жюрекле уа –
Арсарлыкъда гурушха)...

Ма аланы
Асламысы ийнанмай,
Айтылгъанны
Аз да къулакъгъа алмай,

Бара элле
Урушдан, отдан арып,
Бара элле,
Эски журтха жол салып.

Барсала уа...
Аллайгъа жауунг барсын,
Ма аллайгъа
Душманыбыз кьарасын:

Сау юй кьалмай,
Оюлуп юйлерибиз,
Мурса басып,
Тынг болуп жерлерибиз

Битеу терек
Бахчала агъач болуп,
Ичлери да
Жубуранладан толуп,

Итлерибиз
Болуп кийик-абирек.
Орамла да,
Жолла да болуп халек.

Тура эди
Ёксюз болгъан журтубуз,
Алай эди
Оюлгъан умутубуз.

– Нек болгъанды
Былай? – деп соргъанланы,
Неда, терсди
Бу, деп даулагъанланы,

Азиягъа
Ашыра эдиле тынч.
Бармасала,
Этерик эдиле гунч.

Анга шагъат:
Адилгерий Сотталаны,
Малкъарымы
Ёхтем жашы – уланы,

Гвардияны
Жигити-капитаны...
Сындырыргъа
Кюрешгенелле аны.

«Къоймам былай,
Ёлтюрлюк эселе да,
Бугъоу салып,
Сибирьге сюрселе да», –

Деп, тарыгъып,
Сталиннге жазгъан эди,
Жыйырма беш
Жылны да алгъан эди...

Анса азмы
Жашыбыз излей тенглик,
Табайыкъ деп
Халкъыма баш эркинлик,

Тутмакълыкны
Азабын сынагъанды,
Аз эгечми
Ала ючюн жилигъанды,

Аз анамы,
Жилип, сокъур болгъанды,
Аз агамы
Фасыкъгъа баш ургъанды?

***

Урушдан сау-
Саламат къайтхан жашла,
Къар тауладан –
Эски журтладан – башлап,

Къазах жерде,
Къыргъызда, Узбекде да,
Шахарлада,
Элдеде, тюзледе да,

Аз жолнуму
Къыдырдыла, жюрдюле,
Аз заманмы
Оздурдула, сюрдюле,

Тукъумларын,
Жууукъларын тапмайын,
Адамыча,
Жылы азыкъ татмайын,

Адамыча,
Кече-кюню болмайын,
«Ох Аллах!» – деп,
Бир сагъат солумайын?

11

Европаны
Къыдыргъан аскерчиле,

Азатлыкны
Жалчытхан жигит эрле,

Жыл излеген
Эдиле юйюрлерин,
Ажашханлай,
Тапмайын бир бирлерин.

Чачханыча
Кёчгюнчюлюк Малкъарны,
Чачхан эди
Тукъумларын да аны,

Юйюрлени
Окъу чач туюгу этип,
Къойгъан эди
Ол бизни седиретип.

Бийик окъуу
Юйледе окъугъанла,
Къошда неда
Ауруп жолда къалгъанла,

Юйюрлерин
Излеп бек къыйналдыла,
Кёп азаплыкъ,
Зорлукъ да сынадыла.

Къыдырдыла
Юч-тёрт жыл Азияны,
Жолун, тилин
Иги билгинчи аны.

12

Алай бла
Къанлы уруш бошалды,
Къыралыбыз
Мамырлыкъгъа жол салды.

Кёчгюнчюге
Уа салкъынлыкъ болмады,
Ол, адамча,
Солуу окъу алмады.

Бютюн къаты
Къысыды бизни комендант,

Къоймады да
Эркинлик дегенден зат:
Хар он кюнден
Салдыра эдиле къол,
Алай бла
Къыркъылгъанед бизге жол.

Башха элде,
Шахарда жууукълагъа,
Эркинликсиз
Баралмаек алагъа.

Хар он юйге
Бир «десятникни» салып,
Аны бла
Онгубузну да алып,

Бу комендант
Бизге не кёргюзтмеди,
Къыйнар ючюн
Не аманлыкъ этмеди?

Кюрешсе да,
Ол бизни сындырыгъа,
Аллах берген
Жашауну сыйырыгъа,
Бюгюлмедик,
Сынмадыкъ, ууалмадыкъ,
Жашау жолда
Атылгъанлай къалмадыкъ.

«Бир жыгъылгъан
Минг абыныр», –дегенлей,
Палахладан
Къутулалмай келгенлей.

Айла бла
Жылла оза бардыла,
Жашау-алгъа,
Ала артда къалдыла.

ТЁППЕЛАНЫ Алим

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

(Баргъаны)

З

*«З» – деген а – заман, заман деген – элбер,
элбер деген – эсбер.*

ЗАЙЫН

Къозларыкъ тауукъну юйюрсюндюрюр ючюн аны уясына салынуучу жумуртха. Зайыннга жумуртха маталлы этип, акъ ташны неда бузулуп, ичи къутукъ болгъан жумуртханы да салыучудула.

Башха, кёчюу, магъанасында – бир затны къуарар ючюн, башлар ючюн этилген иш. «Зайынны уа бек аламат салгъан эдинг, ишибиз болмады ансы» дейдиле, бир затха бел байлап, иш къууум этгенде, ол къуралмай къалса. «Зайынсыз къалгъын!» деп, къаргъыш да этедиле. Зайынсыз къалгъан юй тыпырын суу жуугъан юйге ушар эди.

ЗАЛЫКЪЫЛДЫ

Ёмюрюнде да кёгергенлей тургъан къаты сабакълы котур ёсюмлюк, гюл. Рододендрон. Бурун таулула залыкъылдыны чапыракъларындан шай этиучю эдиле. Бюгюнлюкде да залыкъылдыны шайы бек файдалыды. Къайнатып, сууун жүрек дарманнга да ичедиле.

Юйде залыкъылдыны агъачы турса, аны ырысхыгъа, игиликге санагъандыла.

Залыкъылдыгъа Черек ауузунда *чийтуруш* деп да айтадыла.

ЗАРРА

Бек гитче зат, атом. Юслерине букъу чалгъан кюн таякъла. Ала терезеден юйге, терек бутакъладан арбазгъа, къош чалыны хырезлеринден ичине ургъан заманда, хауада алагъа букъу чалып, тейри къылычны тюрсюнлерича, кёп тюрсюнлю боладыла. Ол заманда хауада тюрлю-тюрлю жибек халыла ойнагъанча, кюн таякъ толкъунла алай кёрюнедиле.

ЗАУАЛ

Кюнню кыздырып башлагъан кезиую. «Зауал кыбыдындан тута эсе, кызыу боллукъду», дейдиле.

*Кюн зауалгъа жетип, кызыу болгъанда,
Жатдыргъанды быттым этген сюрюююн.
Чегет жандан ургъан салкъын тѣбенги,
Берип оза жюреклеге сериуюн.*

(Ш. С. «Таулуну календары»).

Зауал диалект формада Черек ауузунда бегирек жорюйдю.

ЗЕУЕК

Гюрбежи отну къалкъа къабыргъасында кѣрюкню желин гюрбежини от орунуна – кѣмюрге – ѣтдюрген тешик. Ол тешик къабыргъада бѣкем туруп ючюн, отха тѣзюмлю ташны тешип саладыла. Аны орунуна иги ийленнген саз топуракъ да жарайды.

«Зеуекден жел юфгюрмесе, гюрбежи темир кыздырмаз», - дейдиле.

ЗИЯРА

Файгъамбарланы, башха шыйыхланы сыйлы къабырларына барып, зикир этиу. Муслийманла зиярада, сыйлы арбакълагъа табына, файгъамбарны жашауун эсгередиле, анга баш уруп, шафауат тилеп, табыныу тилекле этедиле.

Аллай зияралада тюрлю-тюрлю ийнаныулары, миф айтыулары зикирге салып айтадыла. Сѣз ючюн, жаннетни сегиз терек бахчасы барды. Ёлгеннге аладан бирин буюр деп, ёлсек, бизге аладан бирине жол ач деп тилейдле.

Дагъыда башха зикирде Маккада мажюсю тейрилени къачларын (кесиликлерин) кетергени ючюн сыйлы файгъамбар Ибрагим Халилуллахны отха атып кюйдюрюрге буюргъан Немурод патчахны юсюнден миф. Аны кюйдюрюрге хазырланнган отну, майданны да сыйлы файгъамбар гюл бахчагъа айландырып кѣюйгъанды. Башха жол Аллах аны аскерин ургъуй туман этгенди.

ЗЫТЧЫУ

Элни неда элни бийини кесини энчи аскер жыйыны. Элни не бийини кесин кѣоруулар ючюн жыйылып, аскер усталыгъы болгъан, кѣоду чалыннганлай, сауут-саба алып чыгъаргъа хазыр тургъан жаш къауум. Аллаи жыйынла элни (къошланы) малсюрледен кѣоруулагъандыла. Эл милицияны кеминде да болгъандыла.

ЗУЛКЪАРНЕЙ

Араб сѣз. Тюзюнлей таучагъа кѣчюргенде – *эки мюйюзлю*. Александр Македонскийни тюрк дунияда жорюген атларындан бири. Араб-фарс адабиятлада – Искендер. Фирдаусини, Низамини, башха шаркъ шайырланы анга аталгъан дастанлары бардыла.

КЪЫСХА

Заргар – алтынчы, кюмюшчю. Ювелир.

Зауаллы (арабча – *зауал*) – жоюлгъан, ажымлы жоюлгъан;

Захир – кертиси, тюзю. Китапны ачыкъ магъанасын айтыу.

Зеуан – аман ишлеге байланган къауум. Шайка.

Зикир – эсгертиу; Къуран аятладан бири. Дервишле жыйылып, жырлап, бирге этиучю тилек.

Зифти – ариу тигилген тигиу. Тигилгенин кез кёрмезча алай тигиу. «Аманкъызны зифтиси – тигиулени игиси!» (Айтыу).

И

*«И» деген – илму, илму деген – илхам, илхам
деген – иш.*

ИЗЛЕУЮЛ

Элге, жамауатха керек затны, юй, къала, жол ишлерге боллукъ усталаны излерге, табып, келиширге деп, ышаннгылы адамладан къуралгъан бёлек – экеулен, ючеулен. Аллай *излеуюл*, элге башчылыкъ этерча билимли адам не бий излерге тюшсе да, къуралады. Аллай бёлекни төреде къурай эдиле. Къуралгъан атлыла уа, эл-эллеге жюрюп, боюнларына салынган борчну тамам этгинчи, къайтмай эдиле. Жангы сездю.

«Тау артында Мцани эл олсагъатда тюшген эди Добуллуну эсине. Аталыгъы Отар Дашкели, жазгъан темири кюмюш кирик жаныучу Дашкели, сау болмаз, ёзге уа Мцани элде гырхыжаякъ сары Добуллуну эсге тюшюрлюкле табылырла – Дашкелини жашлары, туудукълары... Алагъа излеуюл жиберсек, къалачыла табарыкъдыла»(«Алтын Хардар»).

ИЗМИ

Адамгъа кёкден (Аллахдан) келген таууш. Эс. Хунер. Билгичлик. Орус тилде – Благовесть, голос свыше. «Аллай сезим бла кюн бла, кёк бла, жулдузла бла ушакъ этеме. Аны бла бирге, кёкден жазыу, изми, улуу тёзюм келеди. Базгъын болама. (Б. С. Минги тау, 1997, №1).

ИЛИСТИН

Жумушакъ, жылы мулжар. Къошда неда дорбунда, төгерегин къош этип, сууукъ урмазча, адам тынчайып жатарча жер. Къургъакъ саламдан не биченден жарашдырадыла. Сёз ючюн, заба саламны чабыргъа салып кийгенде, ол мидел болады. Аны мулжар этип, жатар жер къурагъанда, илистин болады. Бирде илистинни чырпыдан да этедиле.

«Былайгъа олтуругъуз, – деп, Атылны бла Тегейни илистинде къоюп, Апсаты арлакъгъа кетгенди» (Т.Д. «Апсатыны къонагъы»).

ИЛИУАШИ

Чырпы кысым, бау. Бийикде чалыгъа чыбыкъ, къазыкъ кырып, аны тикден энишге тёнгеретирге, тюз жерге тюшюрюрге керек болса, кырылгъан чыбыкъны, къазыкъны да бау-бау этип, юч, төрт жеринден кысып, төгерек жүк этгендиле. Анга илиуаши дейдиле.

Юйню башын жабаргъа аркъау агъачланы да чындыла бла бирге байлап, илиуаши этип тартхандыла.

ИЛКИЧ

Къошда, арбазда, жыйын тохтагъан жерде атланы тагъарча, жерге къаты бегитилген бутакълы чыпын. «Атны жүгенин илкичден алып, жашны къолуна тутдургъанды, биргесине арбаздан чыгып, саламлашып, артха къайтханды да, къабакъ эшиклени этгенди» (М. И. «Алмосту»).

ИНГИЛ. ИНГИЛИК

Бек жумушакъ хал, ариу сезим. Жюрекни ариу тылпыуу. Нежность.

Жолум башха,

Жолунг башха болса да,

Ингил сезим жүрегимден кетмесин.

Боранлагъан

Танг эсе да суймеклик,

Танг – умутду,

Аллах ансыз этмесин.

(Б. М., «Фатима», «Къарачай» газ., 06. 12. 2002).

«Ингилик» – адамны бет нюрю. «*Бетинден ингиллиги тегюле, аллай къыз жети элде да тапмазса*».

ИНГНГЕН

Жарагъа салыучу дарман. Битгеннге да саладыла – аны иринин женгил биширир ючюн. Жараны (битгенни) биширип, иринин чыгъарады.

Ингнгенни айран бла сютню бирге къатышдырып, азчыкъ къайнатадыла да, андан сыгылып алыннган хумужудан этедиле. Аны кёп асыраргъа не къатдырып жыяргъа жарамайды. Хар жолдан жангыдан этип саладыла

ИНГОЛУ

Кырдыкда битген кёгет. Жилекни бир тюрлюсю.

Башха диалектледе муругъа да айтадыла. Къургъакъ хансны, ууалып, тюбюне акъгъан чапырагына.

ИТ ТЕГЕНЕ

Сабий туугъанда этилиучю адетледен бири. Ит тегенени алып, аны ичине тюрлю-тюрлю мирзеу бюртюкле атып, сауут-саба да салып, сора къагъанакъны аны ичине жатдырадыла.

«...Ары, ит тегенеге да бир салыгъыз! – дей, (амма) жашчыкны келинлеге узатхандан сора, анаси къатынны къучакълап, ары дер жоралап турган суюмчюлюгюн анга берди. Сабийчикни ана жууугу... къагъанакны ит тегенеге салып, не эсе да бир сёзле да айта, ызына алды» (С. Аз. «Исмаил бла Акътамакъ»).

ИШЛЕНМЕ

Къолдан ишленген, окуу, билим, маданият, кысхасы, илму жетишимлеге кёре, адамны къол усталыгы бла ишленген, этилген, къуралган не зат болса да, ол. Къала, машина, компьютер... Айбат чыгъармачылыкда – жазма.

Тууган зат бла ишленме затны айырырга тийишлиди. Сёз ючюн, жомакъ – халкны теренинде тууган, тёлуден-тёлуге алайлай ёте келген сёз хунерликди. Халкны жазмасы къуралып, сахна оюнла, тепсеу-жыр ансамбльле, суратлау адабият дегенча, хунерликле жюрюп башлагъандан сора, халкны кёлден чыгъармачылыкы бла ишленме чыгъармачылыкыны арасы айырылады. Бири – халкны бурунгу маданиятыча, бирси уа – жангы заманыны маданият даражасыча жюрюйдюле. Хар заманда халкны бурунгу чыгъармачылыкы ишленме маданиятыны тагысы болады. «Къалыубаладан бери да жазма, ишленме маданиятны орунуна халкны кёлден чыгъармачылыкы – оюнлары, адеп-кылыкъ терелери, жырлары, жомакълары, турмуш низамлары къуллукъ этип келгендиле», – деп жазылады 9-чу классны малкъар адабиятдан дерслигинде.

ИШМЕР

Ишин билген, суйген, хунерли. Иш ахлусу. Иши барган, иши къуралган. Уста. Ёз усталыгын бийик даражада жюрютген, къаты. Жангы сёздю.

Малкъар тилни ич онглары аллай жангы сёзлени къуаррга болмагъанча байтамалдыла. Аллай сёзле жангы айтыла, жазыла башлагъанда, тапсыз, ангылашыныусуз кёрюнселе да, артдан-артха тилге сингип, жарашып къаладыла. Адабият тилни суратлау онгларын байыкъдырадыла. Биз профессионал, мастер, квалифицированный дегенча энчи магъаналары болган усталыкъланы барына жангыз сёзю – уста дегенни айтып туургъа керек туюлбюз.

КЪЫСХА

Ибадат – тилек этиу.

Идара – элни оноу мехкемеси, управление;

Идарачы – элни оноу мехкемесинде къуллукъ этген адам;

Ижабат – къабыл этиу, къулакъ салыу;

Ижазат – эркин этиу, жол беруи. «Азат» деген ана сёзю мурдору.

Илкен – жыллыкъ тай.

Имарет – аш юй; жамауатха къуллукъ этген, жолоучулагъа неда жарлылагъа аш этип, алайлай ашатыучу жер.

Индеулю – уллу жашау сынауу болгъан эсли адам. Оюм эте билген, аз айтып, кёп ангылатхан, ёзлюгю болгъан. Тергеулю. Ниет байлыгы, инсан эси болгъан.

Иничкеаякъ, чингкаякъ – иничке бутлу, арыкъ

Ихрам – хурмет этиу; сый беруу;

Ихтияр – сайламакълыкъ, илешмеклик. Бир затха не бир адамгъа жюреги жабышып, анга тансыкъ болмакълыкъ, термилмеклик.

Иихана – адамла ишлеген жер (предприятие).

К

«К» деген – кёк, кёк деген – кёп, кёп деген – ташадагъы ырысхы.

КЪАРАЧАЙДА – КАЛАК, МАЛКЪАРДА – ГАЛАК,
ХАУЛЕ ИТ – КЪАЙДА ДА ИТ

Калак, галак – иесиз къалып, кийиксиген ит. Аллай итле аманнга юйренип, элде мал, тауукъ да тутадыла. Арбаздан арбазгъа кире, кимни да ызындан тагъыла, айланадыла.

Кёчюу магъанада сыфатны къуллугъунда да жюриюдю.

« – Эм артында калак жашаудан безип, арып, жунчуп, бир кюн ахшамда къой сюрюуню аллын ёзенни энишге айландырып, жатханды, сюрюу танг атаргъа къалайда тохтап турса, андан ары бир атлам да атламай, къош салыргъа ант этгенди » (Б.М. «Элчилерим», 69).

КАШКЮ

Салат суу. Сыраны «ырдауаны», балы. Аны къайнатып, хумаллак къошуп, агъач къалакъ бла булгъай, биширедиле.

КЕЛЕПЕН

Кюйдюргюч ханс. Къалиярны бек кючлюсю. *Горчица.*

Тели ауруу. *«Дуня малы келепен къашыкъны жалатыр».*

Эминаны, ёлетни ырыслап, ёз атларын айтмай, букъдуруп айтыучу атларындан бири. Аланы къаллай ауруу болгъанларын суратлагъан сёз.

Огъурсуз адамгъа да айтадыла.

Келепен ауруу санга тийгенди,

Эки кёзюнгден къан тамсын.

Санга барыргъа базынган Хаулат,

Эки жыл турмай, тул къалсын. (Ийнарладан.)

КЕМИК ДУУА

Адам ёлгенден сора аны 52 кюню жетгенде этилиучю дууа, маулют. *«Жик», «кемик»* бир магъаналы сёзледиле, синонимле. Жик дууа деп, ол заманны ичинде кёрде адамны жиклери бир бирден айырыладыла да, андан айтадыла. Къарачайда *«Кемик дууа»* деген бегирек жюриюдю.

«...атам ауушуп, аны кемик дууасына жыйылган эдик» деп жазылады Хасанланы Назирни «Къарча» деген китабында. Сёз, кёргенибизча, жик дууаны юсюнден барады.

КЕЗ. КЪОЛ. КЪЫР. КЪАПХАКЪ. СЫРТ. ЖАРГЕЛ. СЫЗГЪА. ТАМАКЪ

Кез – сырт башыны, къырны бёксюм жери, белаузу.

Къол – эки бийик сыртны арасы. *Балка*. Чегети агъач, кюнлюмю чаллыкъ не жайлыкъ болуучуду. Кёнделенде Девискаланы къол, Жеркли къол.

Къыр – эки сыртны арасында, неда сыртны юсюнде тар батыгуъа, къолгъа тартхан жер; сыртны аркъасы табада эки къулачха айланган допан.

Ой, бир ариу ауаз келеди,

Сабанла башы къырладан.

Ол мени наным болурму, –

Къыргъыз жырланы жырлагъан, –

деп айтылады кёчгюнчюлюкде этилген бир жырда. Неда Мокъаланы Магометни назмусунда:

Бндырчыда къырны бийик

Тырхыгъында жатхан кийик,

Шош-шош шыбырдай кырдыкла.

Жукълайды таш, сен да жукъла.

Дагъыда Отарланы Керимде:

Таркъайдыла къар суучукъла,

Къош къатында терен къырда.

Уя излей, къой чыпчыкъла

Гузабадыла даурда.

Къапхакъ – сыртда дыркы жер; дуппур; алгъа ёшюн тартып, башы бир кесекге тюз болуучу жер. *Къапхакъ* кеси аллына тау, къол, сырт туююлду, къолда, сыртда къаясы, кириши бла бери дуппур чыгып, башы тюзге айланган жерди. «Къапхакъ башында» деп андан айтадыла.

Сырт – улуу къолну, тарны аркъалыгъы, бети; сырт демей, бет деп да айтадыла. «Инал сырты». Чегемде «Адай сырты». Къарачайда «Покун сырты». Алай а: «*Жолоучула кезден аууп, бет бла энишге тигеледиле*».

Жаргел – салмалы, ташлы, техтирли сырт; сыртны бир мюйюшю. Жар оюла, кырдыкны хуру баса, аллай сырт асламында тели ханс ёсген жер болуп къалады.

Сызгъа – тюбюнде суу баргъан, эки жаны тар, терен къолчукъ. Сызгъала къол ичлеринден кёнделен тюшген, сыртны терен чунгурлагъа бёлген бутакъладыла. «Сызгъа суучукъ». «Эчкиле сызгъада кёрюндюле».

Сюлесин суудан чыкъгъанлай.

Сызгъада тюлюкю букъгъанлай,

Сени жолунгу ким тапсын,

Саламгъа сюек сукъгъанлай. (Ийнарладан.)

Тамакъ – къолну, сызгъаны терени; къол, сызгъа чыранлагъа тирелген жер.

КЕНГКЕ

Къарт къысыр байтал. Кенгке байтал минерге, тёлю алыргъа да жарамагъаны, таулула ат этни ашамагъанлары себепли къыстап къоядыла. Ол, бирде жылкъыгъа къошула, бирде агъачда къала, бёрюле жыртхынчы жашайды. *«Ол къыйынлы ичгичи адам болур эди, – киши эслеп, анга рюмка да тигим этмей, кеси тилерге да уялып, олтургъанланы ауузларына рюмка барса, ол да чыдаямай, кенгке байталча, тепчилдей турады».*

(А. Х. «Къара кюбюр»).

КЕНГКЪАНАТ

Адабият тилге энди кирген, жангы къуралгъан сёзледен бири. Эки сёзню тамырындан битип, толу, шатык сыфат болургъа жетишеди. Кенгкъанат дегенде, жалаңда къушну къанатларыны кенглигин (уллулугъун) кёргюзтюп къоймай, аны ёхтемлигин, кенг кёкге келишип, эркин къалкъгъанын да ачыкълайды. «Кенг» кеси аллына жетишимли, толу сёздю, анга «къанатны» къошханда уа, саулай бир сыфат къуралып къалады. Къайсы тилде да, кеси аллына сыфат къуаргъа жетишген сёзле – тилни кереметлигин, байлыгъын кёргюзтедиле. Юлгюге Мокъаланы Магометни «Эски сурагъ» деген назмусун келтирирге боллукъду. Анда быллай тизгинле бардыла:

Кенгкъанат къуш гюрен-гюрен

Учады къушлукъда.

Эчки жолчукъ да ёр сюрен

Чыгъады къолчукъдан.

КЕР БЫКЪЫ

Кер быкъы – азап тауат, станок. Бурун дин төреле къаты жүрюген заманлада, терслиги болгъанны, бек башы – динни бузгъанны, урлагъанны, башха тюрю аман иш этгенни азабын телетиучю къурулуш. Кер быкъыны төрт деменгили агъачны ёрге сюеп, араларын аркъаула, къылычла бла бегитип, алай ишлегендиле. Аны ичинде адамны тагъарча бугъоу сынжырлары, жиплери болгъандыла.

Төре, инсанны дин бузгъанына сокъурандыралмай не уа башха терслигин ачыкълап, азап берирге оноу этгенден сора, тутулгъанны *кер быкъыны* къатына келтиргендиле. Эл жыйылгъанды. Бегеуюлле сюд этилгенни кер быкъыгъа такъгъандыла. Ол кер быкъыда оноу къалай этилсе, алай тургъанды. Керирге деп этилсе, аны кер быкъыда керген да этгендиле.

Къарачай жанында кер быкъыла XX ёмюрню башына дери да тургъандыла. Къартла айтханнга кёре, бегирекда христиан динни заманында анга кирирге унамагъан, киргенден сора уа, бузаргъа базынган адамланы кер быкъыда кергенни къой, кюйдюрген

окъуна этгендиле. Ол иш, баям, орта ёмюрледе жюрюген инквизиция хужулукъну таулагъа жете келген тауушу болур эди! Не эсе да, халкъда «*Кер быкъыгъа керилгин!*» – деген аман къаргъыш жюрюгенди.

КЕРГЕ

Мажюсюле къуллукъ этерге, тейриге табыныргъа жыйылыучу жер. *Святылице*. Огъары Чегемде *Алтын-аш-керге* неда *Ашкерги* деген жер барды, Тотур къала болуучу тийреде. Алайда табынуу белгиле арт жыллагъа дери сакълангандыла. Керге, баям, *храм, табутам* дегенча, биз бюгюнлюкде иги ангылагъан сёзлени магъаналарында болгъанды. Чегемде *Ашкерги* деген бошуна сакъланмагъанды.

КЕРТЛЕШ

Алгъын агъачда уллу терек аудурсала, аны бутагъын артып, базыкъ жанындан чындыны илиндирирча кертик жонгандыла. Чындыны алайгъа бегитип, бирси жанын боюнсагъа тагъып, агъачны энишге ёгюзле бла алай сюйретгендиле. Агъачда этилиучю кертикле кёп тюрлю болуучулары себепли, базыкъ агъачны баш жанында чынды тутарча терен кертикге *кертлеш* деп энчи айтылгъанды. Ол кеси да ал бети тик, арт жаны сёдегей жонулады – тартханда, чынды алгъа ычхынмазча. «Бошуракъ кезиуюмде бир отун мажарып къояйым деп, кюнлюмде бир терекни адуруп, базыкъ жанындан чындыгъа тагъарча кертлеш этип, жарашдырама...» (Гиляхланы Исхакъ. «Агъазланы ёлтюрмегиз», «Заман», 28.02. 1996).

КЕСИЛИК. КЪАРАНЧХА. МЕНГИР

Тейрини таш белгиси, сураты. *Менгир*. Мажюсюле табынуучу белги – терек, къая, шаудан, гола таш... *Идол*. Тейрини къаранчхасына (белгисине, суратына) къарс уруп, тепсеп, тобалыкъла этип, жалбаргъандыла. Саулукъ, жауун, сабий, монг тирлик тилегендиле. «Аны къаранчхасына къарс уруп жашайбыз» деген андан чыкъгъанды.

КЕЧИУ. КЕЧГЕН. КЕЧИМЛИК

Бу сёзлени сейир байламлыкъларына къарайыкъ.

Кечу – сакъ баргъан уллу сууну жайма жери. Сууну кечиюу. Ат бла, арба бла не жаяулай кирип ётерча, жайма-жукъа баргъан жери.

«Малкъар Басияты, дюгер Бадинаты» деген халкъ жырда Мисирбий, суху келген эки атлыны кёрюп, аланы алай къыстау келиулерини хайсабын тукъумда жаууруннга къан уста Жутагъа соргъанда, ол: «Ала суудан кечию сурамай ётселе, игиликге келмейдиле», – деп эсгертеди.

Халкъ чыгъармачылыкъда, къарауул къаладан къарап, кечию сурамай келген атлы жыйынны кёрселе, ол игиликге келмегенин терк ангылап, сермешге хазырлангандыла. Анга кёре, *кечиу* бош алай, сууну жаймасын белгилеп къоймай, жашау-тиричилик магъананы да тутханды. Ол сёзню жаз тилде бек уста жюрютгендиле.

Уллу суудан гыбытха тагъылып ётюу да кёп ёмюрледен бери

жюрюген амалды. Гыбыт табылмаса, кьамиш не чырпы кысымла этип, алагъа кьармашып да ётгендиле.

Кечиу деген алай эсе, «кечимлик» деген а?

Кечимлик, синоними – кечгинлик. (Ангылатма сёзлюкге) кьара.)

Сакъ баргъан уллу суу, бир чакъда сабыр болуп, сухулугъун, огъурсузлугъун тыяды, кесини гюрюлдеген халындан уялгъанча, шош болады – уруп бармайды, толкьунла булгъамайды. Тюбюнде ташлагъа дери да солуу береди. Жагъасында ёсген агъачлагъа да. Тюз да аныча, жюрек кыйыны болгъан адам, эс жыйып, туюнош туюмчегинден эсе, жарашыулукуну сайлайды. Аллында терслиги болгъан адамгъа *кечимлик* береди.

Кечимлик берген, анга Аллахдан бир иги, жарыкъ нюр келгенча, кёлю токъ болуп, жан сабырлыкъ алады.

КЕШЕНЕ

Ёлгенни асырагъандан сора аны кьабырыны юсюне ишленген кьурулуш, юй. Алай бла ёлгенни сыйы кётюрюлгенди.

Кешенеге сыйынмагъан чачыма

Бетин салып, кьолу бла сыласын.

Угъай десе, кьайтып барып ызына,

Мен кёргенни ол жангыдан сынасын. (Кюй.)

Тау жерледе кешенеле кёпдюле. Малкьар халкъ кёчюрюлгенде, Кёндеден аягъында, Бахсан сууну онг (кюнбатыш) жагъасы ёзенде уллу кешене гюрен кьалгъан эди. Халкъ ызына кьайтханда, алайда бир кешене да кьалмай тура эди. Таурухлагъа кёре, ала Акъсакъ Темирни кьан чериулери бла батыр сермешген таулуланы кешенелери болгъандыла. Бусагъатда кешенеле (7 кешене) Чегемде Фардык сыртында сакъланнгандыла.

Тауда бир бийик жерде сакъланган акъ кешенени юсюнден быллай жазыу барды:

«Тёгерекге-башха кьарай кетип, кюнлюм бетинде кьаягъа тирелип, акъ ташладан кьаланган журт эледим да, ары тебиредим. Жангы жаугъан кьарча, алай жылтырай эди кеси уа. Кьаллай бир жанлай барсам, аллай бир бек кьаматады кёзлерими.

Мен анга жетдим. Тёгерек сыйдам ташдан ишленген кешене. Ташла бир бирлерине асыры тап жарашдырылып кьаланнгандан, араларында чёп сыйыныр тешиклери окъуна жокъ эди. Ким эсе да аны бир бек уста кьалагъанды. Аллында уа экеулен эркин сыйынып ётерча, арка маталлы эшиги. Анга кьарап, сейир этип баргъандан болур эди кюте тургъан жугъутур сюрююню юсюне тирелип кьалгъынчы эслемедим». (О. Х. «Минги-Тау», 2007, №6.)

КЁБЕЛ

Кёбел – болмагъан, алай а болургъа боллукъ сейир затланы кёз туурагъа келтириу; аллай затлагъа ийнаныу; иги, ариу, жарыкъ умутла

этиу. *Фантазия.*

Эндиге дери тилибизде *фантазия* дегеннге энчи сёз болмагъанды – аллай болумну бир ненча сёз бла ангылатыу жюриой эсе да. Мифлери булутлагъа, ташлагъа жан салгъан, къаяла бла сёлеше билген таулула, суратлау, тенглешдириу, сезим ачыкълау дегенча къульты байлыккыны кёргюзтген сёзлери болмагъаны, болсада, бек аз болгъаны бек сейирди. *Фантазиягъа* шарт, шатык сёз къурап жюрютмегенлерине мен ийнанмайма. Неда турмуш тиричиликни къыйынлыгъы аны унутдургъан этгенди, неда ёмюр сюрюуде тюрленгенди.

«Кёбел», «кёбеллик», «кёбелчи» – фантазия дегеннге ариу ушагъанча кёрюнедиле. Ол сёз кеси да фантазияны мурдорунда къуралады. Алан заманда «Кёбелей» деген тепсеу болгъанды. Ёресине фантазия! Фантазия бла башланып, фантазия бла бошалады. Ол кеси окъуна эсе да, ким биледи, «фантазия» деген сёз.

КЁБЕЛЕЙ

Алан аскерчиле урушдан хорлам бла къайтсала, тепсеучю тепсеу. Тепсеуде къалай сермешгенлерин, гиртчиликлерин, усталыкъларын кёргюзтгендиле. Кёбелейни иги тепсеген жашла урушда да къаты сермешгеннге саналгъандыла.

Тепсеу жайма барыу бла башланганды. Андан сора тепсеучюле бир бири инбашларындан тутуп, ёзенни суратлагъанча этип, тёртгюл тохтагъандыла. Артда уа хар ючюнчю жаш, онг жанына бурулуп, сол аяккыны алып, сол къолун бир жанына, онг къолун кёкге тик тутуп тепсегенди.

*Толу къазанла къайнай,
Жашла безирей, ойнай,
Кёбелейни да тепсей,
Къарс урадыла, эй-хей!* (М. Ё. «Батраз»)

Неда:
*Хей, аланла, къазауатха тургъанла,
Ат юсюнде улан туююл, къаяла!
Сары чачлы, кёк кёзлюле сау болсакъ,
Алан тюзден гыбышыла таярла!*

*Кюн да батар, танг да атар ёзенде,
Биз къайтырбыз, алан къартла, сакълагъыз.
Кёбелейге сюзюлюрбюз, къууана,
Аришледе хорлам отла жагъарбыз.*

(Алан жортууул жыр.)

КЁЗ ТИЙГЕН

Бурун адам не тюрлю ауруудан ауруп къыйналса да, аны сылтауун тюрлю-тюрлю табийгъат болумладан – къара кючледен, жинледен, обурладан, аман кёзден, хыйныдан кёргендиле. Анга кёре, аурууну сау этиуню амалын да излегендиле.

«Кёз тийген» бек кенг жайылган ауруу болганды. Кёз бек алгъа сабийлеге, ариу кызлагъа, иги келинлеге, ишлери байтамал кьуралган жашлагъа тийгенди. Кёз тийгенни биринчи белгиси – башы ауруганды; санлары тюшюп, борбайлары тутмай, эти-жени зызылдап, алай болганды. Кёз тийгенди деп, арсарсыз аллай диагноз салып, багыучулары – тюкюрючюлени излеп башлагандыла.

Кёз жалан адамлагъа угъай, жаны барлагъа, ёсюмлюклеге да тийгенди. Беги рекда жюрюшлю, кёрюмдюлю атланы сакъларгъа кюрешгендиле аман кёзден. Кёз тийип, аууп, ёлюп кьалган атла болгандыла. Кёз тийген ийнекни сютю кьуруганды. Иги бите турган бахча, кёз тийгенлей, хуерилип, кьуруп башлайды.

Айхай да, «кёз тийгенни» мадарын кёргендиле. Багыуну, беги рекда сакълауну, кёп тюрлю амаллары болганды. Бахчалагъа бодуркьу салгандыла. Сабийни бетине кёмюр жакъгъандыла; бешигине тюрлю-тюрлю омакъ журунла такъгъандыла. Артыкъ ариу кызыны аман кёзлю жерледе кёргюзтюрге сюймегендиле. Аман кёзден дууа жаздырып, боюнларына тагып жюрюгендиле.

«Кёз тийгенге» тюкюрген устала болгандыла. Кертиси да, тюкюре туруп, кёз аланы кеслерини башларына да чабып, кёз жашларын келтирип, эснетип болганды. *«Тьфу, керехат, не аман кёзю бар эди!»* – деп, аман кёзлюню «басхан топурагъына» тюкюргендиле. Дууа окью муслийман дин киргенден сора чыкъганды. Ары дери керемет (магия) сёзле айтылгандыла. Сёз ючюн, кёз тейрини сыры былай болганды:

Жел къамичинг, жер къамичинг,

Жек къамичинг, ур къамичинг,

Кёзюнг кирди – кирмез,

Кёзюнг чыкъды – чыкъмаз,

Чыкъ дейме, чыкъ дейме,

Жек кью дейме, кери кью дейме,

Уф, уф, уф!

Бу уфу бла уфу болуп, уфулансын,

Учхун болуп, уфу болуп, кери барсын!...

Андан сора да, кёз тийгенге темирни кызыдырып, суугъа атып, аны да ичиргендиле. Кёзю аман кьатынны марап (аман кёзлюле эр кишилени арасында да болгандыла), чачындан тюк, жаулугъундан, этегинден халы не журун алып, кюйдюрюп, кюлюн кёз тийгенни аллында андан кери юфгюргендиле.

КЁЗЮРТЮЙМЕ

Тиширыу кёлекни жагъа туюмеси: аны кюмюшден, сюекден да этип болгандыла.

Кёчюу магъанасында – тиширыуну ариу кёзбауу; накъырда этген жашны кёлюн сындырмаз ючюн жойкъулланыуу. Сёз да бермейди, умут этдирип, аллайы да болмайды.

Кёзюртюймеле туюесе, кызычыкъ,

Кёзюнге кьатсам сюесе...

*Сенден акъылсыз а мен туююл,
Алмазлыгъымы билесе. (Ийнарладан.)*

КЁКЮН

Эртте жазда биринчи ургъан кырдык. *Мурава*. Къарачайда айтадыла. Малкъарда анга *гяхиник* дейдиле.

Кёк кюкюрер, *кёкюн* жашнар.

КЁЛБЕР

«Референдум» дегенге толу келишген бу алапат сёзню Будаиланы Мухамматны сёзлюгюнде тапханма. Анда бу сёз биринчи кере айтылады. *Референдум* – ол не бу тюрлю оноугъа, тауусумгъа келишир ючюн, жамаутха сорулуп, аны сайлауун билген амалды. Битеу халкъгъа сорулгъан соруу – къыраллыкъда ол не бу ишни этерге неда этмезге кёл береди. Референдумда халкъ ишни къайсы жанын сайласа да, ол жанындан закон чыгъарылады, жол салынады. Халкъны тауусуму уа кёлбер туююлмюдю?

КЁЛКЕМ

Алан дуняны заманында аскерчиле тунакыларыны (аскер кёлеклерини) сол ёшюнюне тагъыучу тамгъа. *Значок*. Аны багъырдан не жезден этгендиле – къалкъанны гитчертилген, сыйкъыргъа, ырысха этилген формасы.

«Минги-Тау» журналны редакциясы, «Аланла» деген жырны басмалай, анга берген ангылатмаларында кёлкемни юсюнден аз-маз жангылычла этгенди. Анда «жашла эришиуге кёлкемлерин салып болгъандыла, – деп жазылады. – Аллай эришиуле баргъан заманда жашла бир бирлерини кёлкемлерин сермеп болгъандыла». Оюн тюз алай болмагъанды. Алан аскерчиге кёлкем бла ойнау, аны ёчге салыу – эр намысын, даражасын салыу болур эди. Угъай, алан аскерчиле кёлкемлерин жанларыча сакълагъандыла, аны сыйыртхандан эсе, жанларын берирге хазыр болгъандыла. Жаш, аскерге къошулуп, атха мингенлей, анга кёлкем берилип да къалмагъанды. Кёлкем алыр ючюн, алан садакъчы хунерин, чемерлигин кёргюзтюрге керек болгъанды. Жаланда аллай жарауладан сора алыргъа боллукъ эди ол аскер белгини. Жангылыч а андан болгъанды – «Кёлкем атыу», «Кёлкем талашыу» дегенни – бизни тилибизге кёчюргенде, *кёлкем алыр ючюн эришиуле* деген болады. Керти аскер кёлкемни орунуна аны белгисин не бир башха сыйлы керекни салып эришгендиле Эришиуню мураты – не тюрлю сермешде да кёлкемни сакъларгъа юйретиу болгъанды.

Аны себепли аскерчи жашла уруш этмеген заманларында, кёп тюрлю эришиуле къурагъандыла. Аллай эришиулеге «*кёлкем атыу*» деп болгъандыла. Таурухлагъа кёре, аны былай ойнагъандыла. Ёчге чыкъгъан жашла, садакъны неда сюнгюню учуна кёлкем кибик бир тамгъаны илиндирип атхандыла. Бек узакъгъа ким жетдирсе да, ол къытып болгъанды. Къытхан кесини усталыгъына кёре хоч (очко)

алгъанды. Эришиуледе юч кере кытып, юч хоч алса, анга *кёлкем* берилирге тийишли эди.

Кёлкем оюнну экинчи тюрлюсю да болгъанды. Анга «*кёлкем талашыу*» дегендиле. Эришге чыкыгъан жашланы бири кёлек ёшюнюне кёлкем сурат неда кёлкем кемине бир зат тагъады. Бирси жашла, талашып, жыртышып, кыуушуп, тумалашып, аны ёшюнюнде «кёлкемни» сыйырырга кюрешедиле. «Кёлкемни» кыйсы юзюп кычалса, сора жетдирмей кытулса, ол да хорлагъан болуп, хоч алады. Хорлагъанны намысына аны эгчлери, келинлери сый этип болгъандыла.

КЁЛСАКЪЛАМИШ

Кётегет, кёзбау да туююл. Нёгерини, жууугъуну, суюгенини кёлюн саклар ючюн, ала суюгенча кёзбау оюнла, кёзбау накъырдала, самаркыула жарашдырырга усталык. «Муратны кыатында Жамиланы кыашлары *кёлсакъламиш* кыагыла башладыла». (Г.М. «Акъ атлы».)

КЁРДЕМЧИ

Ауругъаннга кыарагъан, сакълагъан; ёлсе, аны асырау ишлерин мажаргъан.

Кёп жашагъан, кёпню кёрген. Эл кырылса да, ёлмеген. Ёлюр заманы эртте жетип, жер юсюнде кёп кыалгъан кыарт.

Эки, юч туугъан кыарындашха кыатын болгъан тиширыу. Алгъа бирине барып, ол ёлгенден сора – экинчисине, ол да ёлсе – ючюнчюсюне. Алай-алай. Алгын заманда хар юйюрюню да, кыалын берип, жашына кыатын алыргъа онгу болмагъанды. Аны себепли юйде келин тул кыалса, аны тышына берирге суюмегендиле. Бютюнда сабийлери болса.

Кыарындашларындан кыалгъан кыатынны (келинин) алгъан эр кишиге да айтхандыла *кёрдемчи* деп.

КЁРЕУЮЛ КЪАЛА

Кыоргъашла (эл сакъларгъа айырылгъан жашла) элге, журтха келген жау кыонакъланы, тасхачыланы, ёзге аманлыкъчыланы кёрюрча, кёзлери, олтурур-турур жерлери болгъан, элни бир бийигинде кыаланган кыала. *Смотровая башня*.

Кыарауул кыала деп да айтадыла.

КЁРМЕК

Мин, Акътамакъ, пайтоннга,

Кыарачайда кибик, барайыкъ.

Эй, «Кёрмегеннге кёрмек танг» дейле,

Сейир журтлагъа кыарайыкъ.

Семенланы Исмаилны бу «Акътамакъ» деген жырында келгенича, «кёрмек» – *биринчи кёрген, кёргенине сейир этген* деген магъананы тутады. *Кёрюрге суюген, кёрюп келген, кёрюрге барайыкъ, алааматды кёргеним* деген сёз тутушланы мурдорунда кыуралгъанды. «Эшитгенден кёрген иги». Алай а кёрген тангды, сейирди. *Кёрмек*, зынгырдап,

кысыха, татыулу эшитиледи. Кысыха, ариу сёз болуп, лирикада сыфат кьуараргъа иги болушады. Аны себепли закый жырчы Исмаил кёрген демей, «кёрмек» деп, жырны макъамын кьурайды.

КЁРКЕМ

Ариу, айбат, тизгинли. Жашау болумну суратланып айтылгъан сыфаты.

«Ауазынг айтхылыкь, кесинг кёркемли, сёзюнг огъурлу. Сени энтта да бир кёрюп, дуниядан кетсем, не уллу ырысыдан да бек сюер эдим».

(Т. Д. «Хамза бийни учхуну».)

КЁПСЮН. АЗСЫН. УЛЛУСУН. ГИТЧЕСИН.

«Кёпсюн» бла «уллусун» – бергени, этгени, болушханы асыры кёп кёрюню; аныча, биреуню аллына барып сёлеширге, кеси барып тюберге, тилерге кесин уллу кёрюю, гынтты этиу.

Азсын – бергенинг, этгенинг аз кёрюнюю, не этсенг да, «Киштик кёзюн кысып ашагъанлай», жукъгъа санамау, ыспассыз этиу.

Бу кьауум сёз айбат адабиятта суратлау борчну тамамлайдыла.

КЁСЕ

Бетине сакъал чыкмагъан неда жукъа чыкъгъан. Халкъ чамлада, жомакълада – алдауукъ жигит. Ол ётюрюк айтып, хыйлала жарашдырып, артда кесине тап тюшюрген амалчыды. Кеси салгъан не тюрюлю тузакъдан да тынч кьутулады. Ол хыйлачы эсе да, жомакъ эпосда халкъ бек сюйген жигитледен бириди.

Жашау тиричиликде «кёсе» деп аман акъыллы, хыйлачы адамгъа айтадыла. «Элде мындан сора биз сормагъан адам кьалмагъанды деп, ханны шапалары анга бир кёсе кишини келтиргендиле. Ол а ханны кызын табаргъа бир жарлы кьатынны алты жашы болушургъа боллукъларын айтханды». (Жан. И. «Заман», 08.10.1999.)

КИМЛИК. ЁЗЛЮК

Адамны ким болгъанын кёргюзтген шагъатлыкь кьагъыт. *Паспорт*. Башха документ. «Адамланы кимликлеринде (паспортларында) жазыула юч тилде бардырыллыкьдыла, – деп жазады назмучу Гуртуланы Салих «Заман» газетде. Скобкада уа: «Эндиге дери паспортла, удостоверения деп тургъанбыз», – деп, жарсыйды.

Салих тюз айтады, аны тилге иги, керекли сёз болуп кийиреди. Кертиси да, адамны ким болгъанын, кьайда ишлегенин, жашагъанын кёргюзтген абдихат (документ) – *кимликди*. Паспортунгу кёргюзтесе. Не ючюн? Ким болгъанынги баямларгъа. Сен сен болгъанынга шагъатлыкь этерге. Ёзге уа! Гурту улу андан ары баямлайды: «Бир-бирле, эски сёзлерибизни жыйып, тилибизде жюрюрча этиуню – тилибизни айныу жолун артха тартыуча ангылайдыла. Миллетни тилини айныгъанын аны байлыгъы кёргюзте эсе, жюрюген сёзлени бютюнда кёп этерге кюрешиу тилге бузукълукь этгеннге нек саналады? Кесинги тилинги

ёсдюрюр ючюн кюрешу башха тилледен ёнгелеу туююлду, ол угъай эсенг, ол башха тиллеге суймеклигибизни терен этеди! Аланы да билирге итинуюбюзге кюч береди...»

Бек тюз айтылады.

Бирсиле «Ёзлюк» дегенни тюзге санайдыла. Мен а ол формалы сёзлеге бютюнда кенг къарайма. Алай жазгъаным да бар эди Зумакулланы Танзиляны юсюнден. «Минг жыл мындан алгъа жашагъан шаркъ шайыры бла сёлеше, тенгleshдириуню, суратлауну кючлери бла Танзиля кесини ёзлюгюн Омар Хайямны ёзлюгюне тенг эталгъанды». Не болады, «кимлик» да, «ёзлюк» да, «кесилик» да жюрюсюнле. Орус тилде «паспорт», «удостоверение», «анкета», «личность» деген сёзле бир бирге аз да чырмау болмай жюрюйдюле. Личность – ёзлюк! Кесилиги, ёзлюгю болгъан! Аманмыды?

КИРГИНЧИ. КЕЛГИНЧИ.

Киргинчи – кесини ююю, жери болмай, къайда болса кечиннген; кимни юююнде тапса, анда ашап жашагъан. Тау элдеде аллай адамла да болгъандыла – кесини ююю, ююрюю болуп тургъанлай, жетген юйге кирип айланыгучу. «*Дугу, тёшекден туруп, эшик аллына чыкъгъанлай, кимни юююню ожагъындан тютюн чыгъып кёрсе, эрляй ары сюртюлюучю эди...*» (У.И. «Оздула заманла».)

Келгинчи – тышындан келген эдам, тыш адам. *Чужак*.

КИРИШ

Малкъар тилде бирча айтылып, магъаналары уа башха болгъан сёзле кепдюле. «Кириш» да аллай сёзледенди.

География магъанада, «кириш» деп – салма жоллу, ташлыракъ, зыгъырлы, ууакъ жарлы, техтирли сыртха айтылады. «Улакъла кириште отлайдыла». «Сабийле, чабышханлай, киришле бла чоханагъа чыкъдыла». Киришли сыртла асламында элге жууукъ жерледе боладыла – малла кеп жюрюп, аланы ызларын жауунла жууа, жарлы-жаргелли этедиле.

Къарачайны кириш ала таулары

Кешенеме салкъын ийип турурла.

Манга быллай кюн тежеген ахлула

Мени ызымдан жилияу-сыйыт къурурла.

(Гошаякъ бийчени кюйлеринден.)

Мокъаланы Магомет да «Булутла» деген назмусунда киришни былай суратлайды:

Ачыуланган къойчу

Къуугъанча къойларын,

Ташаясыз, къачып,

Киришледен ары.

Киришни бу магъаналары «Ангылатма сёзлюкде» да айтыладыла. Алай аны ары кирмеген дагъыда бир магъанасы барды. Ол – *жипди*. *Шнур*. Агъач жаргъанда, къанганы эки жанын тюз жонар ючюн, ызны

тюз элтир ючюн шынтагы не кендир жип-бау тартадыла. Аны былай этедиле. Чырпы не салам кюйдюрюп, аны кёмюрюнден жипни боярча худур этедиле. Иничке жипни анга булгъап, къанганы эки кыйыры бла тартадыла да, ёрге тартып бошласала, къанганы юсюнде тюппе-тюз ыз къалады. Ол ызгъа къарап жонадыла.

Аллай кириш тюз салыныргъа, жонулургъа тийишли не тюрюлю иште да хайырланылады.

Кёнденчиле (баям, чегем жанындан келгенле) «кириш» деп чоюнну сабына да айта эдиле. «Чоюннга кириш салдырыргъа барама», – дей эдиле, багъырчыгъа бара.

Кириш деп китапны ал сёзюне да айтадыла. Былайда «кириш» фатих деген магъананы тутады – башлайма дегенни.

Киришни юсюнден бир насыят.

Агъач уста жетижыллыкъ жашчыгъын тийреде бирси нёгерине аны кириш жибин алыргъа жибереди. «Унутуп къоярса, жолда «кириш», «кириш» дегенлей бар, деп юйретеди. Жашчыкъ, атасы айтханча, ол юйге жетгинчи, «кириш» деп къайтара-къайтара барады. Жетип, арбазда неге эсе да кюреше тургъан кишиге жумушун айтыргъа уа «кириш» эсинден чыкъгъанды да кетгенди. Кишини къатында чоюнчукъну кёрюп: «Атам чоюнчукъну бер деп ийгенди»,– дейди. Ол киши, сейир эте, къайтарып-къайтарып соргъанды, алай жашчыкъ да, айтханындан къайтмай, «чоюнчукъ», «чоюнчукъ» деп тургъанды. Сора ол атасына чоюнчукъну алып келгенди.

Эки уста тюбешип, ишни болушун ангылашханда, аланы кюлген тауушларына тийре тынгылай эди.

КИШЕН. БУГЪОУ

Кишен – ат къачмаз не узакъ кетмез ючюн эки ал аягъына салыныучу тыйгъыч. Бирде юч аягъына да саладыла – эки ал аягъы бла арт аягъына. Аны темирден, къайишден да этедиле. Хазыр кишен болмаса, жыжымдан салып да къоядыла.

Бугъоу – жаланда адамгъа (тутмакъгъа) салынады. Ол, адамны аягъын, къолун тыйгъандан сора да, аны эркинлигин тыйгъан белгиге саналады. «*Мени атха кишен салгъандан сюймегеним жокъду – адамгъа бугъоу салгъаннга ушатама кишенли атны*». (Боташ улу Х. «Харам тала».)

КЫРККАЙ НЕДА ТЫРХАЙ

Къысхабут, алаша базыкъ адам; асламысында – тиширюу. «*Дауут хажини жангыз жашы Таусолтан, «сайлагъаннга – чий гыржын» деп, бара барып, бир кырккай ногъай къызны алып келген эди... (У. И. «Оздула заманла».)*

Гуртуланы Берг тенгиз жагъада кеслерин кюннге къакълап жатхан къатынланы тыш кёрюмдюлерин кюлкюге-чамгъа алып, былай суратлайды:

Къатынланы асламы да кырккайла,

Къызылерин, юсакъал, быдыркайла..

Акъылдан да артыкъ терен болмагъан, тапсызыракъ, болумсуз адамгъа чам этип да айтадыла. ЧЗ диаклектде, «кыркай» демей, «тырхай» деп къоядыла.

КЮБЕ

Бурунгу аскерчиле кийиучю, къурч тогъайчыкъладан эшилген кийим. Аны къылыч кесмейди, садакъ тешип ётмейди.

Кюбелеринг, къылычларынг жылтырай,

Аланлыла, къазауатха хайдагъыз! (Алан жыр.)

КЮЛКЮ

Бизни тилибизде адамны къылыгъын, халын, жорюу-туруу адетлерин, ниет-хунер къурулушун, сёзге чемерлигин кёргюзтген уста самаркъаула, чамла, масхарала айтып болмазча кепдюле. Иш аланы кёплюгюнде туююлдо, иш – ана тил кюлкюге салырча амалланы байтамал тынч къурагъаныды. Хайт деген таулу, ана тилде айтылгъан хар сёзден чам къуаргъа боллукъду! Сёз ючюн, «Текени сакъалын ажирни къуйругъу сунуучу». Неда: «Сенгирчкеге базынып, текеге къайырылгъанлай...» Болмачы затлагъа терилиучю зынттыу адамны халын ачыкъларгъа башха таурух керек туююлдо.

Жаз тил, *оздурмала* (гипербола), *къайтармала* (каламбур), *туудурмала* (олицетворения), *къакъдыла* (поддевки), *шытыртмала* (намёки), *шылдыгла* (издевки) санап-санагъысыздыла. (Адабият терминлеге къара). Аллай сёзлени, сёз тутушланы хар бири кеси аллына бир чам новелла болургъа боллукъду. Сёз ючюн, бир жангыз сёз – диммо! Неда эки сёзден – къагъаракъгъа – согъаракъ! Юч сёзден – тили ёртеннге тамызыкъ! Тёрт, беш сёзден къуралгъан, мермерге тюшерча, аллай къызыу отлу тутушланы уа айтхан да этмейме.

Къарачайны, малкъарны кюлкю къапчыгъында болгъан мытхы, мишеген байлыкъны жанрлагъа тюз келишдирип сайлагъан да къыйынды. Чам десенг – масхара, масхара десенг – хыликкя! Самаркъаула да кеслери алларына бир сейир дуня! Бирде сёз тутушлагъа (фразеологизмлеге) да ушайдыла ол къысха, жютю насыятла, кюлкюле. Сёз ючюн, келинлерине иги болмаучу огъурсуз къайын аналаны юслеринден: «Келинини чачын тамызыкъгъа салыргъа угъай демеген» деп суратлауу къаллай жанргъа санаргъа боллукъду? Ол бир жолгъа бары жанрланы тутмаймыды? Гротеск, сатира, юмор – барын да! Не уа «Кышты къатыныны атын унутханлай» – деген? Къаллай *мыкаулукъ* суратланады! «Ёлген атасыны къабырына биреуню бугъасын бичгенден сора келиучю» дегенде уа къаллай бир айып, жаратмау, жекириу барды! Тилибизде аллай жаухар бюртюкле санап-санагъысыздыла. Бирин айт да, бирин къой.

Кюлкю къайсы халкъны да жашау тиричилигинде уллу магъанасы болгъан, къыйынлыкъны, бушууну, тап, жарлылыкъны окъуна хорларгъа болушхан, адамгъа саулукъ, итинмеклик, таукеллик берген ниет

кьудуретиди, кьылыкь энчилигиди. Тау тарланы сур болумларында жашау кьурагъан таулулагъа кюлкю бютюнда болушханды. Кьыйын болумлагъа турушлугъун, таукеллигин сакълагъанды. Юйюн, малын, халжарын ырхы талагъан таулугъа кьоншусу: «Ай, жарлы уа!» – деп жарсымай, «Аллахха шукур, ырхы кесинги элтмегенине!» – дегенди. Бирси кьоншусу уа: «Суу анасы сени суймейди демезсе! Алайсыз да башы тюше тургъан юйюнгю сени кьыйнамай элтди, оюла тургъан халжарынгы жууду. Энди, хайда, жангы журт сал! Биз да былайда кьаура гебенле тьойюлбюз!» – деп, болгъан ишни чам кьатыш таукелликге бургъанды. «Керти да, – деп, ол жарлы, таукеллигин билдиргенди. – Андан кьыйынлыгъындан да Аллах сакъласын, сиз сау болсагъыз...» – дегенни айтып, палахны тынч хорлагъанды.

Кюлкю кеп тюрсюнлюдо. Жашау тиричиликде адамны негери чам болмаса эди, аны жолу кеп да кьыйын керюнюр эди. Кюлкю келге асыу болургъа, жашау-турмуш болумлада тюбеген жарсыулу ишледен кьоранчсыз кьутулургъа болушады. Гынттылыкь, керпеслик, менсиниу, эки бетлилик, кезбаучулукь, текоталыкь, малкезлюк, аштапарлыкь, мухарлыкь, сугъанакьлыкь дегенча эриши кьылыкъланы бушуулу-буруч бетлерин ачады. Кюнчыгъышда: «Элни ара орамы бла эшекге минип баргъан бир кюлкючю ол элни адамларыны саулукъларына жюз дохтурдан эсе иги жарайды» деген лакъап бошдан жюрюмейди. «Кюлкю болмагъан жерде кьут болмаз».

Халкъланы кюлкю чыгъармачылыкъларына кеп тюрлю илму ишле жораланнгандыла. «Написать историю смеха было бы чрезвычайно интересно», – деп белгилегенди уллу орус философ А. Герцен. Белгили орус алим М. Бахтин а «Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса» деген китабында кюлкюню дуния магъанасын ачыкьлагъанды.

Кюлкю адамлагъа багъады, ол хакъды. Аны кьылыгъын тюзетирге, тегерегинде болгъан ишлеге тюз багъа бичерге, жашау болумланы чюйреликлерин керюрге юйретеди. Акъылы, билими, ишленмеклиги артыкь терен болмагъан, ич дуниясы да тар адам кюлкюню кетюралмайды, кеси кесине да кюлалмайды. Аллай адам кюлкюню жарыкь муратын, саулукь магъанасын хыликкягъа санап кьояды. Алай а адамны хыликкя этиу, аны намысына, даражасына, тукъумуна кьатылыу, адамлыгъын эниш этиу саулукьлу, тюз кюлкюню муратына аз да келишмейдиле. Кюлкю адамны угъай, аны юсюнде, кьылыгъында болгъан бузукьлукъланы сегеди, аланы ууатады. Таулу жашауда, кьылыкьда «Мен анданмы аманма?», «Ол ишлеген кьуллукьда мен нек ишлеялмайма?», «Ол жазгъан китапны мен нек жазалмайма?» дегенча, чатакь эришмекликге хорлатхан адамла кюлкюню кеп тюрлю чаллиулереине урунадыла. Эс жарлылыкьны тузакъларында кьалгъанла, кюлкюню багъыу магъанасын ангыламагъанла кеслери да кюлалмайдыла зауукь этип, жютю сез айтып, башха биреуню да зауукь этдиралмайдыла. Аллайлагъа халкь кеси кюледи:

«Эл кюлкюлюгю болду» дейдиле масхапсыз иш этгенлеге.

«Такъган тели» дейдиле;

Телиге айтсанг – кюлюр, акъыллыгъа айтсанг – билир.

Тели кюлкю кюл этер.

Кеси айтып, кеси кюлген.

Жазыучула да. Залиханланы Жанакъайыт:

– Суймегенлерими бурунлары бла сабан сюрдюртюр эдим...

Боташланы Исса:

–Тейри, Зурум, аны уа бош айтаса, алыкъа уа... аркъанг бла сабан сюрдюртюрме...

Кациланы Хабу:

– Сени, Гонай, махтаныуунг эки къош ёгюзге жюк болады, жетген кюнде кючюнг чёпню кётюрмейди ансы...

Аллай насыятла жарыкъ кёллю болуу бла кюлкюлю болууну арасын айырадыла. «Кесинги эл кюлкюлюгю этме» дейдиле женгилге. «Женгил аякъ бокъ басар» деп, анга келликни ачыкълайдыла. Адамны эниш этмей, аны кёлюн кётюре билген, бизни къуршалагъан дуняда тапсыз затлагъа кёз ачдыргъан – ма олду кюлкю! Тюйюшгенлени жарашдыргъан, ёпкелегеннге чам этген кюлкю!

Бурунгу Египетден бизге жетген папирусланы биринде былай жазылыпды: «Кюлкюню тейрисини кючюнден дуня жаратылгъанды. Тейри бир кюлгенде, аны кюлкюсюнден жети гитче тейри тууады. Сора ала жети тюрлю жашау тиричиликни къурайдыла. Тейри экинчи кере кюлгенде, кюн туугъанды. Ючюнчю кере – суула баргъандыла... Алай-алай. Тейрини жегинчи кюлгенинден адам жаратылгъанды».

Жарыкъ кёллю, саулукълу, керти адамгъа жамауатда: «Аллах аны бир жарыкъ кюн жаратхан болур эди» дейдиле.

Тюз да аныча, кюле, ойнай билмеген, къарангы, гурмук адамны да: «Аллах аны бир ачыулу кюнюнде жаратхан боллур эди» деп, жазыкъсынадыла.

Адамны тиричилик жолунда къууанч бла бушуу, игилик бла аманлыкъ, закийлик бла жахиллик, батырлыкъ бла къоркъакълыкъ, жарыкълыкъ бла мудахлыкъ, къызгъанчлыкъ бла чомартлыкъ – бир бирлерин къуугъанлай, аны биргесинден айырылмагъанлай келедиле. Адамны алай келиуонде масхара да, чам да, самаркъау да болгъанды. Терс болгъанны масхарагъа алыу, бушууну да хахлугъун, болжаллыгъын *камсыклау* – жашаргъа, алгъа, тамблагъы кюннге, таукел къараргъа болушханды. Къытайлыла: «Ышармакълыкъ жаш этеди, жарсымакълыкъ чал этеди» дейдиле.

Кюлкю бурунгу адетледе, оюнлада, байрамлада да уллу жер алып болгъанды. Бурунгу таурухланы биринде кюлкючюге быллай баян айтылады:

О, чечен, хазыр бол дейди Ёлюм,

Мени кюлдюралмайса дейди Ёлюм.

Сени кеси жюгюме алама,

Къолан, кюлкюлю къалтакъчыгъынгы

Сыйлы бёркле бла бирге

Къара артмагъыма атама...
Анда сен кишиге да
Зауукъ болалмазса дейди Ёлюм.
Чечен, олсагъат окъуна секирип,
Ёлюмню инбашына мингенди.
Ойнай, кюле, эс алмай,
Къарыуун да аямай,
Ёлюмню тюе киргенди.
Ай, сен къарт къатынчыкъны уа, дегенди,
Чола жан къапхынчыкъны уа, дегенди,
Къара жыйрыгъынгы тешерме,
Жыйырыла къачарча этерме...
Ёлюм, тентирей, тохтагъанды,
О, чечен, сабыр бол деп жалынганды.
Алай ол Кесе тынмайды,
Кюлкю дауурбасын къакъгъанлай,
Чечен чакъкъычларын чакъгъанлай,
Ёлюмню сопакълайды!
Къычырады, харх этип кюледы;
Къарт ёлюмге итлени да юсгюреди.
Мен сенден къоркъмайма дейди,
Сени угъай, жашауну жакълайма дейди;
Жашауну, кюнню, кюлкюнню,
Баргъан сууланы сакълайма дейди.
Жыр айтама, жашай билеме,
Санга да сауланы кюлдюреме!
О, гуптур къатынчыкъ, бараса да къачып,
Бёркле жыйгъан артмагъынгы да атып!...

Жер жюзюню бары халкъларында кюлкюнню ич дуниясы ушашды, алай ол кесини ауазы, магъанасы, музыкасы бла хар халкъны ёз табийгъатына келишеди: сезим энчилигине, жашау тиричилигине, кёз къарамына кёре жюрюйдю. Энчилиги да аны бла байламлыды. Ромен Роланны «Кола Брюньон» деген ажайып повестин окъугъанда, Кациланы Хабуну чам хапарларын окъугъанда да биз жюрек жарыктылыкъны бирча алабыз. Кюле, биз жашауда ёрекзурукъ, уллугъыбыт мангыраулукъну жаулайбыз, усталыкъны, мыйыкъ тюпден ышарыуну зауукълугъуна балсыйбыз.

Алай, башда айта келгенибизча, кюлкю туудургъан амалла кёп тюрлюдюле. Ачытхан кюлкю, жарсытхан кюлкю, чамландыргъан кюлкю, эсде болмагъан жютю жууапха сейирсиндирген кюлкю... Аны кибики, телиликге, жахилликге, билмечиликге, менсиниулюкге, жартылыкъгъа айтылгъан масхарала... Кюлкю туудургъан шартла жашау чюйреликге бла бирге келедиле. Хар тёлюню кесини кюле, кюлдюре билген хунери! Кюлкюлюк болгъан затланы кёрюмдюлери, сылтаулары да башха... Таулула аланы бек бурун заманладан бери айыра, энчилей келедиле – масхара, самаркъау, жаз тил, кесе тил, сандыракъ...

Суратлау адабиятны ёсгени бла байламлы кюлкюнню жанрлагъа юлешип сюзюу эникленеди. Энди аланы жашау агъымларына, ниет жакъларына кёре айырадыла. Масхара эсе – сатира, чам эсе – юмор, самаркъау эсе – смешинки-шутки деп, орус илмуну жетишмлерине кёре сюзедиле.

Масхара – адамны билмечилигин, харамлыгъын, кесимчилигин, *хыйлакъур* кыылыкъларын ёледи-къалады демей «согъады». Аны тюрлю-тюрлю болумлада адамны кыылыгъын ачыкълау жаны бла «аперимлиги» суратлау сёзню бир башха майданы бла тенгleshдирип болмазча «озгъурду». Бирде терсбоюнну боюнуна масхара къазыкъ билмеген кибик этип да тиеди. Жаныгуарланы адам кемине суратлап, бютюнда ушатады. «Къызым, санга айтама, келиним, сен эшит» деген масхараны кыылыгъыды. Халкъда жютю сёзлюкню ол жаны асламында кыырал низамны «шарайышларын» ачыкъларгъа, адамны ич ишленмеклигинде бузукъланы табаргъа, кертилик бла жалгъанлыкъны арасында «суу элтген» кёпюрлени кёргюзтюрге бурулупду. Масхараны жашау чюйреликле бла байламлыгъын, халкъ жолунда бара, нени *кёзлегенин* ангылар ючюн, алай бла жютю сёзден жалан эс табып къалмай, зауукълукъ да алыр ючюн, окъуучуну да эстетика ангылауу болургъа керекди.

Масхараны сейир энчиликлеринден бир къаууму – жаз тил, ушатыу, баш бакъдырып айтыу – тил, суратлау энчиликни, жютю сезимликни излейди. Сёз ючюн, билмечиликни, тап, диммолукъну окъуна, суратлай, адамны юсюнде аллай ангылау жарлылыкъны *баш бакъдырып* айтыу къаллай бир кючлю сезим туудургъанын «Окъуучу бла кесаматчы» деген масхарада кёрюрге боллукъду.

Баргъаны боллукъду

НАМЫСЫ, СЫЙЫ ДА БИЙИКДЕ ЖЮРЮГЕН АЙТХЫЛЫКЪ АЛИМ

(Тарых илмуланы доктору, профессор, Халкъла аралы беш академияны академиги, Россей Федерацияны бийик билим бериуюню сыйлы къуллукъчусу, Шуёхлукъну ордени бла сауғаланган, Къойчуланы Дагирни жашы Аскербийге быйы 22-чи апрельде 70 жыл толгъанды).

Заман дегенинг къалай терк озады, кезге кёрюнмей, кетип барадыла айла, жылла да. Ала бла бирча – адамны жашауу да. Ызыбызгъа къарай, аманны, игини, къыйынлыкъны, тынчлыкъны, бушууну, къууанчны да эсибизге тюшоремиз. Ала бары да жашауу бла бирча келедиле. Ол төреди. Аны айтханым: эсиме келген кюнледен бири жаз башы, табийгъат жашил кийимин кие баргъан кюнледен бири 22 апрель, 2003жыл. Ол кюн Къарачай шахарда Къарачай-Черкес къырал университетде къууанчлы жыйылыуу болгъан эди. Мындан - Къабарты-Малкъардан, ол жыйылыуу философия илмуланы доктору, профессор, КъМКЪУну философия кафедрасыны таматасы Эфендиланы Ибрагимни жашы Салих бла мен да къатышхан эдик. Бери келгенле Россей Федерацияны Билим берген министерствосуну, Бийик билим берген эм илму жаны бла къырал комитетини келечилери, Къарачай-Черкес Республиканы Халкъ жыйылыууну (Парламентини) председатели, КЧР-ны президентини бла правительствосуну, республиканы «Алан» жамауат организациясыны, жазыучуларыны, художниклерини, илму къуллукъчуларыны эм башха интеллигенциясыны келечилери, Къарачай-Черкес къырал университетни кафедраларыны таматарлары, аспирантлары, студентлери да, залда жыйылгъанланы алларына чыгып селеше, Къойчуланы Дагирни жашы Аскербийни 60-жыллыкъ юбилеи бла байламлы кёп алгъыш сёз айтхан эдиле, аны алгъышлай, университетни къураугъа, айнытыугъа салгъан чексиз уллу къыйынын, республиканы культурасын, илмусун, билимин кётюргендени, аны атын иги бла айтдыргъанланы ал сатырларында баргъанын черте эдиле. Ол къууанчлы жыйылыуу таза да эсде къалырча тынгылы къуралгъан эди. Андан бери 10 жыл озду.

Быйыл а Аскербий Дагировични 70-жыллыкъы андан да иги, къууанчлы, кенг бардырылады. Аны жаланда Къарачай-Черкес Республика угъай, битеу Север Кавказ, Россей да байрамлайды. Халкъыбызны аллай намыслы, сыйлы, закий адамыны юсюнден биз да бир тынгылы хапар айттайыкъ. Ол кимди, аны жашауу жолу къалай къурала келеди?

Къойчуланы Дагирни жашы Аскербий 1943 жылда 22-чи апрельде Къарачай-Черкес областьда Усть-Джегута районну Сары-Тюз элинде

тууганды. Къобан Черекни жагъасында кесини халал къыйыны бла жашагъан уллу юйюрге сегизинчи сабий болуп, барысындан да гитче. Алай эсе уа, ол бирсиледен эрке, хыпыяр ёсерге керек эди. Аны къадарыны оноуу уа къалай болгъан болур?

Миллетни хар бешинчи адамы туугъан журту ючюн къанын, жанын да аямай, немец-фашист аскерчиле бла уруш эте тургъан кезиуде, 1943 жылда 2-чи ноябрьде жалгъан дау бла къарачайлы ата-аналаны, къартланы, тиширыулары, сабийлени да, танг атарда америкалы студобекерлеге жүклеп, темир жол станциядан малла ташыгъан вагонла бла Орта Азия бла Къазахстаннга ашыргъандыла. Жетинчи айына кире баргъан Аскербий да, ала бла болуп, Къазах ССР-ни Жамбул областыны Талас районунда Къызыл-Аут элине тюшгенди, Къазахстанны жаланда шинжиле ёсген къумлу жерине. Анга мында сюрюнню битеу азапларын сынаргъа тюшгенди: ачлыкъ, жалангачлыкъ, сууукълукъ, жукъгъан ауруула, учузлукъ, басынчакълукъ. Аланы юсюне да 1947 жылда атадан айырылыу къошулды. Жангыз ол эди ишлеп, юйюрюн кечиндирген да, энди бешжыллыкъ жашчыкъгъа атасыны орунуна колхозгъа ишге чыгъаргъа тюшеди, кесинден таматала бла тенг къыйын иште эзилирге. Ачдан ёлмез ючюн, харкюнлюк иш марданы толтурургъа керек эди, ол а уллу юйюрюн адам санына кёре алай аз берилмей эди. Къойчулары жашагъан элни колхозу мамукъ ёсдюрген колхоз болгъаны себепли, мамукъда танг жарыгъындан ингир къарангысына дери ишлерге тюшгенди, сууукъду, къызыуду демей, хар кюнден да, битеу ишлени къол бла этген болмаса, бир тюрлю техника жокъ эди. Кёчгюнчюле алайлайын ишлегенча ишлей эдиле, алагъа хазна иш хакъ тёленмей эди, трудодень деп, таякчыкъла жазгъан болмаса.

Ол къыйын жыллада Къойчулары Дагирни юйдегисине къайыны, юй бийчесини туугъан къарындашы Доюнланы Магометни жашы Юсюп иги болушханды, аны хайырындан да сау къалгъан болур эдиле эгечинден туугъанла киши жеринде, юйренмеген хауа болумлада бирси 23 минг къарачайлы сабийлеча ачдан къырылмай. Ол кеси да урушдан инвалид болуп, анда тёрт къарындашын да тас этип, алай къайтхан эди. Уллу Ата журт уруш башланырны аллында, Микоян шахарда (Карачаевскде) педрабфакны бошاپ, урушха алай кетген эди. Хунерли устаз Юсюп Магометович школда 40 жылдан аслам ишлегенди, жүзле бла жаш адамлагъа билим бергенди. Аскербийни да биринчи устазы ол болгъанды.

Къызыл-Аут къазах эл болгъаны себепли, школда окъутуу да жаланда ол тилде бардырылгъанды. Кёчгюнчю сабийле да къазах тилде окъугъандыла, Аскербий да алай, 1-чи классдан 7-чи классха дери къазахча окъугъанды.

Миллетни интеллигенциясыны, урушда офицер чынла алгъанланы, Социалист урунууну жигитлерини, халкъны бек иги адамларыны кёп тилеклерин эсге алып, 1957 жылда къарачайлылары ызларына, туугъан жерлерине къайтаргъанларында, Къойчулары да кеси эллери Сары-Тюзге къайтып келдиле, къуру жерге. Не медет, жангъдан юй да ишлерге тюшдю, мюлк, колхоз, совхоз да къууаргъа, культура юйле, билим берген, саулукъ сакълау учрежденияла да ачаргъа.

Аскербий да, окъуун андан ары орус тилде бардырып, 1962 жылда

10 классны бошады. Ол бюгон да кесини бек суйген устазларын, аланы терен билим бергенлерин, уллу адамлыклары бла юлгю болгъанларын хурмет бла сагъынганлай турады: орта школну директору, Россей Федерацияны школларыны сыйлы устазы, Россейни Баш Советини депутаты, Ленинни ордени бла саугъаланган Аджиланы Хабибат Аубекировнаы, Чагарланы Х.Ш., Фенева М.Я., Боташланы К.А., Байрамукъланы С.У. эмда ала кибик башха устазларын.

Орта школну бошагъандан сора Аскербий «Краснореченский» совхозда ишге тохтаиды, анда бир жыл ишлеп, Ставропольдагы эл мюлк институтну экономика факультетини заочно бѐлюмюне окъурга киреди. Алай анга ишлей тургъанлай окъуун да бардырырга кѐп тюшмеди. Аскербийни военкоматха чакъырып, аскерге алдыла. Ол 1963 жылдан 1965 жылга дери Ата журтубузну кыбыла жанында тенгиз чеклеринде къуллукъ этгенди, атын иги бла айтдыргъанлай тургъанды. Аны алайлыкына аскер бѐлюмню командованиясындан келген ыспас-бюсюреу къагъытла да шагъатдыла. Аладан бири аскерчи жашны анасыны Магометни кызы Хаджитны аты бла келген эди. Анда былай жазылады: «Багъалы Хаджит Магометовна! Командование, партия эм комсомол организация бизни бѐлюмде къуллукъ этген жашынгы бу халда юйретгенинг ючюн уллу ыспас этедиле. Матрос Къойчуланы Дагирни жашы Аскер къуллукъ этген къадарда кесин жаланда иги жаны бла кѐргюзтгенди. Ариу кылыкълы, адежли ол аскер техниканы бек иги биледи, командованияны, энчи аскер къуллукъчуланы алларында аны уллу намысы жюрюйдю.

Алжаусуз, таза ниети, тюз акъылы бла къуллукъ этгени, аскер борчун юлгюлю толтургъаны себепли командование аны бир ненча кере саугъалагъанды. Сиз кеси жашыгъыз бла ёхтемленирге боллукъсуз, сизни бла бирча биз да». Бу ыспас-бюсюреу къагъытха бѐлюмню командири В.Добронравов, партбюроу секретары И.Белов, комбюроу секретары Коркмазов къол салгъандыла.

СССР-ни Сауутланган кючлеринде аскер къуллугъун толтуруп бошагъанда, Къойчуланы Дагирни жашы Аскербий «СССР-ни Уллу Ата журт урушда хорлагъанына 20 жыл» деген юбилей майдал бла саугъаланганды.

Аскер къуллугъун махтаулу бошاپ, къарачайлы жаш туугъан эли Сары-Тюзге келгенди, «Красногорский» совхозда биягъы ишине тохтагъанды. Алай, экономистге окъуун кююп, жашауун устазлыкъ иш бла байларга дегенди. Аны ол оюмга келирине экиге айланган къарындашы сатыу-алыу институтда окъугъан Доюнланы Азрет-Алий себеплик этгенди. Азрет-Алийни сѐзю бла Аскербий документлерин Ставропольда эл мюлк институтдан алып, аланы ксерокопияларын этип, бир экземплярын Ленинграддагы А.А. Жданов атлы къырал университетни история факультетине, бирси экземплярын а А.И.Герцен атлы къырал пединститутну история факультетине бергенди. Ол заманда бийик билим берген жерлени экисине да бирча киргенни законсузлукъга санагъандыла да, аны эркин этмей эдиле. Аскербий, аны билип, бир кишиге да билдирмей, жашыртын аяусуз экзаменлеге хазырланганды. Ол биле эди бек къада-

лып кюрешмесе, уллу конкурсдан ётмезин: бир жерге институтну история факультетине – 16 адам, университетге уа – андан да кёп болганды.

Алай эсе да, бек кыйыны уа Аскербийге эки вузга да экзаменлени бир кюн берирге тышгени эди. Эрттенликде ол пединститутта СССР-ни историясындан экзамен берип, «беш» белги алганды, тышден сора уа университетде сочинение жазганды. «Такси бла болмаса, жаяу жетишаллык тыйюл эдим», - дейди бюгюн Аскербий. Керекли 15 баллдан 13 балл алып, ол университетни конкурсундан ёталмай, керекли 15 баллдан 14 балл алып, институтха киргенди. Анда окугуан жыллары Къойчуланы Аскербийни жашауунда бек магъаналы кезиу эди. А.И.Герцен атлы кырал пединститут кыралыбызны эрттегили вузуду, бу сынаулу бийик билим берген окуу юйде айтхылык алимле, илмуланы докторлары, профессорла Авдеева К.Д., Ваксер А.З., Дейч Г.М., Кривогуз И.М., Кожухов В.Н., Коган М.А., Курбатова И.Н., Маслов Н.Н., Левин Г.Р., Мухин А.А., Скрынников Р.Г., Степанов Н.Н., Фураев В.К., Трусъ И.А. окутхандыла Аскербийни. Ол институт Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла саугъаланнган эди, кесини да битеу дунияга белгили библиотекасында сейирлик китапланы саны жокъ эди.

Ленинградда окугуан жылларында Къойчуланы Аскербий, бир уллу сылтауу болмаса, дерслерин жибермегенди, устазларыны айтханларына иги тынгылап, лекцияларын жазып алып турганды, институтну окуу залында семинарлага тынгылы хазырланнганды. Обществулу ишге да ол тири къатышханды, Аскербийни бек иги студентге санап, окугуан группасыны старостуна, история факультетни студкомуну председателине да

*Къойчуланы Аскербий алимлени къаууму бла.
Къарачайлыла бла малкъарлыланы этногенезлерине аталгъан
Битеуроссей совецанияда (Кисловодск ш., 2013 ж.)*

айыргандыла. Тазалыкъ, тизгинлик, ич распорядокну толтуруу, студентлени бош заманларын къурау эришиуде ол кеси факультетин бир жылгъа бек ахыр жерден биринчи жерге чыгъарганды. Аны юсюне дагъыда Аскербий жашагъан общежитинде электрик болуп ишлегенди, алай бла алгъан ахчасы аны ауруулу анасыны бла эгечлерини къолларына къарап турмазча этгенди. Тогъуз къатлы общежитде 900-ге жуукъ студент жашай эди да, къарачайлы жашха алай тынч болмаз эди окъуудан, обществулу ишден сора битеу этажлагъа, отоулагъа айланып, электроприборланы, розеткаланы, выключательлени, электрочыбыкъланы бузулгъан жерлерин жамап тургъан. Болсада ол ишле аны окъууна чырмау болмагъандыла.

Историядан билимин терен этер ючюн, Аскербий солуу кюнлеринде къыралыбызны история-культура деменгили арасында болгъан сейирлик жерлеге Эрмитажгъа, Орус музейге, Ленинградны историясыны музейине, Къазан, Исаак атлы соборлагъа кеп кере барып айланганды, алапат айбат архитектура къурушла, паркла, айтхылыкъ история къуллукъчуланы эсертмелери бла шагъырей болганды, Ленинград шахарны тийресине, Михайловское элде Пушкинни жерлерине, Псков шахаргъа, Псково-Печорский монастырьге, Новгород шахаргъа, Москва шахарны тегерегинде «Золотое кольцо» деген жерге экскурсиялагъа да барганды. Ол экскурсияланы асламысын «Ленинградны историясы» деген тынгылы жазылгъан монографияны авторларындан бири профессор Коган М.А. бардыргъаны Аскербийге бютюнда хайырлы эди.

Институтда окъугъан жылларында Къойчуланы Аскербий «История Ленинграда» дегенча сейирлик спецкурслагъа тынгылагъанды, «Адресаты ленинских писем», «Древнее искусство греков» эм башха семинарлагъа да къатышханды. «Адресаты ленинских писем» спецсеминарны закий алим, бизни къыралдан тышында да белгили, ондан аслам монографияны автору, профессор Дейч Г.М. бардыргъанды, аграрный вопросну бла лениниананы айтып болмазча терен билген специалист. Ючюнчю курсну студенти Къойчуланы Аскербий ол семинарны илму-тинтиу ишинде бек улуу жетишим этгенди, аны юсюнден 1970 жылда ТАСС-ны корреспонденти Н.Куприн Ленинградны «Смена» деген жаш тёлю газетинде статья басмалагъанды. Ол жыл дагъыда «Юность» радиостанция Аскербийни юсюнден энчи бериу бардыргъанды. Андан сора да, 1970 жылда Аскербий Новосибирскни къырал университетинде студентлени бла аспирантланы Битеусоюз илму-теория конференцияларында алапат доклад этип, биринчи даражалы диплом бла Сыйлы грамота алгъанды. Улуу фахмусу болгъан, илму-излем ишге таза да кёлю бла берилген 3-чю курсну студентине – Къойчуланы Аскербийге профессор Дейч Г.М. институтну бошагъандан сора мени аспирантым бол деп да айтханды. Аны алай дегени къарачайлы жашны бютюн бек кёллендиргенди, къанатландыргъанды, излем ишге сыймеклигин кётюргенди. Ол ары дериден эсе бек къадалып кюреширча болганды, илму докладланы андан да тынгылы хазырлап, ала бла конференциялада сёлешип, сборникледе басмаланып, жыл сайын бардырылгъан Герцен окъуулагъа тири къатышып, сыйлы грамотала бла саугъаланганды. Алай бек улуу саугъа уа Аскербийге институтну бо-

шагъандан сора диплом бла бирге история факультетни алим советини очный аспирантурагъа рекомендациясы эди. Анга дагъыда А.И.Герцен атлы ЛГПИ-ни история кафедрасында устаз болуп къал да дегендиле. Андан эсе саусуз анамы жанында болайым, анга къарайым деп, Аскербий институтну СССР-ни история кафедрасындагы заочный аспирантурагъа кирип, профессор Дейчни Г.М. аспиранты болуп, кесини Сары-Тюз элине къайтып келип, кеси бошап кетген орта школунда история бла общество-ведениедан устаз ишге тохтаиды.

Аскербий Дагирович педагогика ишге толусунлай берилгенди, окъуучулары туугъан жерлерин, аны историясын сюерге юйретгенди, ишинде алчы сынаулары хайырлана, дерслерин тюрлю эм сейир къурагъанды. Окъуучулары краеведение ишге тири къатышдыргъанды, ала бла бирге жауулай эде къаллык жерлени къыдырып чыкъгъанды. Сентин эм Шаолин храмлагъа, Архызда археология комплексге баргъанды, Токмакъ къаяда дорбунлагъа, кешенелеге киргенди, эски шахарда Хумарада болгъанды.

Жаш уста Къарачай районну историядан устазларына кёрюмдюлю дерсле бергенди, аны дерслерине району инспекторлары, Къарачай-Черкес автоном областьны устазларыны усталыкъларын ёсдюрген институтну педагоглары да улуу багъа бергендиле. Ол кесини сынаун бирсилеге жетдиргенди, аланы алларында аламаг докладла этгенди.

Аскербий Дагировични административ ишге да чакъыргъандыла: юч кере Къарачай районну школларыны директоруну къулулгуна, Усть-Джегута районда партия ишге да. Алай ол унамагъанды. Историядан устаз ишинде ишлей, ол «В.И.Ленинни Россейде аграрный вопросха жораланган ишлерини жазылгъанларыны эм басмаланганларыны историясы (1898-1917 жж.)» деген темагъа диссертациясын жазып бошаргъа эм аны къорууларгъа керек эди да, 1977 жылда муратын толтуруп, тарых илмулары кандидаты болгъанды. Андан сора Къойчу улу Къарачай-Черкес къырал педагогика институтну КПСС-ни историясыны кафедрасыны таматасына преподаватель этип ишге ал деп, тилей келгенди. Алай ол, анга толу жууап бералмай, ректоргъа жибергенди, ректор а – КПСС-ни обкомуну пропаганда бла агитация бёлюмюню таматасына, ол а – КПСС-ни обкомуну экинчи секретарына. Экинчи секретарь а, бир ыйыкъны созуп, жер жокъду, институтха дипломлары болгъан специалистле керек туююлдуле, вакансия жокъду деп, ашырып къойгъанды Къойчу улуну. Институтда уа жерле бар эдиле, ол алим степеньлери бла атлары болгъан преподавательле бла жаланда 25-30 процентге жалчытылынып эди. Эртте Насра-Хожа жибин тилей келгенге: «Бераллык туююлме, жипге будай жайып турама», - дегенлей болгъанды иш.

Андан сора бир ауукъ замандан Къойчу улуна КПСС-ни Къарачай сахар комитетини аппаратында иш тежегендиле, коммунист болгъан къадарында ол анга угъай деялмагъанды. Алгъа аны агитация эм пропаганда бёлюмге тамата этгендиле, эки жыл бла жарымдан а экинчи секретарьгъа сайлагъандыла. Партия иш бла кюреше тургъанлай да, Аскербий

Дагирович билим бериуню жаш тёлнюю патриот ниетде юйретиуню вопросларына уллу эс бургъанды. Аны бийик окъуу юйде ишлерге жиберирлерин кёп кере тилегенди.

Алай бла 982 жылда Къойчу улуну Къарачай-Черкес къырал педагог институтда КПСС-ни историясыны кафедрасыны таматасы этгендиле да, кеси суйген иши бла кюреширге онг бергендиле. Кафедраны таматасы Аскербий Дагирович студентлеге тарыхдан лекцияла окъугъаны бла бирге «В.И.Ленинни белгили болмагъан письменлары» деген доктор диссертациясы бла да кюреше эди. Бир жылдан КПСС-ни обкомуну рекомендациясы бла РФ-ни Билим бериу министерствосу Къойчу улуну институтну окъутуу иш жаны бла проректоруна салады. Бу иш а аны битеу заманын алгъанды, илму-педагогика ишинден эсе, административ борчлары асламыракъ болгъандыла. Ол а тынч туйюл эди. Анга арт беш жылны ичинде институтда окъутуу жаны бла 6 проректор алышыннганы да шагъатлыкъ этеди. Болсада Аскербий Дагирович бу къуллугъунда жети жыл ишлейди эмда анда окъутуу-юйретиу ишни игилендириуде уллу жетишимле да болдургъанды. Ол себепден 1990 жылда аны педагогика институтну ректоруна айыргъандыла.

Къойчу улу анга ышаннганланы кесинден келлерин къачырмагъанды. Башчылыкъ этген он жылны ичинде ол институтну Север Кавказда бек игилени санына къошар, аны университет этер ючюн къолундан келгенни аямагъанды. Университетде уа эки жангы факультет – музыка-педагогика эмда география факультетле ачханды, 12 усталыкъдан – музыкадан устаз, суратлау культура, журналистика, география, экология, химия, биология, экономика теория, сабий садлада методист, информатика, халкъланы художестволу промыслолары, - специалистле хазырларча этгенди. Студентлени санын 40 процентге, преподавательлени санын – 44,3 процентге ёсдюргенди, кафедраланы да 25-ден 39-гъа жетдиргенди.

Университетни къурагъандан ары анда аспирантура да ачмай болмагъанды. Аны ючюн а сынаулу, билимли да специалистле керек эдиле. Ректор башха регионлада кеси иги билген, таныгъан адамланы университетге ишлерге чакъыргъанды, алай бла 16 усталыкъдан аспирантура ачханды. КЧР-ни правительствосуну болушлугъу бла ректор Къойчуланы А.Д. университетде кандидат диссертацияларын къорууларча юч жылны ичинде эки специализация совет ачханды, ала къысха заманны ичинде 50 кандидат диссертацияны сюзгендиле.

Илму-педагогика кадрланы хазырлауда ректорну башчылыгъы бла жарашдырылгъан программа да бек магъаналы болгъанды. Анда ректорну бла илму ишлерин къорууларыкъланы араларында эки жанлы келишим этилгенди. Ол келишимге кёре, доктор эм кандидат диссертацияланы къоруулагъанлагъа къошакъ онгла берилгендиле. Аны хайыры уа он жылны ичинде (1990-2000) илмуланы докторларыны, университетде профессорланы саны 8,2 кереге, илмуланы кандидатларыны бла доцентлерини саны уа 1,8 кереге ёсгени болгъанды.

Бу шартла университетде илму-педагогика кадрланы, бийик квалификациялы специалистлени сайлау эмда аланы хазырлау жаны бла иш

тынгылы кьуралгъанына шагъатлыкь этедиле.

Башында айтылгъан кезиуню ичинде дагъыда кѣп зат тюрленнгенди: филологияны факультети филология институтха айланнганды, кьошакь билим бериуню факультети кьошакь педагог усталыкъланы факультетине кьошулгъанды эмда аланы мурдорунда кьошакь билим бериуню институту кьуралгъанды, окьутуу-методика эм илму-методика факультет илму-методика управлениягъа тюрлендирилгенди. Ишлерине уллу кѣллю болмагъан, кеслеринден, студентледен да кьаты сурагъан, илмутинтиу ишлерин тохтатмагъан, усталыкъларын ѳсдюрюу бла кюрешген адамлагъа хар жаны бла да онг берилгенлей тургъанды. Алай бла 2000 жылгъа Къарачай-Черкес педагогика кьырал университетни 12 алыми РФ-ни тюрлю-тюрлю академияларыны академиклери, 11 адам - член-корреспондентлери, 7 адам – Россей Федерацияны бийик билим берген школуну сыйлы кьуллукьчулары, 26 адам – сыйлы устазла, культураны, спортну, илмуну, бийик билим берген школну кьуллукьчулары, 6 преподаватель – СССР-ни, РФ-ни жазычуларыны Союзуну членлери, 5 адам – РФ-ни Художниклерини союзуну членлери, 15 адам – РФ-ни Журналистлерини союзуну членлери, 4 адам – СССР-ни бла РФ-ни спортуну усталары болгъандыла. Ол жетишимле окьутуу-юйретиу процессни игилендиргендиле, студентлени билимлерин кѣтюргендиле, аланы 375-си окьууну отличниклери болгъандыла.

Он жылны ичинде 4000 специалист диплом алып чыкьгъанды, ол а вуз ачылгъанлы аны бошагъанланы 40 процентин тутханды. Окьугъанланы санын ѳсдюрюуге университетни Кропоткино шахарда филиалы,

Ректорланы советини жыйылыуунда

Невинномысск шахарда университетни предствительствосу эмда тарыхдан, филологиядан бла математикадан Къойчу улу ачхан экстернат да себеплик этгендиде. Университетни суратлау-графикалы факультетини преподавательлерини бла студентлерини эмда Къарачай-Черкес Республиканы суратчыларыны чыгъармачылык ишлери салыннган энчи залы бла декоратив-прикладной искусствону музейи, «Шуёхлукъ» деген жыр-тепсеу халкъ ансамбль, жыр-инструмент ансамбль да ма аны хайырындан къуралгъандыла. Кесини алимлерини илму ишлерин бла тинтиулерин ректор, алгъынча, башха жерледе хакъ тѐлеп басмалатмай, кесинде басмаланырча этгенди. Аны ючюн а ол редакция-басма бѐлум, типография да ачханды. Анда «Къарачай-Черкес къырал педагогика университетни вестниги» деген илму-методика журнал, «Университет вестник» деген газет, «Алиевские чтения» деген ат бла илму ишлени харжыллыкъ сборнигин да чыгъаргъандыла.

Къарачай-Черкес къырал педагогика институтну тарыхыны тас болгъан архив документлерин жангыдан жыйышдырыуну да Къойчуланы А.Д. къурагъанды. Къарачай халкъ 1944 жылда кѐчюрюлгенден сора, институт жабылып, Пятигорскени пединститутуна (шѐндю ол къырал лингвистика университетди) къошулгъанын билип, Къойчу улу аны ректорундан болушлукъ излегенди. Мындагы архивде 1943-1944 окъуу жылда этилген оноула жазылгъан жангыз бир китап табылгъанды. Андан сора Москвагъа, Россей Федерацияны къырал архивине да письмола жиберилгендиде. Андан а РСФСР-ни правительствосуну Къарачай-Черкес къырал пединститутну ачылгъаныны бла жабылгъаныны юсюнден битеу бегимлени ксерокопиялары келген эдиле. Битеу ол документле, энчи папкагъа жыйышдырылып, 1995 жылда Къарачай-Черкес къырал пединститутну архивине салыннгандыла.

Алай 2000 жылда Къойчуланы А.Д. ректорлукъ къуллугъундан кетерге тюшеди. Ол анда Ата журтну тарыхыны кафедрасыны профессору болгъанлай къалады. Аскербий Дагирович, кюреше кетип, Пятигорскени къырал технология университетини Къарачай шахарда филиалын ачдырады эм анга башчылыкъ этеди. Аны хайырындан дагыда бир проблеманы кетерирге онг табылады: кѐп жашла бла къызла, узакъгъа бара турмай, жашагъан жерлеринде бийик билим, Россейде артыкъда бек суралгъан усталыкъла да алырча болгъандыла.

Къойчуланы Аскербий Дагирович - бийик профессионал билим бериле ишни уста къурай билген адам, ахшы педагог болгъаны бла къалмай, дагыда илму-излем, методика иш бла да къаты кюрешеди. Москваны, Санкт-Петербургну, Новосибирскени, Дондагы Ростовну, Ставропольну, Пятигорскени, Элистаны, Нальчикни, Черкесияны, Къарачайны эм кѐп башха шахарланы илму эмда илму-методика изданияларында аны 160-дан артыкъ иши басмаланнганды, ол санда 15 китабы, юч монографиясы да чыкыгъандыла.

«Россейде XIX ѳмюрню биринчи жарымында эм XX ѳмюрде болгъан урушлагъа Къарачай-Черкес автоном областны халкъларыны къатышыулары» деген темагъа да Аскербий Дагирович уллу эс бурады, аны тинтип,

анга кёре «Къарачайны жашлары бла кызылары - фронтха», «Къарачайны жигит жашлары», «Къарачай автоном область Уллу Ата журт урушну жылларында» деген монография ишле басмалагъанды. Алада ол халкыны туугъан журтуна уллу сыймеклигин, анга кертичилигин, Къарачайны Уллу Ата журт урушну жылларында аскер эм урунуу жигитлигин, кёп миллетли автоном областны урунганларыны ол кыйын жыллада кыаяча кыаты сюелгенлерин шарт кёргюзтеди.

Къойчуланы А.Д. «Россейни тыш кыраллы душманла бла урушларына Север Кавказны халкыларыны кыатышыулары (XIX ёмюрню ортасы – XX ёмюр)», «Север Кавказны халкыларыны ниет культуралары» деген темалагъа эки илму школ кыурагъанды да, аланы бардырады. Тарых илмуланы доктору, профессор туугъан жерлеринден кёчюрюлген халкыларыны тарыхларын тюз кёргюзтюр ючюн билимин, заманын да аямайды. Алимлени ичинде биринчи болуп, ол Север Кавказны халкыларын кёчюрююню, миллетлени кёп санда кырыуну, миллионла бла адамлагъа азаплык сынатуну баш сылтауларын тюз ачыкылагъанды.

Аскербий Дагирович кёп халкыла аралы, битеуроссей, регион, вузла аралы илму конференциялагъа, конгресслеге, симпозиумлагъа, «тёгерек столлагъа» кыатышады. Аны терен магъаналы докладларына илмулу адамла уллу эс бурадыла. Ол кесини битеу жашауун Север Кавказны бла Россейни илмусун айнытыугъа береди десек, ётюрюк болмаз. Кеси окыутхан мингле бла жашла бла кызыла бусагъатда кыуру Къарачай-Черкесияда угъай, битеу Север Кавказда эм Россейни башха регионларында да халкы мюлкню тюрлю-тюрлю бёлюмлеринде бет жарыкылы ишлейдиле, кыралны айныууна юлюшлерин кыошадыла. Айтхылык алимни жашаууну баш магъанасы ма олду.

Къойчуланы Аскербий бла Айшаланы Оюс

Къойчуланы Аскербий Дагирович аспирантланы бла докторантланы хазырлау ишни да тынгылы бардырады, алагъа уллу эс бурады, аны ючюн заманын аямайды. Бу иште да къыйыны зырафына кетмейди: аны башчылыгы бла 20-дан артыкъ кандидат диссертация хазырланганды, аланы 15-си къоруланганды. Ол хазырлагъан тарых илмуланы кандидатлары бюгюн Россейни юг жанында тюрлю-тюрлю окъуу юйледе ишлейдиле. Профессор докторантларына да консультацияла береди.

Тарых илмуланы доктору, профессор Къойчуланы А.Д. акмеология илмуланы, педагогика билим берген, информация бла информация технология халкъла аралы академияларыны таза да члениди, Санкт-Петербургда аскер тарыхыны академиясыны да. Аскербий Дагирович 15 жылны бир бири ызындан «Научная мысль Кавказа» журналны редакция советини члени болуп тургъанды, «Культура народов Северного Кавказа» экитомлукъ энциклопедияны редакция советини члениди, 6 жылны Пятигорск шахардагы технология къырал университетни «Научные проблемы гуманитарных исследований» реферировать этилген журналыны редколлегиясыны члени болуп тургъанды, 10 жылны таймай ол университетни Ата журтну тарыхыны доктор диссертация советини члени болгъанлай келеди.

Къойчу улу асламлы информацияны органла бла да къаты байламлыкъ жюрютеди, РФ-ны Журналистлерини союзуну члениди, орус, къарачай, малкъар, черкес, абазин, ногъай тилледе Москваны, ЮФО-ну, Север Кавказны газетлеринде бла журналларында 100-ден аслам публицистика статьяла, очеркле, интервьюла басмалагъанды.

Жаш заманындан бери да аны назмула жазаргъа фахмусу да барды. Ол Ата журтну, суймекликни, таулада жашагъан адамланы, аланы жигитликлерини, жигерликлерини, адеп-къылыкларыны, жаш тёлюню юйретиуню юслеринден да кёп назмула, жырла да жазады, РФ-ни Жазыучуларыны союзуну члениди. Аны 2 назму китабы, 20-гъа жууукъ жыры барды, бир къауум назмусу уа школну 7-чи классны хрестоматиясына киргенди.

Жамауат иште да Аскербий Дагирович кёп заманын бёледди. Ол Къарачай шахарны халкъ депутатларыны Советине төрт кере сайланганды, Къарачай-Черкес Республиканы Халкъ Жыйылыууну (Парламентини) депутаты болгъанлай тургъанды. КъЧР-ни Правительствосунда миллетле аралы байламлыкъла жаны бла советни, республиканы Президентинде жамауат палатаны члени эди. Къойчу улу Россей Федерацияны субъектини экономика, политика законларын жарашдыругъа бла аланы къабыл этиуге уллу къыйын салгъанды. 2010 жылдан бери ол Къарачай-Черкес Республиканы башчысында къуралгъан бек таматаланы Советини члени болгъанлай келеди.

Чынтты интернационалист болгъаны себепли миллетлени араларында мамырлыкъ, шуёхлукъ, къарындашлыкъ жанлы болуп, къаты сюеледи. КъЧР-де президент айырыуланы аллында эм аладан сора да Къарачай-Черкесияны халкълары тынч-ырахат жашау этер ючюн, алимни оюмуна кёре, жаланда бир амал бар эди: Россей бла бирге болургъа, Ростов, Астра-

хань, Волгоград областьла бла Ставрополь эм Краснодар крайла, Север Кавказны битеу республикалары бла байламлык жюриютюрге Россейни федеральный правительствосуну башчылыгында бирге ишлерге суйген битеу субъектле бла да хайырлы сёлешиуле бардырырга, хар субъектни да сейирлерине хурмет этерге.

1999 жылда август айда биз, Кавказны тинтген алимле, Дондагы Ростовда биринчи съездге жыйылган эдик. Анда Къойчу улу кимни да сансыз къоймагъан темагъа – Север Кавказны геополитика проблемаларына аталган бек магъаналы доклад этип, барыбызны да сейирсиндирген эди.

Ол съездден сора РАН-ны член-корреспонденти, Бийик школну Север-Кавказ илму арасыны председатели Ю.А. Ждановдан Къойчу улугъа ыспас письмо келгенди. «Хурметли Аскербий Дагирович! Алимлени-кавказоведлени съезлерине къатышханыгыз ючюн жюрегимден уллу ыспас этеме. Сизни бу съездге келип, аны ишине себеплик этгенигиз, Север Кавказда илмуну айнытыугъа уллу къыйын салганыгыз да регионда илмуну кючлене барыууна болушадьла. Бизни бирге ишлеуюбюз тохтамасын эмда республикада кибик, саулай регионда халны игилендириуге себеплик этсин!» - деп жазылганды ол письмодда.

Къойчу улуну Ата журтну аллында къыйынына, къураучу, юйретиучю эм жамауат-политика ишге уллу юлюш къошханына къырал тийишли багъа бичгенди. Ол Шуёхлукъну ордени бла, «СССР Уллу Ата журт урушда хорлагъанына 20 жыл» майдал бла, Россейни Билим берген министерствосуну профсоюзларыны «Россей Федерацияны профсоюзларына 100 жыл» майдалы бла, Санкт-Петербургну аскер историяны академиясыны «За заслуги» майдалы бла, Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни юбилей майдалы бла, Элбрусну тёппесине биринчи болуп 1829 жылда чыкыган Хачирляны Хыйсаны (Килярны) юбилей майдалы бла саугъаланганды. Аны салган къыйынын билип, профессионал ишинде бийик жетишимлерин багъалап, Халкъла аралы саугъалау палата Аскербий Дагировичге диплом, майдал эм «Элита образования» лента бергенди. Айтхылык ректор эм алим болганы себепли Къойчуланы Аскербий Дагирович «Росейни айтхылык къуллукчулары» энциклопедияны биринчи томуна киргенди. Битеудуня Артий комитетни президенти эм «Мировая ассамблея общественного признания» деген организация анга «Рыцарь чести» халкъла аралы алтын орденни кавалери» деген атны атагъандыла.

Мындан ары да ол саулукълу, узакъ ёмюрлю болсун, этген ахшы мурадлары толсунла, творчеству жангы жетишимлери бла барыбызны да къууандыра барсын!

***АЙШАЛАНЫ Оюс,
тарых илмуланы кандидаты,
КБИГИ РАН-ны тамата
илму къуллукчусу.***

ТӨРТТҮЗГҮНЛЕ

Окьюуну, билимни юсюнден

***

Ангысыз устаз билимни, чайнап, хазыр этип,
Сохтаны аузуна кьапдырыгъа мадар излер.
Асыулу устаз, кыйынын аямай, кюрешип,
Билимге кеси ангысы бла жетерча этер.

***

Адам жашауда орун табар ючюн,
Къадалып окьургъа керекди хаман,
Ишлерге, аямай къарыуун-кючюн.
Эринчекге кечиу салмайды.

***

Бир къауумну кёлюне келеди:
«Дипломну сагып алыргъа болады».
Жарлыла нек ангыламайла? – Билим
Сатылмайды, окьуп табылады.

***

Эринелле къадалып окьургъа
Бир къауум хомух кызла эм жашла.
«Окьугъан – озар, окьумагъан – тозар».
Нечик сагъыш этмейлежолдашла?

***

Адамны алай болады жашауу:
Бираз кыйналгъан да этерсе бюгюн,
Тамбла сен болурса зауукъ. Унутма:
«Окьугъан – асыу, окьумагъан – жарсыу».

Урунууну юсюнден

***

Барама, аушдан аууп, «Волга» бла Нарсанагъа,
Солургъа эм саулугъума къаратыргъа.
Ол бир да керекди урунган адамгъа –
Жашаугъа энтта бираз заман кьошаргъа.

***

Сатыучу кыйын ишди, жашауга керек,
Ол жумушну эте билген да тынч болмаз.
Саталла: тырнаула, сенек,кюрек,челек...
Жангыз адамлыкны сатарга жарамаз.

***

Эринчекге солуган татлы болур,
Бара турган жолу тумандан толур
Урунурга суйген насыплы болур,
Юйю, арбазы ырысхыдан толур.

***

Киши да ёмюрлюкге жашамайды,
Келгенича, ары кетип калады.
Жерни башында тюз, халал жашаган
«Ахшы адам» деген атны алады.

***

Урунуп жашаган бек насыплыды,
Урунмай жашаган а – гудучуду.
Адамлагга игилик этип турган а
Жашауну, сау дунияны тутхучуду.

Атамы юсюнден баллада

Хапарымы сабийликден башлайма,
Орта жылдан атлап барсам да къартха,
Сагъыш эте, жарсып, кюе жашайма
Мен дунияда хар къуру да бир затха.

Атам бла анам, беш кыыз,юч жаш эдик,
Жете эди бизге азык, характер.
Рахат жашап турдукъ, сау-саламат,
Мелхум болуп Къарачайда берекет.

Мамыр эди жашау, сют уюганча,
Жюрекледе чагга эди насып гюл.
Чууакъ кече кёкде батмай турганча
Кюндюз жерге жылыу тёкген алтын кюн.

Уруш чыкъды, болду жер тебрэнгенча,
Кюн тутулду, бузулду тынчлыкъ жашау.
Тамам кылын туманнга бёленгенча
Чууакъ кёкден къарап турган Минги Тау.

Мылтыкъ алып, къарнашым атланады
Къара тенгизни Кавказ жагъасына.
Гитлер мурдар онглума деп махтанады,
Тынчлыкъ бермей дуняны халкъларына.

Зараутлыкъ ууун бюркюп чачады,
Жер къабыннганд, жанад уллу сермешле.
Къарачайгъа бир къара танг атады,
Ахырзаман келген кибиб тюнюнгде.

Бир офицер, эки солдат кирелле,
Жан алыучу кирген кибиб, эшикден.
Ачуланып, бёрю тонла киелле,
Атадыла сермеп мени бешикден.

Сталинча, Берияча эмда Сусловча,
Адам къанындан тоймагъан губула,
Къарайдыла агъачхача, ташхача,
Ургъан кибиб Къарачайны шибиля.

«Терк чыгъыгъыз!» – дейдиле. Жекирелле,
Хужу къалады эл, тийре эм арбаз.
Уруш жарасын къарнашым байлайды,
Къара киеди, ахсынады Кавказ.

Зор бла аталла болгъанны къолда,
Къартны, жашны да бирге вагонлагъа.
Менича кёп сабий жилиды жолда,
Берилед ирият зулмучулагъа.

Ёхтем ёсген Къарачайны сюрелле,
Миллет салгъанча бек уллу хыянат.
Итле улуп, ийнекле ёкюрелле,
Иесиз къалдыла малла эм ыстауат.

Эшелонла бизни алып баралла,
Аманды халыбыз, жолубуз – узакъ.
Таулу жюрекле жарала табалла,
Гюнахсыз халкъым нек сынайды тузакъ?

Тенгизле бушуу, мудах чайкъалалла,
Толкъун келип урса – оюлады жар.
Къарачайны ызындан кетип баралла
Къалмукъ, чечен, ингуш, малкъар, кърым татар.

Туугъан жерлеринден зор бла къыстайла
Корейлилени, волгачы немчаны.

Къыйынлы анала сарнап жилияла,
Жолда къабып талай гитче баланы.

Орта Азия бла Къзахстан къумуду
Къарачай бла Малкъар къырылгъан жерле.
Болмайын сын ташы, аты, тукъуму,
Къалдыла сансыз къарачай ёлюкле.

Къайда кёрсенг да, инжилип, къыйналып,
Хаман онгсузну, ёксюзю жакъладынг.
Багъалы атам, къадалып урунуп,
Къыйын кюнледе сен бизни сакъладынг.

Атам, бу дуниядан жашлай кетгенсе,
Тапмады мадар балала, Къарачай.
Анама мени осуят этгенсе,
Ахыр кюнюнде кёзюме да къарай.

Киши жеринде, манга беш жыл толмай,
Атасыз къалып, онгсузлукъ сынадым.
Атлар жерими кишиден да сормай,
Осуятынгдан мен жашаугъа дерс алдым.

Азапдан къутулуп, къайтып келгенбиз,
Минги тауну тансыкълап, анга къарай.
Сени атынгдан биз салам бергенбиз,
Жазыкъ балаларын жокълайд Къарачай.

Тынчылыкълы жукъла сен, бизге къайгъырмай,
Атынг унутулмай турлукъду мында.
Къум желле тохтарла, ачы сызгъырмай,
Гюлле чакъсынла сени къабырынгда.

Энди халкъыбыз жеринде жашайды
Тансыкълайды бир бирин хар адам, тау.
Къобан суу да къарачайча жырлайды,
Тюп болгъанла Сталин, Берия – душман, жау.

Ишлеген юйюнгю сатып алгъанбыз,
Багъалатып тыпырдагъы ташларын.
Кавказгъа сени кёзюнг бла къарайбыз,
Сюйген журтунгда – къызларынг, жашларынг.

Багъалы атам, арабыз бек узакъды,
Минги таудан аяз къагъады сабыр.
Къзах къумла ёмюрлюкге тузакъды,
Кетмейди кёзюмден сен жатхан къабыр.

Сен ёлген кюнча, бушуудан толама,
Хапар айтсала манга халал тенглеринг.
Ауазынгы эшитгенча болама,
Багъалыд манга жюрюген жерлеринг.

Ишинги да, халынгы да махтайла,
Сени ючюн бизлени эркелете.
Балаларынг, туудукъларынг жашайла,
Атагъа термиле, дыгалас эте.

Къолумдан келсе, эсгертме этерем,
Мермерден къала салырем мен сеннге .
Жашау ызынг, юлгюлю, ариу халинг
Болгъанды эстелик жууукъгъа, тенгнге.

Балаларынг – юйдегили болгъанла,
Туудукъларынгы саны андан аслам.
Бизге къайгъырма, эзилме, къыйналма,
Сен тынчлыкълы жукъла, багъалы атам!

Январь, 1977 жыл.

АТАМ БЛА АНАМ

Ата журтумда – Кавказда туудум,
Къзахстанда школда окъудум,
Къара тенгизде аскерчи болдум,
Ленинградда баш билим алдым.

Кечеле кетип, кюнле келелле,
Заманла ауушуп, жылла ётелле,
Къууанч заманда, бушуу кюнледе
Атам бла анам эсге тюшелле.

Таулу юйюрге биз – он жан эдик,
Эки къолдагъы он бармакъ кибик.
Кёпню насыбы кёп болур, дейле.
Ата, ана, беш къыз, юч жаш эдик.

Жазыу тартмады насып жагъагъа,
Заман зарауат желлерин ийди,
Билмей тургъанлай, къарлы таулагъа,
Къурум тюшгенча, къара кюн тийди.

Къачхы сууукъда къарачай миллет
Зорлукъ буйрукъ бла бютеулей кёчдю.

Бизни юйор да, терк кётюрюлюп,
Ата журтундан кьюугъуннга тюшдю.

Фронтдан жаралы болуп кьайтхан
Уллу кьарнашым барад вагонда.
Бешик тынчлыкьны тапмай сабий сан,
Бек кьыйналгъан эдим узакъ жолда.

Сюрюлюп баргъан жазыкъ миллетни
Чачдыла кьум тюзледе элlege.
Бизни анабыз, ана кьуш кибик,
Аналыкъ этди уллу юйюрге.

Эмчек сютю бла асырады анам,
Къаты кьысса да ачлыкъ, жаланнгач,
Бизни урунуп сакълады атам.
Этмеди бизни кьыйын кюнде ач.

Атам этди анама осуят,
Ахыр кюнюнде мени кьучакълап:
– Сабийле бары санга аманат,
Артыкъда муну сакъла, ийнакълап.

Гюняхсыз ёлген жарлы атамы
Топуракъ юлюшю узакъда кьалды.
Алай а аны огъурлу халы
Туудукъларында, халкьында барды.

Бир нюр кюн тууад ёлмеген жаннга,
Жашау чархыбыз айланды онгнга
Къайтып келгенбиз эски Ата журтха,
Онгсуз, онглу да насыплы болду.

Энтта жашауну кёп заманы алда,
Бизге энтта табылыр зарлыкъ этген.
Урунган халкьыбызны кьыйыны
Сакълар бизни зарандан, жекден.

ОНБИР ГЕРОЎ

Ёзденланы Дугербий – Аймуш батыр,
Айрыпландан парашют бла тюшюп
Ровно сахар къаты чегетlege,
Онглу партизан отряд кьурагъанды.

Москвагъа тыйгъычсыз тасха берип,
Фашистлеге уллу жарсыу салгъанды.

Чочуланы Харун, тутмакъдан къачып,
Словакия чегетледе жыйын къурап,
Токъсан кере жаула бла атышханды,
Хар жол сайын да фашистлени хорлап,
Совет Союзну Жигити болгъанды.

Бижиланы Солтан-Хамит – нарт батыр,
Къазауатда устазлыкъ ишни къоюп,
Лётчик болады, Молотовда окъуп.
Усталыгъы, ётю да уллу болуп,
Жунчумай, кёкде жаула бла атышып,
Уллу къоранч салады, окъ-топ жаудуруп.

Танканы ичинде жети кере жанып,
Аллах сакълап, хаман сау-эсен къалып,
Фашистлени сопакълап, онгун алып,
Багъатырланы Харун – ёхтем батыр,
Совет Союзну Жигити болгъанды,
Ата журтну тарыхында къалгъанды.

Партизан полкнун командири капитан
Касайланы Муссаны жашы Осман
Фашистлени аямайын къыргъанды.
Могилёвт ёгерекде районлада
Ол Совет властыны жангыртып тургъанды,
Совет Союзну Жигити болгъанды.

Гербекланы Магомет миномётдан
Тохтаусуз атып, жаугъа къоранч салып,
Совет Аскерге алгъа жол ачханды.
Буг суудан терк ётерге мадар табып,
Совет Союзну Жигити болгъанды.

Голаланы Жанибек, лётчик болургъа
Термилип, къазауатда муратына жетип,
Онбеш фашист самолётну кюйдюрюп,
Жаулагъа кёкден топ атып, сермешип,
Совет Союзну Жигити болгъанды.
Жан бергенди, журтун сакълап, кюрешип.

Атлы къызыл аскерни абчары,
Тасхачы къауумну эсли башчысы

Днепр, Эльба сууладан биринчи ётюп,
 Алты аскерчи бла жетмиш фашистни
 Къырып, тёртюсюн жесирге алгъанды,
 Бадахланы Хамзатха алтын жулдузну
 Къырал тамата кёкюрегине такъкъгъанды.

Тулпар Хайыркъызыланы Кичибатыр
 Аты Кичибатыр, кеси – уллу батыр.
 Минск чегетлеге терен синггенди.
 Отряды фашистлени таргъа тыйып,
 Жигит Ата журт ючюн жан бергенди.

Учкуланчы Ижаланы Абдулла,
 Миномёт бла жандырып танкаланы,
 Жаугъа уллу къыйынлыкъла салгъанды.
 Фашистлени бегип тургъан жерине,
 Къой къошуна киргенча, кирип барып,
 Кимин къырып, кёпню жесирге алгъанды.
 Къарачайны ёхтем жашы, батыры
 Совет Союзну Жигити болгъанды.

Беларусь чегетлени къалынында
 Къаракетланы Юнюс – жигит улан
 Хайыркъыз улугъа тюбеп къалгъанды.
 Къатына жыйып жигит жашланы,
 Эрлай партизан отряд къурагъанды.
 Нартча, жауну аямайын къыргъанды,
 Ётгюрлюгю, болуму онглу аланнга
 Россейни Жигити аталгъанды.

КЪАЧХЫ ЗАМАН

Сангырау жаун тохтамай жауады,
 Кюнню къарыуу жокъду, кетгенди.
 Къачхы кюн булутлуду, къысхады,
 Сууукъла тюшер заман жетгенди.

Хаман сагъыш этеме, къайгъырып,
 Алан халкъым, къарачай миллетим!
 Заман къызыу барады ашыгъып,
 Толмайды сеннге этген иннетим.

Къошулалла бир кесек капекле
 «Байлыкъгъа» – пенсиялагъа, айлыкъгъа.

Къошулалла сомла кѣп затха:
Бензиннге, чыракъгъа, ашарыкъгъа...

Битеу дуня киргенди кризисге,
Терк «болушугъуз» олигархлагъа!
Онглула сау-саламат болсунла,
Не хайыр болушхандан жарлылагъа?

Бир къол бир къолну бир тап жууады,
Аманны аманлыкъчы къууады.
Заман ашыгъыш, ётнуп барады,
Жарлы миллет жарлылай къалады.

НЕ БОЛГЪАНДЫ САНГА , КЪАРАЧАЙ?

Жылтырап накъут-налмасча,
Тапмазса жерни Кавказча –
Ариу халлы, тюз иннетли,
Жюзден да артыкъ миллетли.

Аланы бири – Къарачай!
Кече-кюн мал бла кюрешип
Жашагъанса сен, жунчумай,
Къарнаш халкълагъа илешип.

Битеу дунягъа айтылгъан
Эресейни деу жашлары:
Пушкин, Лермонтов, Толстой
Болуп аланы башлары.

Берип санга уллу багъа,
Алим, жазычу – къонакъла,
Хапар этип жер башына,
Жазгъандыла, тап, жомакъла.

Аманлыкъчы хазна болмай,
Адебинг, шуёхлукъ иннетинг.
Мамырлыкъ суйген Къарачай,
Урунуп, уллу хурметинг

Сыйлап гитчеле уллуну,
Жашла, къызлача, уяла,
Сыйын кѣрюп тиширыуну,
Бойсунуп ата-анагъа.

Эринмей, хаман урунуп,
Арбазла да малдан толуп,
Къонакъ келсе, ыразы болуп,
Къурманлыкъны эрлай союп.

Адеп бла намыс сакълауда
Болмай хазна сени жетген,
Болгъанды кѣп ахшы затла,
Къарачайны сыйлы этген.

Билмеген адам болмагъанд
Саулай да жерни башында.
Къайсы миллетни алсанг да,
Табылып ахшы, аман да.

Сталин, Берия болгъандыла
Жамагъатла бла кюрешген.
Харамла бла халаллагъа
Тюз миллетлени юлешген.

Болмагъанлай бир хатабыз,
Биз «харамлагъа» къошулуп,
«Миллетлени атасына»
Берия бла Суслов болушуп.

Кѣп гюняхсыз миллетлени
Жер этегине сюрдюле.
Айырмайын тюзню-терсни,
Халкълагъа азап бердиле.

Кётюралмай артыкълыкъны,
Кёзле жилимукъдан толдула,
Чегип азап кыйынкълыкъны,
Тюз жартыбыз тас болдула.

Кече ызындан танг атды,
Толдула бизни муратла.
Душманлагъа уа кюн батды,
Къарачай къайтып ызына.

Кыйналама, сагъыш этсем,
Хаман сорама кесимден:
Къарачайны алгъын сыйы
Нек кетеди бюгюн юсюнден?

Жаш адамланы сафында
Эркинди ичгичи, хауле.
Башхаланы уа къатында
Не болгъанды бюгюн сеннге?

Чегед Къарачай ыйлыкъла,
Болуп миллетде зорлукъчу

Бетни жойгъан аман затла,
Сыйсыз, мурдар эм гудучу.

Тойну, оюнну орунуна
Чагъыр жутхандан тоймагъан,
Урунуу, окъуу, илмудан
Бошбоюнлукъну сайлагъан.

Урунуп тургъан таймаздан,
Аждагъан кибик жашларынг
Наркоман болуп къалгъанла,
Терс жолгъа салып башларын.

Бу барыудан барып турса,
Артыкъсызда бек жаш тёлю,
Къарачайны къалмаз сыйы,
Миллетлени кюлюр кёлю.

Тобагъа къайтсакъ бурулуп,
Ахшы шартлагъа ие болуп,
Гитче да, уллу да урунуп —
Жашарбыз, насыпдан толуп.

Февраль-март, 1995 жыл

ПАМЯТЬ!

22 июня День памяти и скорби, исполняется 72 года со дня начала самой кровопролитной, самой масштабной, самой чудовищной со дня существования человечества, Великой Отечественной войны. Спора нет, общество, государство уделяет достаточно внимания Дню Великой Победы 1945 года. Чествует выживших ветеранов, приводятся в порядок памятники и обелиски, вспоминает павших. Моя статья о павших солдатах, точнее павшем в самом начале войны, жителе Кабардино-Балкарии. Кто-то из великих сказал « У Победы много отцов, поражение всегда сирота», но первый час их боя, был первым часом нашей Победы.

Родившись не далеко от Бреста, в городе, первым испытавшим удар фашистской армады, мне неоднократно приходилось быть в Брестской крепости, которой 8 мая 1965 года присвоено звание крепость-герой, своими глазами видеть руины и разрушения, оставшиеся после боев. Слышать от защитников, местных жителей, читать о бес-смертном подвиге ее гарнизона. Защита Брестской крепости летом 1941 г. является символом изумительного мужества и моральной стойкости советского народа в борьбе за независимость и свободу своей Родины. Их подвиг воспет в разных жанрах, героям посвящено немало книг, картин, кантат, песен, фильмов. Открыл эту тему писатель Сергей Смирнов, написавший книгу «Брестская крепость» и вернувший из небытия имена сотен и сотен людей. Вот и я с тревогой (поймут ли читатели) беру на себя смелость озвучить уже открытое имя, донести его еще раз до жителей КБР, нынешней молодежи. Это моя внутренняя потребность, выражение себя, надежда, может мир станет спокойнее и чище.

На примере защитников мы воспитывались, росли, по детски мечтали повторить их подвиг. Слава Богу не всем пришлось. Посещая крепость, воспитанные в духе интернационализма, не особо вникая в географию страны, мы мало обращали внимание на фамилии, имена, отчества защитников, для нас они все были герои, образец для подражания, защитники Родины.

А ведь Брестскую крепость защищали представители более чем 32 национальностей Советского Союза, только на плитах мемориального комплекса «Брестская крепость-герой» открытого 25 сентября 1971 года увековечены представители 21 одной нации и народности. Из 962 погибших - большинство « неизвестные солдаты», 273 названы.

Прожив в Кабардино-Балкарии не один десяток лет, очередной

раз посещая родные места в Беларуси, естественно побывал с семьей в крепости-герое Бресте.

Композиционным центром является главный монумент «Мужество». В 3-х ярусном некрополе похоронено 850 человек. С волнением читаем высеченные имена погибших. Стоп, не стучи так сердце, не предавайте мужчину глаза, вот фамилия так распространенная в местах, где живу, Джаппуев Тахир Кудиевич, погиб 22.6.1941 г. в первые часы начала войны.

Навожу справки, скупые данные. Родился в 1921 году, в ауле Чилмас, Эльбрусского района, Кабардино-Балкария. Балкарец. После семилетки работал на стройке Баксанской электростанции, бухгалтером в колхозе «Чилмас». Призван в ряды РККА в 1940 г. Рядовой минометной батарее 125-го стрелкового полка.

Уже и аула такого нет, после переселения 1944 года. А может кто остался из родственников, знакомых солдата? Отзовитесь! Мне, как и народу Республики Беларусь дорого имя каждого участника Великой Отечественной войны, о чем знают живущие в Кабардино-Балкарии ветераны, дважды награжденные юбилейными медалями «60 и 65 лет со дня освобождения Республики Беларусь от немецко-фашистских захватчиков».

В белорусской армии и сегодня имеется специальный отдельный батальон, который методично и кропотливо ведет раскопки в местах прошедших боев (и первой мировой войны тоже) с целью установления имен погибших и предания их земле с почестями достойных солдата. На белорусской земле более 2-х тысяч памятников и обелисков, напоминающих о годах войны, ухоженных, отреставрированных, оплаканных слезами живущих. А сколько их, 20-тилетних солдат по призыву, принявших первыми мощь войны на себя, остаются безымянными в местах прошедших боев. Моя статья в память о Вас, юных и вечных, павших в первые дни начала Великой Отечественной войны.

Павел СИДОРУК,
*Председатель совета Кабардино-Балкарского
Общественного движения «За единение -
«Сябры»*

АБАЙЛАНЫ Сакинат

ДАУУТ ХАЖИ

*Шауайланы Дауут хажини туудугъу,
анамы къарындашы
Шауайланы Исмаилгъа атайма.*

Шауайны ауарасы уллу эди. Жауунлу жаз да тынчайтмайды, къыздыра да, къуя... Жауардан алгъа уа бир тохтаусуз жел борбайларынгдан тюшюреди. Алай, къалай болса да, юйню ишлеп бошамай жарамаз. Жайны кюнню уа, - кюреш. Ары-бери болгъунчу, бичен хазырлау, бахчада ханс арытыу, сугъарыу, аны къазыу-жыйыу, иш топпа-толуду ишлегеннге.

- Сууукъла жетгинчи, башыбыз кирирни мадарын этерге керекбиз. Андан сора жумушла уа, несин айтаса, бек кѣпдюле.

Шауайны жангы къайынлары болушур эселе да, узагъыракъда къалгъандыла. Юй бийче уа, Таукенланы къызы, ишни этерге эринмейди, къыйынды деп, артха да турмайды. Бу къадар ауарасы болгъан заманда, ол тынгылы болушлукъду Шауайгъа. Алай, не этгин, башы бла ѳтген къыйынлыгъына да тѳзерге керекди. Ол къайгъы аны эсинден аз да кетмейди.

Сабийлерим, аланы аналары да къайда болурла, арабин? Кеслери уа сау болурламы? - Быллай соруула къыйнай эдиле Шауайны тохтамай. Ангылай эди юйдегиси аны жүрек аурууун. Алай, ол жапсаргъандан сора, не бла болушсун анга. Аны жүрегин сакъларгъа уа, билгенича кюрешеди.

Сагъышла, сагъышла... Аланы бир кесекге унутдуртхан, жангы жашауну башлагъаны,- юй къурау, сабийлени ѳсюулерины къайгъысыды. Тас болуп кетген юйюрю тохтамай кѳз аллына келгенлей, жүрегин ашагъанлай турады. Бу къыйынлыкъгъа тюбегенден сора, Шауайгъа жашау тохтагъанча кѳрюннгенди. Бюгюн, Аллахха шукур, жангы юйюрюню жумушлары арада бир кесек башын аяздырадыла, къайгъыларын чачаргъа да болушадыла...

Малкъарукълары уллу адамлыкълары болгъан адамла болуп тюбедиле. Элге киргенлей, Байрым деген жерчикде юй орун сайлатып, аны ишлерге болушдула, Аллах кѳредиди этгенлерин. Эки-юч отоуу болгъан юйчюкню мурдорун салдырыр умутдадыла. Малкъарукъ улу кеси къазуат этип, тийреде жашагъанланы да изеуге жыйып, сууукъла тюшгюнчю, ичине кирирге керекди дей, ишни къалай баргъанына бек къайгъырады. Быллай адамлыкъны, жашаугъа къайгъырылыукъну кѳрюрме деген

акьыл Къарачайдан Бахсан аузуна тебиреген заманда Шауайны эсинде да жокъ эди.

Орусбий улуну оноуу бла Чегем жерин таныды, андан сора уа, жангдан юйдегили болуп, кесине жангы уя къурауну тюзге санады. Келе келгенлей, Малкъарукълары хан къонакъча кёрдюле, айтханымча, юй-журт болурну изледиле. Не этгин, игиликleri игилик бла къайтсын, Шауайгъа къайгъырдыла, керти да уллу кётюрдюле. Алай иги кёзден къарау болушду жашаудан тюнгюлюп тургъан адамны тирилтирге, умут этерге да.

Жюрегинден такъырлыкъны узайта, жашаугъа башхаракъ кёз бла къарай, арабий, энтта да бир кере сынапмы кёрейим жашауну татыуун деген акьыл келе башлады Шауайны кёлуне. Эрттен бла эртте къобуп, ашхам къарангысында таяна эди солургъа уа.

Бу жангы жерле сейир эдиле кеслерини ариу, сур омакълыкъларында да. Аллах кесини бир уллу жумушуна сайлагъан жерча: булутлагъа жетген къаяла, башларында учхан къушланы эркинлик этиулери. Чыммакъ акъ къарла башларында жылтырагъан тауланы этеклерин да нарат, къайын терекле жасайдыла. Чыран бузланы эригенлеринден къуралгъан тау суу, шорха - шорха къуюла, ызындан атлы къуугъанча барады, ташланы бир бирге ура, кёмюк этдире. Бу сейирлик жерге тюшгени Шауайны уллу насыбы эди. Ол бек ырадыды Орусбий улу бери жибергенине. Аны суйген къонакъбайы Малкъарукъ улуну оноуу бла юй мурдоргъа таш салдыргъаны уа уллу. Бу жол Шауайгъа, Аллах ол жерни огъурлулугъун берсин!

Уллу-Элни тегерегинде кёп элчикле бардыла, аланы барысын да айланып кёрюрге, таныргъа да умуту алдады. Бюгюн а, сагъыннганыбызча, башы кирирни оноун этерге, ызындан, къолундан келсе, уллу юйню мурдорун салыуду. Айхай да, къадарны, жашауну кёргюзтгенине тёзмей, къууанмай, жарсымай да не амал. Жашауну булгъаныуунда уа, насыпха, къууанчха да жер табылады...

Юйню битдирип, ичине кирирге ашыгъыу Шауайны да, юй бийчесин да жангы жашаугъа кёллендиреди. Тийре-къоншусу да болушуп, сары топуракъны салам бла ийлеп, хазыр этедиле. Аны балчыгъы ачыгъанлай, къабыргъаланы сюртюп, жылы этерикдиле. Аны ючюн деп, саулай тийре изеуге жыйылып, ишни къыстау башлады.

- Огъурлу болсун битерик юй, оту татымлы болсун, боза биширилсин, уча этилсин, къурманлыкъ къой союлуп ашалсын, - деген алгъышла бла жашла ишни къолгъа алдыла. Ийленген топуракъ хазыр болгъанда уа, кюрек бла ёрге жыйышдыра, юсюне тапхан эскини жапдыла. Ол бир ненча кюнден ачып хазыр боллукъду, къабыргъаланы сюртюп толтурургъа...

Юйню жангы къаланган къабыргъаларын эки жанындан да балчыкъ бла сюртюрге жыйылгъан тиширью изеу Шауайны юйюнде кесини ишин къыстау башлады. Эрикселе, ийнарла айта, бир бирлерине лакъырда эте, ишлерин къоратадыла.

Оза эдиле кюнле, чыгъа эдиле тюрю-тюрю жумушла, бола эдиле кьюуанчлы да, бушуулу да ишле. Жашауну адети алайды, не этериксе? Бир иш бирини башын жаба, сагъайтады. Жангы жерле да, анда жашагъан чегемлиле да туугъан эли Хурзукдан башхаракъдыла, алай бек сюйдюргендиле кеслерин. Жангы юйюню жумушу битеу заманын алганды. Ол аны къайгъыларын чачады, жүрегин басады.

Алай не уллу жумуш да унутдурмайды, аз заманнга да эсинден кетермейди къарындашы Уламбайны. Ол бек тансыкъ болганды къарындашына, бек излей эди аны. Бирде эсине тюшсе, жилимугъун тыялмагъан заманлары окъуна болуучуду. Бирде уа, кеси онгун кеси ангылагъан жашча, жүреги кысылып, кеси умутунда жангызлай да къалады. Анга мадар жокъ эди. Энди бу жашау Шауайны жангы жашауу эди, аны къадары эди. Ол бусагъатда элте эди аны кесини толкъунунда, бирде ачыта, бирде ышандыра. Боллукъду энтта да заманынг жашауунгу кюралгъанына кьюуаныргъа дегенча.

Жангы эли уа анга иги тюбегенди, болушханды энтта да жашаугъа кьюуаныргъа, аны кёлюн кётюргенди, жапсаргъанды. Жангыдан жашауну ёлчемин ангыларгъа амал бергенди, тэзюмлюкге юйретгенди. Алай, ётюрюк неге жарасын, ол кеси уа бек сую эди андан, туугъан элинден, гитче болса да, бир хапар билирге, аны кьюуанчына кьюуаныргъа, жарсыууна табылыргъа. Жюрегин тансыкъ кыйнагъан кезиуде, Донгат къаяны жанына къарай, аны башы бла учхан булутла бла туугъан элине, къарындашына салам ие, иги кесек заманны ызларындан къарап туруучуду. Бирде уа:

-Ай, медет, Уланбай да не ишлей болур бусагъатда, - деп, терен кючсунеди. Сабийлери да ёсген болурла энди. Бирине мынча, башхасына да быллай бир дей, аланы жыл санларын да бир санар. Кеси кеси бла ушакъ эте, сабий заманларында мароко кыяргъа барып, тойгъан да этип, юйге да базыкъ оразыкланы бла мароколаны да чёпге жыйып, жаууннга да жибип келгенин эсине тюшюреди. Кюнню батып баргъанына къараса уа, жүреги бла, жаны бла да Хурзукда, ол юйлерине элтген тар жолчукъну тансыкълайды. Тёгерегин ханс хорлагъан жолчукъ бла энишке тюшюп, уллу челеклени суудан толтуруп, къарындашы Уланбай да, ол да юйге келтирип, аналарын къалай кьюуандырыучулары эсине тюшюп, азчыкъ ышарды.

- Къалай боллукъ болур эди мени жашауум, элимде турсам эди уа?- деген соруу терк- терк келеди акъылына. Ол эсгериуле уа, аны къайдагъысы белгисиз юйдегисини юсюнден жарсыуун жангыдан сала эди жанына. Аллындан узайып кетген жолчукъгъа умутлу къарап, терен ахтына эди ол заманда. Ачыуланса уа:

- Ол жарлы сабийле, аналары да мени бла бирге болсала эди, бир къайгъы да жарсытмаз эди керексизге,- дей, жүрегин сынсытадыла Шауайны кыйын сагъышла. Алай ол бир такыйкъагъа да юзмейди умутун, аны жүреги ышанады къачан болса да сабийлерин табарыгъына, аналарын кёрлюгюне. Аны юйдегисин, сабийлерин да эбизеге сатхан

кьоншусуна уа Аллахны бек уллу налатын береди, ол аны бир заманда да кечмезлигин биледи, ахыратда да тынчаймазлыгын тилейди. Ол адам аны юйюне келтирген палах адамны кьадарына бир да болмагъанча уллу кьыйынлыкъ эди. Бир ууахтыгъа Шауай туугъан журтун да тас этгенди. Энди Чегемни Уллу-Эли эди аны юйю да, жери да.

Алай кьадаргъа ачыуланыргъа жарамаз. Таукенланы кьызлары бла бир юйюр кьурап, аны экинчи кере да насыбы тутханды. Ол акьыллы да, ариу да, сабыр халы да болгъан тиширыуду. Мында туудула Шауайгъа юч жаш бла эки кьыз. Ыразы эди ол кьадаргъа жангъдан кьуралгъан юйю, толу арбазы, жылыуу кетмеген, ёчюлмеген от жагъасы ючюн. Аны жашауу, кеси сырына тюшюп, жолу бла акьырын бара эди.

Не тюрлю заманында да, ол тохтамагъанлай излегенди сабийлерин аналары бла бирге. Аланы жесирликге алып кетген заманда кёрген шагъатланы тохтамай сорушдура. Къайда болгъанларын билсе, аланы жесир кьыйынлыкъдан кьутхарыргъа не мюлкюн да аярыкъ туююл эди. Ол муратын толтуруугъа заман да, кьарыу да табарыкъды...

Кюн кюнню алыша барады. Жылы жайдан сора, салкын кюз жауунлары бла жетди. Биченни таудан тюшюрюрге керек, бахчаладан тирликни ашыгъышлы жыйыу, тынгысыз кюзню ишлери адамланы жашауларын кьазауатха кьалдырады. Уллу, гитче да иш юсюндедиле.

Аллай кюнлени биринде Шауайгъа бир жолоучу тамата жашыны кьайдагъысындан хапар билдирди. Ол аны жюрегин чартлатып чыгъарыргъа жетдирген эди. Кеси кесин тыялмай, жилимукълары бетине кьуюлдула. Ол кюнню кьууанчын сау эл да сынады. Элни адамы да жангызлай кьоймай эди аны кьыйынлыгъында, аланы хайырындан келген эди ол келечи да, Шауайны табып. Ол жангылыкъдан сора, сау кечени жюреги кьутургъандан, юйюне киралмады. Жангы ишленнген хуначыгъыны аллында сай ташха олтуруп чыкъды тангнга. Аны башына келмеген сагъыш кьалмады. Эрттен сууукъ санларын бийлегенден сора, кьайдагъысын ангылай, юйге кирип, бир кесек солуду.

-Жылы кьапталымы да, уюкъларымы да, бир азыкъчыкъ да хазыр эт. Жолгъа чыгъаргъа керекме, булжуй турургъа заман жокъду, – деди юй бийчесине, кьууанч да, кьайгъы да бирча башын алып. Тау артына, Эбизеге ауугъан тынч иш бир заманда да болмагъанды. Бусагъатда уа - кюз артында, бегирекда кьыйынды. Тышында хауа салкыннга айланганды, кече уа иги да сууукъду, бийигирекледе уа кьар инчикге дери окьуна тюшгенди.

Алай, не айтса да, ол кьууаннгандан айта эди, аллай затла аны тыймазлыгын Шауай бек иги билгенди. Аны ючюн а кьыйын жолгъа арсарсыз чыкъды.

***

Бир ненча кюнден ол жолоучу айтхан жерге жетди. Айлана-излей кетип, аланы эллерине келди. Тюбеген адамларына сорушдура, ала жашагъан юйчюкню кюнден тапды. Асыры кьууаннганданмы огъесе абызырагъанданмы, арбазгъа киргенден сора, эки аягъы андан ары

бармай тохтадыла. Ол кырдык басхан арбазны кыйырында кыангаладан ишленген эски шинтикни юсюне олтуруп кялды. Асыры кыуаннгандан башы тегерек айлана эди. Энди уа мен сизни тас этмегзе кюреширме дей эди кеси кесине. Алай, кыобуп, босагъа таба атларгъа уа алыкъа кыарыуу жокъду. Кяллай бир олтургъанын айтыргъа кыйынды Шауайны алайда, алай ненча турду эсе да, кезюн эшикден алмады. Андан бир адам чыгъармы деп сакълай эди, жюреги тарала. Бир кесек замандан тамата жашы Лячин орамдан арбазгъа кирди. Ол уллу, ариу жашчык болгъан эди. Жашыны келе тургъанын кергенде, жилимукълары бетине тегюлдюле. Аны жюреги кысылды, кыйналгъаны да, тансыклыгы да бирге солууун тыйдыла. Кыуаннгандан, кычырыгъын кючден тыйып, чабып, жашын жюрегине кысды. Жашы уа атасын, жарсыугъа, керегича тансыкылаялмады. Ол, сабийлей юйюнден узакгъа кетгени себепли, атасын таныялмады. Аны ангылай, атасы жашына келкялды тыйюл эди. Жашны терлиги жокъду. Кыагъанакълай кетип, уллу болгъунчуннга дери атасын кермеген сабий не эталлыкъ эди? Жюреги жерине келгенден сора, жашчыкны кыатына олтуртуп, ушакъ этди.

Бир кесек эс тапхандан сора, бирсилери кыйда, кыалай тургъанларын билип, ары тебиредиле. Алагъа тубеген да тынч иш болмады. Кыыйын жашау кесини азап ишин сабийлени аналарыны юсюнде кергюзтген эди. Кыыйынлыкны юсю бла кеп етдюрген тиширыуу сыфаты кергюзте эди аны халын. Шауай бир заманда жюрегини терени бла бек суйген тиширыуун кючден таныды. Эки кызычыгы эсличке болгъандыла. Ала барысы да, жашагъан халкыларыны адетлерине юйренип, кеслерин андан башха жашауну кермегенча жюрютедиле. Сабийле, ана тиллерин унутуп, ол жерни тилинде селеше эдиле. Ол аталары болгъанны билгенден сора, бир кесек кезюне кыарап туруп, анга кысылдыла. Аталары уа, аланы башчыкыларын кезиу-кезиу уппа эте, кыатындан иймей кеп турду. Ол бюгюн, абызырагъандан, алагъа не айтыргъа билмей эди. Кесини насыбын кючден ангылагъан ата, сабийлерини, юйдегисини кыатында бир ненча кюн турду. Ол заманны ичинде аланы артха кыйтырларыны юсюнден сагъына-сагъына да турду. Алай аны сезюн юйдегиси эшитмеген кибик эте, бирде тынгылай турду. Энди уа кетерге керекди дегенде, олтуруп, барысы бла да тынгылы селешди.

Шауай не кюрешди эсе да, юйдегиси артха кыйтыргъа унамады. Кыыйынлыкда жашагъан эсе да, ол жашауун энди тюрлендиррге ыразы тыйюлдю. Жанындан бек суйген тиширыу бюгюн аны ангыларгъа суймеди. Шауай аны тас этгенли бери бир кюн да тынчаймагъанды, бир такыйкыагъа да унуталмагъанды, аны излемеген жери да кялмагъанды. Ненча заманны жашады ол бу тубешиу ючюн, кяллай жолну келди аны керюр амалтын. Шауайны аны бла жашагъан жылларыны хар такыйкыасы кез аллына келедиле. Ол бир заманда да кермеген эди андача уллу ариу кезле, чыммакъ бет, кызыл ингилгинден а бир сейир нюр тегюле. Ол бир тиширыуда да кермеген эди, анда болмаса, узун бармакылары бла аллай ариу кюлла. Аны тас этген кюн а аны жашауу кыарангы болгъан эди, андан сора тийген кюнле да жылыусуз, жарыкы-

сыз эдиле анга.

Юйюрюн тас этген палах жүрегин талагъан атаны бу тюбешу бек кьууандыргъан эди. Аны себепли, анасыны ыразылыгы бла, Шауай, жашы Лячинни биргесине алып, юйюне - Чегемге тебиреди. Тургъан жерлеринде аны атын да кеслерича тюрлендирип, Лачи деп айта эдиле. Аналарына ушагъан тамата кьызчыгъын, атасына ушагъан гитче кьызчыгъын да тансыкълап, жүрегине кьысды. Ол келгенли бери да бир тохтамай ала бла селеширге кюреше эди, ала аны ангыламай, сейир этип, аналарыны кезюне кьарасала, ол алагъа кечюрюп айта эди. Аталары болгъанын ангылагъан кьызчыкъла аны кьатындан кетмейдиле. Ол кюн а кьатында олтуруп, кезюне кьарап иги кесек заманны турдула, кете туруб' а, мудах болуп, жерден кезлерин алмай, узакъгъа дери аны кьолундан тутханлай бардыла. Жанындан суйген сабийлерини ёсгенин кермеген ата уа ала ючюн кимни да терслерик эди бюгюн. Кьызчыкъла бла, аналары бла да саламлаша, ол билмей эди аланы энди кермезлигин...

Кьышны биринчи айы быйыл болмагъанча сууукъ эди. Тау артындан Чегемге дери жол бек кыйынды. Алай, Шауайны жүреги кьууанчдан тола, аны жарсыуун этерге заманы жокъ эди. Шауай да, жашы да жолгъа чыкъдыла. Эрттен сууукъ жилигинге ётеди. Алай тохтау жокъду. Ашхам кьарангы бола, бир кьошха тюбеселе, насыплары тутханнга санап, солургъа тохтайдыла. Эрттенликде, танг атар-атмаз, жолгъа ашыгып чыгадыла. Ашхам кьарангыгъа дери кьораталгъан жолну аямазгъа керек эди. Не десенг да, кьыш жетгенди, бюгюн-тамбла терен кьар басып, жолну бегитип кьояргъа да боллукъду. Алай болса уа, юйге жетерге тынч туйюлду.

Кьазауат бла узакъ жолну бир талай кюннге хорладыла... Ала юйге жетгенде, танг энди белги бере башлагъан эди. Тыншчыкъ терезени кьакъгъанлай, терк окъуна патеген чыракъны жандырып, юйню ичи кьууанчдан толду. Эшикни кенгнге ачып, сабийле кеслерин аталарыны юсюне атдыла, танымагъан кьарындашларына уа уяла кьарадыла. Эки кьаууму да бир бирлеринден уялгъанларын керген аналары, Лячинни кеси келип кьучакълады да, бу сизни эрттеден сакълагъан кьарындашыгъызды, уялмагъыз да, кьатына келип, саламлашхан этигиз деди. Аны эшитген сабийле кеслерин аны юсюне атып жилядыла. Жаш, аланы этгенлерине абызырап, хар бирини башына, инбашына тие, бетине тегюлген жилимукъларын кьол сыртчыгы бла сылай, атасына адыргылы кьарайды. Сабийлерини халаллыклары кьууандыргъан Шауай да, жүрегин тыялмай, босагъадан арлакъгъа кетди. Эки кьолу бла да бетин сылай, арыгъанын да унутуп, тапчаннга олтурду. Аны жүреги бир тюрлю сериуонлюк тапды, тер басхан мангылайын сыйпай, ол сабийлерине бир талай заманны кьарагъанлай турду. Ала уа, кьарындашларыны кьолундан тутуп, узакъ, кыйын да жолда кир болгъан быстырларын тешерге болушдула. Челекден чолпу бла жылы сууну алып, кьолун-бетин жуудуруп кьайгыда, тегерегине жыйылып кьалдыла.

Лячин ала селешген тилни ангыламай эди, алай, аланы кьууанчла-

рын кёрюп, кеси да ала бла кьууанады. Арыгъанларына да кьарамай, Шауай юйдегилерине баргъан - айланган жерлерини юсюнден хапарын айтды. Аналары да, сабийле да, жанлары кетип, хапаргъа тынгылай, кечге дери турдула. Аталарыны кыйналгъанына жан аурута, аллында кийизге олтуруп, тюбюнден ёрге жарсыулу кёзлерине кьарай тансыкьлай эдиле. Шауай да, юй бийчеси да тамата жашны аз заманнга да кеси аллына кьояргъа суймей эдиле. Аны кёлоне жетмей кьалыргъа уа сабийлери да бек кьоркьадыла. Аны себепли барысы да, аны кёлюн ала, тегерегинде айланадыла.

Терк окьуна ауузланып, узакъ да, кыйын да жолдан келгенлеге жер этип, тынчайтыр кьайгъыгъа кирдиле. Ала да анга угъай демедиле. Кьышны суугъу кюйдюрген бетлери, жылыда кьыза, санлары уа томурула тагъылгъанча, ауурдула. Экиси да, башлары жастыкьгъа тийгенлей окьуна, терен жукьугъа батылдыла....

Шауай эллилерине да айта эди, кьайтарып-кьайтарып, баргъан жолунда тюбеген затланы юсюнден. Ол айланган жерлени кьалайында да жашау этерге кюрешген адам кыйын иш бла кечиндиргенди жанын. Кёбюсюнде кьалайда да жашау бирчаракьды.

Жашчыкь атасыны кьатында кьыш узуну турду. Жангыдан танышхан юч кьарындашы да, эки эгечи да эрикдирмезге, кеслерине юйретирге кюреше эдиле кьарындашларын. Аны ёз тили буду деп ангылатып, кеслерини тилинде сёлеширге да юйретгендиле. Бир-бирде ол юйреннген сёзлерин кьайда эсе да эшитгенине ишекли болгъанча да кёрюнеди анга. Кеси аллына сагъыш эте кетип, сейир окьуна этиучю эди ол затха.

- Мен быланы кьайда эсе да эшитген сунама. Бу тилде сёлешмегенликге, сёзлени тауушу уа кьулагъыма келедиле, - деп, атасына да, кьарындашчыкьларына да айтды. Дагъыда аны бек суйген иши уа, юйде болса, ныгъышха чыкьса да, бир жанына олтуруп, эсин саулай ушакъ этгенлеге бериучюсюдю. Атасы аны алай этгенин алгъадан да эслегенди. Бюгюн алай ачыкь болгъанына аны жүреги кьысылды, ёз тилини тауушларын кьагъанакъ заманында эшитгенин билалмагъан сабийни сейири жүрегин ачытды.

Аталарыны, аналарыны да жарты жолда кьалгъан умутлары жанын бек кыйнады, амалын алды. Ата, аны кётюралмагъандан амалсыз бола, тышына чыгъып, булутлагъа батылгъан Донгатны башына кёпге дери кьарап турду. Ол туманда кёрюнмеген тау тёппесича эди Шауайны сагъышлары да. Бир кюнден, бир сагъатдан окьуна билмей эди не этерге, сабийини кьадарыны аллында терс болгъанлагъа не айтыргъа да. Гитче, кьагъанакъ заманларында эшитген сёзчюклени не болгъанын, кьайда эшитгенин билалмагъан жашына уа кьаллай сёзле айтыргъа керекди? Ол сагъышла аны кьайда тургъанын унутдура эдиле. Башы сагъышха кетген ата, ол сагъатда жашы кьатында сюелип тургъанын да эслемеди. Лячин а, иги кесек кьарап туруп, акьырынчыкь кьолун атасыны инбашына салды. Шауай сескенди, секирип ёрге туруп, жашын кёкюрегине кьысды. Аны бетин жуууп баргъан жилимукьларын тыяр кюч жокъ эди алайда. Жашчыкь да, аны ангылагъанча, атасына кьысылып, аны кёкю-

регин сылады. Аны уа, эрттеден жыйылып, жүрегин ачытып турган жарсыулары кетерге керек эдиле.

Кёлю бир кесек чёкгенден сора артха туракълады, уяларакъ окъуна болду. Экиси да бир бири кёзлерине къарап, бир талай заманны турдула. Сора жашы атасын юйге чакъырып, кеси да кирди. Аланы алай кёрген юйдегиси, сабийлери да, тынгылап, жукъ айтмадыла. Шауайны жүрек кыйынын ала иги биле эдиле. Жашчыкны да жүреклери бласюйгендиле. Сабыр сёлеше, хар бирини да айтханына эс бура, жашчык аланы орталарында бир тилли болуп кечинирге кюреше эди. Алай бирде уа, кёзюн узакъдан алмай, уллу сагышха кетип да кылыучуду. Ол заманда аны сагышларына кыатылыргъа атасы окъуна базыналмаучуду. Сорсанг да, ууакъ ышара, тынгылап, бир жанына кетип кыалыр. Жашыны алай этиую Шауайны элгендире, сагышландыра окъуна турады. Ол артха барыргъа умут этмеге эди деген акыыл атасыны башындан кетмейди.

Жашчык барысындан да бек Жумарукъга кысылады, нени юсюнден да аны бла тынч эди анга хапар айтыргъа. Жумарукъ андан гитче болса да, акыыллы сабий, аны бла бир тилли болалады. Ашык ойнаргъа юйретгенде да, аны усталыгына бюсюреп, аны бла ойнаргъа сюе эди. Аны бла айланыучу эди тегерекге къараргъа да, кешенелени сейирликлерин да, хапарларында ол айтып биле эди. Атасыны айтханындан эшитип, Жумарукъ аланы Чегемге кыалай келгенлерини хапарларын эшитгенде уа, жиляган окъуна этди. Ол кыйынлык битеу жашауларына заран болганын билгенде ангылады атасыны жүрек кыйынын толусунлай.

Кишиге зат сагынмагъанлыкыга, жашчыкны жүрегин узакъ Эбизеде кыалган анасы бла эки эгешчиги кыйнай эдиле. Мында хар зат да тамашады, аны акылы уа ала болган жердеди. Аны аллай бир тансыкылаган атасына уа жукъ айтыр амалы жокъ эди. Ол мында хар турган кюнюн, сагъатын да санайды. Мудах да андан бола эди, сагышха да аны ючюн кете эди. Бирде алай сагышха кетип турган сагъатда, атасы кыатына келсе, аны кёзюне къараялмай окъуна кыалады. Эртте окъуна чал болган Шауайны бек уллу кыйынлыкы уа тас болган юйюрю болганын Лячин жүреги бла ангылайды, бек жарсыйды.

* * *

Жаз башы быйыл эртте келип, бек жылы болду. Тегерек да кыстау кегерип башлаганды. Эллиле малларын тышына кыстайдыла, аланы жумушларындан бош заманларында уа бахчаланы сюрюр кыйгыгыга киргендиле. Сабан агъач мажаралган бахчаларын сюредиле, бирле уа кыуруган кыауданлагъа от саладыла. Ала да, анда-мында тютюн эте, тегерекге чачыладыла. Уллу, гитче да кыалмай тышында кюрешедиле. Шауайны юйюрю да аладан артха кыалмайды. Бир ненча кюнню ичинде урукъну жерге салдыла, арбазда, юйде ишлери болган аланы эте, гитчерек сабийле да ёрге-энишге чабып ойнайдыла. Аллай жаз кюнлени биринде Шауайны сабийлери, уллулары да ууакъ жумушла да булжуй,

таматаракъла уа бахчада кюрешедиле. Аналары нартюх ундан халыулан-ны кюлден чыгъаргъанлай, аланы жангы чайкъалгъан жау бла ашаргъа барысын да чакъырды. Андан-мындан барысы да жыйылдыла, алайгъа жаланда тамата жашчыкъ келмеди. Тёгерекге къарадыла, бири алайда эди кёп болмай деди, бирсиле уа хуна жанында кюреше тургъанын айтдыла. Ол ингир къарангысында да кёрюнмеди, келмеди юйге. Юйдегиле барысы да излерге чыкъдыла, атасыны жүреги уа болмагъанча къайгыбылды. Ол сезгеннге кёре, бусагъатда ол узакъда эди. Айхай да, саталмады ёсген, юйреннген жерин ол жангы тапхап жууукъларына. Аны кёлю тансыкъ эди анасына, эгешчиклерине, бирге ёсген нёгерлерине да. Аллах аны къарачайлы жаш этип жаратханлыкъгъа, аны артдан ичерик сууу уа узакъ Гюржю элде эди. Жюреги бла, жаны бла да ол аны излей, анга таралгъанын да бек къыйналып букъдура эди. Тёзалмаздан къалгъанда уа, къачып кетди. Ол ангылай эди къаллай уллу ачыу саллыгъын атасына. Алай аны юсюнден не кёп айтсанг да, анасыны, эгечлерини къатындан кетип жашау этген анга жигитлик туююл эди.

Атасы бла Уллу Элге келе туруп, бу жолла аны эсинде къалгъан эдиле. Ол къарангы кечеде жолгъа чыкъса окъуна, ажашмазлыкъ суна эди кесин. Атасы да ангылар, бир заманда кечер деген акъыл элте эди аны кече, кюн да анасын кююп кетген жерге. Асыры тансыкъ болгъандан алагъа, тубеген заманында не айтыргъын окъуна къурай эди тау артындан ётюп баргъан къыйын жолунда. Алай, ётюрюк айтыргъа жарамаз, анасы, эгечлери да биргесине болса эдиле, ол бек суююп жашарыкъ эди атасы, къарындашчыкълары, эгечлери болгъан жерде. Аланы анга айтхан ариу сёзлери, хар ким да суюген халлары аны уялтхан да эте эди. Алай бу дуняда борчун ол башха затлада кёргенди. Ала ючюн къыдыра эди таула бла терен агъачланы, ашы-сууу да болмай, кеси кесини жанына къыйынлыкъ келтире. Ол къадары элтген жерге чапханлай бара эди. Ол къадарны уа къаллай боллугъун бюгюн уллу Аллахдан сора ким биледи?..

Заман дагъыда бир къаты къыйнады Шауайны жүрегин. Юйдегилери къатындан кетмей жапсара эдиле, ангылатыргъа да кюреше эдиле. Аны сабийи терс туююлду деп, ол да кеси юйюне кетгенди, юйреннген, жылыннган жерине дей эдиле, аны жанына жараргъа кюреше.

-Да не этейик, жангыз да Аллахдан тилеригим - ол анга жол берсин, - дей эди, кесин жапсара, жүрек жараларыны ачыуу сынсытхан ата. Аны жүреги хар къыйынлыкъгъа да бегирек ачыгъанча кёрюнеди анга.

Ауур сагъышла бийлеген жанына биринчи кере къыйналгъаны туюшдю. Тамата къарындашы Уланбай бла бирге уугъа баргъан эдиле. Эки къарындаш да эки жарагъан жугъутур ёлтюредиле. Шауай кесини жугъутурун юйге кётюрюп келеди, къарындашына уа сен былай тур, мен, къайтып келип, санга болушайым дейди. Жугъутурну да инбашына салып, юйюне келсе, анда уа не сабийлери, не аланы аналары жокъ. Тёгерекге къарайды, алай аланы бир жерде да тапмайды. Чыгъып къоншуларына сорса уа, сабийлени да, аналарын да къоншусу Эбизеге сатханын биледи. Не этерик эди, умуту тас болгъан адам, ол ачыу

чыдатмай этдирген эди ол ишни да. Къоншусун ёлтюргенде, анга терс къарагъан болмады. Ол адамлыгъы аздан неда огъурсузлукъ акъылын хорлагъандан этмеген эди ол ишни. Саулай юйюрю жесирликге сатылса, аны ким кётюраллыкъ эди? Ол сылтау айырды аны тукъуму, халкъы жашау этген жерден. Не медет, бу жол а, жашын анасына иймей, кесине къысалмады. Ненча акъ тюк чыгъарды ол иш аны башына. Ненча замандан бери умут этип тургъан иши къуралмай къалды. Бу жол да къаллай бир жюрек жараны ачыууна тёзерге керек болду анга. Акъылы бла ангылагъанлыкъгъа, жюрегини жарсыгъаны уа кетмей эди. Тёжюмю къуруп, сагъышла башын алып, кече жатып тургъан жеринден къобуп, тышына чыгып, тангны алай кёп кере атдыргъанды. Алай кёпге тездюрген заман бу жол да жанына жараргъа керек эди...

Шауайны энтта да ёсюп келген юйюрю: жашы, къызы. Жумушлары кюнден-кюннге ёседен-ёсе баргъан юйюрюню ауарасы уллу эди. Кесини къыйынлыкъын ол иги ангылагъанды, аны тегерегинден алгъан сабийлери да, аналары да, жюрегин сакълай, къатында сюелип, ол не тюрлю жумуш этсе да, анга билеклик этгендиле...

Элге киргенлей, бек ариу жерди ала жашау этип башлагъан жер. Бир жанындан Донгат къарайды булутладан азатланган тёппеси бла, бир жанындан кешенели сырт. Бек огъурлу жерди ала тургъан Байрым деген жер. Уллу-Элни тегерегин алгъан, ариулукълары мындан ары да кёп жомакълада, жырлада айтыллыкъ къаяладыла. Бек деменгилелери - Лыкъарги къая. Аны тюбюнден чыгъады Жылгы суу да. Жулу къая да аны сол жанындады. Бу къаяны дорбунлары, тюрлю жоллары мындан ары да кёп ёмюрлени сейир этдирикдиле, къая ташларында жазуулары бла, дорбунларыны юсюнден айтылгъан таурухлары бла. Элге кирип келгенде уа, хар кимге да ариу да, деменгили да кёрюннген Къапчагъай къая. Ким билсин, бизни къыпчакъ халкъыбыз бери кёчюп келгендеми берилген болур эди ол ат анга?.. Къыпчакъ халкъны турлукъ жерича. Аланы башларында уа бийикледе ёхтем учхан кенгкъанат къушла. Юйлерины тёбен жанларында терен сызгъада, кесин ташлагъа уруп, кёмюкленип баргъан Чегем сууу. Бир кесек озгъанлай тюбейди ол Жылгы суу бла. Эки суу да ёчеширге боллукъдула тазалыкълары бла, теркликлери бла да. Экисини да сейирди чыкыгъан жерлери. Тазалыкълары жилимукъча, сууукълукълары жилигинге ёте, чыран бузланы тюз ортасындан чыкыгъан - тамашалыкъ. Бу жерлеге ненча ёмюр бола болур, мындан ары да ненча ёмюр турса да, бир заманда да адам эрикmezча, бир жерде да къайтарылмазча сурат.

***

Шауайны юйюрю саулай элге юлгю болгъан юйюрдю. Тамата жашы Жумарукъ, болмагъанча бир акъыллы сабий, медиресеге дерс алыргъа жюрюйдю. Ани эки гитче къарындашы да, эки эгечи да юй жумушну, барчы-келчини да аналарыны ауузундан чыкыгъынчы этедиле. Аналары уа иги жаны бла элге айтылгъан тиширыу. Ол ургъан кийизлени оюуларына къарап, кеслерине юлгю ала эдиле кёпле. Кимге да хурмет берген,

этген ашы-сууу бла да махталган тиширюу. Баш иесини жүрек жара-сына керек заманда керекли сёз айта билген адам. Аны жашы анга да жаш болуп кьалгъаны уа! Кёп, аз турган эсе да ол алада, анга хурмет бере, кесине жаш эте билгенди. Кесин да, сабийлерин да тюз ниети бла жашчыкьгъа биз бир юйюрюню адамларыбыз дегенни ангылаталгъанды. Аны ючюн жашчыкь да кьысха заманны ичинде аны алай суйгенди. Кесини ёз анасы эсинден кетмеген сабийге уа айып салыргъа ким эр-кинди?

Заман бирде куйсюз, бирде уа огъурлу бетин да ачалган бир затды. Ол оза баргъаны сайын, жүрек кыйынлыгы да чёге барады Шауайны. Энди ол да башхалача окъуна сагъыш эте башлады. Мен ол юйюрюме кесими суйдюрюрге онгум болмагъанды, сора жашчыкьны артха кьайтханына сейир этерге не амалым болсун мени деп тынчайта эди жүрегин. Мен алагъа термилгенча, ол да излей болур анасын, эгечле-рин да. Бирде уа, акъылбалыкь болгъанды, кьайда жашагъаныбызны да кёргенди, эгечлерин, къарындашларын да таныгъанды. Ким биледи, эгечлерин да алып, кьонакьгъа келирге окъуна болур. Аллай сагъыш-ла бла жапсара эди жүрегин. Алай жашы жукь айтмай кетгени уа бир кесек ачыу тийгенлей тура эди.

Жумарукьну медиреседе окъугъанына бек ыразы эди эфенди. «Бу андан ары окъуса, аны билимини багъасы болмаз, - дей эди ол атасына-анасына. - Элифле болсун, зикирле болсун, айтыр-айтмаз алып кьояды. Мен жетишмеген жерде уа, дерсни сохталагъа кеси кьайтарып, юйретип окъуна тебирейди», - деп къууана эди.

Аналарыны этегинде ёсе эдиле эгешчиклери да. Не затха да кьол-чукълары уста жарашхан кьызчыкъланы кёрюп, кьайсы да сейир эте эдиле. Аналары юйретмеген зат жокь эди алагъа. Таматарлары Рабият къара чачлы, уллу кёзлю, ариу кьызчыкь эди. Жыл санчыгы алыкьа гитчерек болганлыкьгъа, тенглерины ичинде айырмалы эди. Уллу кьызла бла тойлагъа барып башламаган эсе да, аты ала бла тенг айтыла уа башлагъан эди.

Гитче кьызы Мариямчыгь а алыкьа сабийди. Тамата атасына ушай эсе, бу уа анасына ушаш – бал бетли чашчыгы, уллу кёксюл кёзлерини терениде уа тенгиз чайкьалганчады. Сыйдам сабий бетчигини акъ-лыгы, гитче бурунчугъу, топал эринчиклери, ариу кьыз боллугъуну белгиси эдиле. Аланы экисине да мындан ары жашауларына керек зат-ланы аналары тохтамай юйретгенлей турады. Аналары чепкен сокьса, экисин да кьатында тутуп, ууакь жумушланы алагъа этдире, бир кесек согъулса, ненча чык согъулгъанын саната, ол жумушха къарыулары жетмезлигин ангыласа да, нени къалай этерге кереклисин кёргюзтеди. Андан бошаганлай, юй жумушну да билгенлерича этерге кюрешедиле. Алай ёсдюре эдиле Шауайлары кеслерини сабийлерин.

Жумарукь да медиресени бир жылын бошап, экинчи жылына кирди. Ол сейир эди, кесини сабий акъылы бла. Ингир болса, жатма башына минип, салам юсюне таянып, кечеги кёкден кёзюн алмай къараучуду. Гитче къарындашчыкълары минип ары ёрлеп, нек тураса деп сорсала уа,

алагъа да жулдузланы къайсы къалай жаннганын кёргюзтноп, ала тюрлю-тюрлю сыфатланы къурап жылтырагъанларын айтады.

Кёремисиз, бу талай жулдуз бир болуп, чолпугъа ушайдыла, ол жулдуз а кеси жангыз жанады. Саулай кёкде уа ол андагъы жулдуздан жарыкъ жаннган жулдуз жокъду. Айны къатында уа жангыз бир жарыкъ жаннган жулдузчукъ турады ансы, аны къатында башха жулдузла жокъдула, деп хапар айта эди алагъа. Эки жашчыкъ да къызланы гитчелери эдиле юйде. Кеслери да ариу сёзню кёбюрек эшите, жумуш да алагъа азыракъ окъуна жете эди. Тамата къарындашларыны айтханларына уа ала бек суйноп тынгылагъандыла, бирде уа сакълап окъуна тургъандыла аны ары минерин. Ала аны бла Къуранны окъургъа, элифлени жазаргъа да суйюучю эдиле. Жумарукъ, медиреседен арып келип, бир кесек солугъандан сора уа, ала анда не этдигиз, къалайны окъудугъуз деп, кеслери да окъургъа, жазаргъа кюреше эдиле аны бла бирге, Къуранны сураларын къайтарыргъа болуша. Ариу сёзю бла къарындашлары да алагъа окъууну керегин айтып ангылатханды. Гитче болсала да, аны айтханын ала жерге салмай этгендиле. Алагъа андан акъыллы да, иги да къарындаш жокъ эди саулай дуняда.

Жумарукъ сёзюне кертичи сабий болгъанды. Уллуну, гитчени да ариу халы бла, акъылы бла сейирсиндиргенди. Жашагъан дунясында, хар ким да аллай жашым болсун дерик эди. Ол сабийни кёрген ол юйюне бир тюрлю тасха салыр деп, башына келтирлик туйюл эди. Алай окъуун ахырына жетдиргенден сора уа, ол огъурлу, адепли сабий бир адамны да акъылына келмезлик ишни этди.

Жайны къызыу заманы эди. Медиресени да эки жыл окъуун бошاپ, эфендилик къуллукъну толтурургъа жарагъан сохтала бир кесек солугъандан сора ишни кьолгъа алырла деп, эл умут этип сакълайды. Бир кишиге да билдирмей, Жумарукъ, тёрт сохтаны да биргесине алып, элден къачып кетди. Аланы уллу умутлары - Дагъыстанга жетип, анда медиреседе окъуп, тынгылы билим алыргъа эди. Кьолларындан келсе уа, хажиликге да барыргъа. Жашла, кеслери алларына оноу этип, бир жаннга да билдирмей, алай чыкыгъан эдиле кыйын, белгисиз жолгъа. Бир талай замандан, аланы ол муратларын сезип, жууукълары атла бла ызларындан болдула. Жашланы жетип, Жумарукъдан кьалгъанларын артха келтирдиле. Жумарукъ унамады къайтыргъа, кесин тутдурмады. Алай бла белгисиз жолну аллында жангыз кеси кьалды.

Узакъ, кыйын жолда кыйналды эсе да, жаш Дагъыстанны Темирхан-Шура деген шахарына жетди. Бу жер кесини ариулугъу бла жашны бек сейир этдирди. Эски кьалала, уллу межгит, гитче межгитле да анда-мында, шахарны кыйырында да кёрюнедиле. Уллу межгитни азан кычыргъан жери бийик минарады. Эрттен намаздан башлап ингир намазгъа дери азанны ариу тауушун эшитсенг, къанынг башхача жорююдю. Ол ууазны тазалыгъын, кючюн айтып берген кыйын эди. Аллай затны кёрмеген жаш ол затлагъа бек сейир этип къарайды. Кеси жолун кеси сайлагъан жаш жангы жашауда хар затны да терен ангыларгъа итинеди.

Алай бла Жумарукъ уллу межгитге келди. Аны окъутурукъ къумкълу эфендиле, хапарын билгенден сора, жарыкъ болдула жашха. Сени муратларын, иги муратладыла деп махтадыла. Къайдан, къалай келгенин билгенден сора уа, анга не этеригин айтдыла.

- Жашы, сен тизгининги да жый, солугъан да эт да, сора биринчи дерсинги алыргъа келирсе, дедиле.

- Жашны юсюне-башына къарагъыз, - деп керекли адамлагъа буйрукъ бердиле. .

Дерследен бош заманында Жумарукъ бек суюночу эди шахаргъа чыгып, аны орамларына, базарына къараргъа. Ол жер бир ненча ёмюрню ичинде кесини уллу базары бла белгили эди. Онжети ёмюрню тохтамай жюрюгендиле бу жерлени юсю бла Индиядан, Къытайдан, тюелени жюклеп, саудюгерчиле, Алайлыкъ бла билгендиле мында узакъ Къытайда, къурт чилледен согъулгъан дарийлени, къатапаланы эм башха сыйлы къумачланы. Дуниягъа саулай белгили болгъан Къытайда этилген юй сауутланы. Индиядан келтиргендиле сахтияндан тигилген аякъ кийимлени, хар кюнден жюрютюлген башха затланы да. Сейирлик ашарыкъланы юсюнден да ол саудюгерчилени хайырындан билгендиле адамла: пиринчни, чибижини тюрлюлерин, шербетни эм башха тюрлю татлы ичгилени да.

Жолгъа чыгъа туруп, саудюгерчиле кёп тюелени бирге жюклеп чыкъгъандыла. Бир тохтагъан жерлеринде сата, башха жерлеринде алыша, алагъа сатып алгъан хапчукларын да къоша, башха жерлеге алай келгендиле. Аланы узакъ жоллары белгили болгъанды бир бирлерине да, алыучулагъа, сатыучулагъа да. Жолда тюбеген тонаучуладан сакъ бола, ала бирде жолларын тюрлендиргендиле. Башха жолланы айланып, аланы сакълагъан, тюелерин ашатхан, солутхан энчи жерлерине - караван-сарайларына жыйылгъандыла. Ала уа барысына да белгили жерле эдиле. Аланы биргелерине алимле, жырчыла, шайырла, тарихчиле да айланнгандыла. Аланы хайырындан, айланнган жерлерини юсюнден кёрген сейирлик хапарларын, жерлени белгили ышанларын жазгъандыла, жолларында тюбеген сейирлик адамланы атларын белгили этгендиле, назмуда, жырда да айтхандыла. Алай айланнган адамланы хайырларындан къалала ишленнгендиле, жолларында тюбеген халкъланы маданиятлары бла кёп халкъла шагъырей болгъандыла. Адам улуну тарыхында уа аллай затла, ёмюрледен-ёмюрлеге келген, багъасы болмагъан хазнады. Кёп алимле айтханнга кёре, дуниягъа муслийман динни жайыугъа да ала кеслерини юлюшлерин къошхандыла.

Ким биледи, аланы къурулуш иште усталарыны хайырынданмы ишленнгендиле кёп жерледе межгитле? Нек дегенде, журтла, къалала ишлеуде, аланы хайырындан кёп сейирлик затланы кёргенди адам улу.

Ала жол салып айланнган жерлеге «Уллу чилле жол дегендиле». Дунияны башына чиллени кёп къыраллагъа, халкълагъа да саудюгерчиле белгили этгендиле. . .

Жумарукъ алыкъа жашауну ол жанындан зат билмей эди, алай болгъанлыкъгъа уа, кёрген затла аны бек сейир этдире эдиле. Темир-

хан - Шураны жоллары таш бла ишленген эдиле, аланы жанларында буруулары, юйлери, межгитлери да. Таш ол жерлени бек уллу байлыгы эди. Аны хайырлана билген халкыны фахмусуна уа уллу ыспас этерчады. Жумарукьну туугъан жери Чегемдеча, ташдан ишленген сейирлик затла кёп эдиле. Аны ючюн жаш бек сые эди бош заманында төгерекге айланып кьараргъа. Анда жашагъан адамланы жашаулары артык бек ушамай эсе да Уллу Элни адамларыны жашауларына, ол бек тансыкьлап кьарагъанды, кесини юйюн эсине тюшюре. Ала да таула ичинде жашагъанлыкьгъа, жашаулары тынчыракь эди кесини халкьындан. Жашауну бу жанын кёрген жаш, бир заманда Чегемиме келип, жашауну халын игиге тюрлендириме деп умут эте эди. Алай ары дери уа энтта да кьаллай бир суу саркьырыкь болур эди, узая?..

Жумарукьну жашауу мында кьаллыкьча кёрюнеди. Окьууунда атын айтдыра, ол бек иги сохталаны санында болгъанды. Кьумукьлу эфендиле анга бегирек ышангандыла кеслериникиледен эсе. Биргесине окьугъанла ол затны жаратмасала да, этер амаллары жокь эди. Окьуугъа итинген жашны табийгъат берген акьылы, фахмусу кесине жол тапды.

Жашны сегиз жыл окьууу бошалды. Ол хажиликге барыр заманнга тюшдю. Битеу сохтала да термилгендиле ары барыргъа. Эфендиле, сагьыш этип, игирекни элтирге оноулашдыла. Сайлау Жумарукьгъа тюшдю.

Жолгъа чыгъар кюн жетди. Жумарукьну медиреседе окьутхан, жашаулары да келген юч эфенди, кеси да төртюнчо болуп, хажиликге Арапха тебиредиле. Аны нёгерлери бу жууаплы ишни биринчи кере этмегендиле. Ала кёп кере чыкьгъандыла быллай жолгъа, аны жууаплылыгьын да иги ангылагъандыла. Кёп тюрлю сынаула, кьыйынлыкьла да сакьлай эдиле жетер жерлерине жетгинчи, юйлеринден чыгьып, кьум тюзле таба атланганланы. Алай тутхан ишлерине кертичилей кьалыргъа суюген адамланы ол затла кьоркьутмагъандыла...

Жумарукьгъа ол жол тынч болгъанды деп айтхан терс болур эди. Ала, кёп кюнлени, кечелени жол кьората, арий-тала баргъандыла кьыйын жерледе.

Билмей тургъанлай, кенг, акь кьумлада алагъа ассы арапла чапдыла. Ала кёп болгъанлары себепли, битеу тые жюклени да кьапдыла. Меккагъа элтген жолунда, жолоучула уллу кьыйынлыкьла кёрдюле, керти арап жашауну да мында толу билдиле. Жумарукьну, жашаулары келген юч нёгерини да саулукьлары амандан-аманнга кете бара эди. Бир бирини ызындан кьыйын ауруп, ючюсю да дуниядан кетдиле. Ёлюрден алгъа уа, хар бири да ыразы эди Аллахны сыйлы жеринде асыраллыгьына. Жумарукь уллу кьыйынлыкь сынады алайда, алай, не болса да, аланы жумушларын тынгьылы этип, ючюсюню да кьабырларын белгиледи, дууаларын окьуду. Энди быллайдан хажиликни жолу бла сыйлы Шамгъа, Меккагъа кеси кетерге керек эди.

Жаппа-жангыз кьалып, ашы – сууу да жокь, аны юсю уа ол таныгъан бир жан да жокь. Не этсин адам, быллай кьыйынлыкьгъа тюшгенде? Жумарукь алайда, башха болмай, итни кюнюн кёрдю. Алай, не болса да,

жарты жолда кыалыргыа уа суймей эди. Ол кеп кюнню ичинде, жолну соруп биле, кеси аллына жол табып барганды. Ары жетерге энтта кеп танг атаргыа керек эди. Бирде анга болмагъанча аман адамла тюбегендиле, алай дунияны башы кыуру аллайла туююл эдиле. Иги адамла да аладан аз тюбемедиле.

Бир жол, ингирге дери тохтамай барып, арып олтурду. Ашар ашы жокъ, таянып солур жери жокъ. Не этейим деп тургъанлай, бир жалана-якъ араплыгыа тюбеди, ол аны, жарыкъ болуп, кыонакъ этди кыошуна. Жумарукъ не мурат бла келгенин, ажашханын да айтды анга.

Узакъ жолоучугыа кыуу тюзлени жол ызлары билген кыыйын эди. Не тюрю жол да кыумну юсюнде кепге бармайды, аны бла кыоркыуулу эдиле аллай жолла. Аллай кюнлени биринде аны жолунда бир жаланбыдыр араплы тюбеди. Ол, Жумарукъну келюн кетюреме деп, жарыкъ жырны макъамын ауузу бла согъуп, кеси кыарс уруп, бир сейирлик тепседиле. Ол ариу макъам кеп заманны жашны жюрегинде согъулгъанлай турду, бирде тохтай, бирде ойнай, жанына дарман бола. Дагыда, кыум тюздеде бара, бир бек ач болгъанда, тюрклю киши гыржын берген эди, керти муслиман араплы уа, барыргыа кыарыуу болмай кыалгъанда, тюеге миндирген эди.

Ол халда жетген эди Жумарукъ, Шауайны тамата жашы, Арапны сыйлы жери Шамда Меккагыа. Кыум тюздеде тюбеген элчикледен сора, бек сейир эди юзmezлени кыыйырында жаратылгъан шахарла. Кызыулугыа тюзюмсюз, алай болгъанлыкыгыа уа, сейирлик жер. Аллахны уллу буйругыу бла жаратылгъан сейирлик дуния. Уллу межгитлери, минаралары кеслерини ариулукулары бла, деменгилиликлери бла да болмагъанча алапат мекямлы шахарла.

Жумарукъ, негерлеринден айырылып, жолда уллу кыыйынлыкыгыа тюбей, Аллахны сыйлы жерине алай жетгенди. Жолда кыыйнала, ач да бола, юсю-башы да тозурагъан жаш, болушлукъ излерге эмирни кыаласына барыргыа тюз кердю. Кыаланы кыатына жете баргъанлай окыуна, кеси да ангылагыынчы, аны тутуп, зинданнга атдыла. Ол алай нек болгъанын ангыларгыа окыуна онгу болмады, алай тохтамай тилей эди кыайсындан да, эмир бла тюбешир амалны излеп. Кыалай-алай болса да, аны хапарын эмир эшитди да, кесине чакыырды.

Ол анга болгъаныча хапарын айтды. Бир кесек заманны эмир аны айтханына сагыыш эте, андан кезюн алмагъанлай турду. Кыалай эсе да, жашны хапарыны хар сезюне да ийнанды. Аны етюрюк айтмагъанын ангылады. Юсюню-башыны, халындан аны керти да жолда кыыйынлыкыгыа кыалгъанын кеси кезю бла керюп, жан аурутду. Шапаларын чакыырып, муну юсюне-башына кыарагыыз, жангы кийимле кийдирип, солутугыуз, андан сора уа оноун этербиз деп буюрду. Ол сагыатчыкыда жаш кыууаныргыа бла кыоркыургыа билмей кыалды. Тизгинин жыйгъандан сора, аны бир гитчерек отоучукыгыа ашырдыла. Ары аш-суу да келтирдиле, былайгыа жатып солурса деп кетдиле. Арыгъан да этген, ач да болгъан жаш ауузланнгандан сора кыаллай бир жукылагъанын кеси да билмеди. Алай уяннганында уа, кыарангы кече эди. Бир кесекни теге-

регине къарап турду, сора, къобуп, эшикге чыкъды. Ол жатхан отоудан эшик бир гитче арбазчыкъгъа чыгъа эди. Арбазда сюеле, кёзлери къарангыгъа юйренгенден сора, тегереги гюлле бла жасалгъан шинтикни кёрдю. Барып анга олтурду, арбазны тегереги созулуп ёсген гюлле бла жасалгъанын кёрдю.

Шаркъны кёгюнде кёрюнген ай да, аны Чегеминдеча, жорта эди кёкню кенглигинде. Анга къарай, анасыны бетин тюшюре эди жаш эсине. Туугъан Чегеминдеги къой жол мында да къалай ачыкъ кёрюнеди. Не сейирди бюгюн жулдузланы жоллары! Не жангы хапар айта болурла жулдузла кеслерини тиллеринде? Аланы тургъан жолларына къарай, Жумарукъ терен сагъышха кетди. Ол кезиуде аны инбашына ким эсе да къолун салды. Сескенип ёрге тургъанында, аны аллында бир узун бойлу арыкъ киши сюелип тура эди. Жумушакъ ышарып: «Къоркъма, - деди. - Олтур, къайгъы этме. Мен сени къоркъутургъа келмегенме», - деп жапсарды. Экиси да шинтикге олтурдула. Сора ол киши:

- Бир талай заманны кёкден кёзюнгю алмай тургъанса, жулдузланы жолларыны юсюнден зат билемисе?» - деп сорду.

- Мен бек сюеме алагъа къарап, жолларын энчилерге. Алай аны юсюнден окъуп билирге уа амалым болмагъанды, - деп жууаплады жаш. Андан-мындан хапар айта, не ючюн айланнганыны сылтаун белгили этди.

- Дунияда адам эшитмезлик зат болмаз, бек сейирди, ахшы жаш, сени ишинг да, - деди ол. - Окъургъа кирир онг тапсанг, жашагъан да мында этерик болурса? Алай, ким биледи, бир керекли затынг болса, мени - къарт Саидни, табарса, - деп, къайры барлыгъын юйретди. Жумарукъ, кечеги сериуюнде бир кесек сууукъсурап, тургъан юйчюгюне кирди да, жерине жатып, биягъы терен жукъугъа батылды.

Уяннганында, кюн бийикде эди. Аны къопханын кёрген шапа, жолгъа чыгъаргъа заман болгъанын билдирди. Тизгини жыйылып, солугъан да этген жашны бет къаны башха эди. Эмирни оноуу бла къолуна дагъыда бир ненча къат быстыр да, ахча да бердиле. Жумарукъну окъурукъ жерине келтирдиле. Эмир хазыр этдиртген къагъытланы кёргюзтюп, окъургъа алыргъа эркин этдиле. Жашар жерин да кёргюзтдюле, андан сора эмирни жумушчусу да артха къайтды. Ол кюнден башлап Жумарукъ Каирдеги бийик окъуу юйде кесини ишин башлады...

Кюнлени биринде, окъуудан бош заманында, эмирни юйюнде тюбеген къарт Саидни айтханын эсине тюшюрдю. Аны юйюне барыргъа деген акъыл эрттеден келип тура эди, заман тапмай, аны бла тохтап тургъан болмаса. Бир кюн а таукел болду. Ол айтханнга кёре, аны юйю, шахарны къыйырына дери барып, алайда излерге керек эди.

Кюн болмагъанча кызыу, бир жерде жан кёрмезсе. Саид айтхан орамгъа жетип, энишге тебирегенлей, ахырына дери бурулмай барды. Андан сора сол жанына бурулуп, дагъыда бир кесек энишге ётерге керекди.

- Ярабий, былайгъамы келлик болур эдим мен? - деп, бир кесек тегерегине къарап да турду. Алай къымылдагъан адам а кёрмедди. Сора уллу

агъач эшикни кючюнден келгенича къакъды. Бир жарым сагъат сакъ-лагъандан сора, узун акъ кийимлери да юсюнде, бир къартыракъ киши эшикни ачды. Нек келгенин айтханда, бир жанына туруп, аны арбазгъа кийирди.

- Былайда олтуруп тур, мен сени келгенинги билдирейим, - деп, арбазны теренине кирип кетди. Алайда ёсген терекни салкъынында шинтикге олтуруп да бир талай заманны турду, сора ол киши, къайтып келип, биргесине барлыгъын айтды. Жумарукъ аны ызындан теби-реди. Тар жолчукъ бла бир кесек баргъандан сора, аны аллында бир сейир, тегерек, ариу арбаз ачылды. Тюрлю-тюрлю гюлле жасай эдиле арбазны. Аланы ортасында жерни тубюнден бюркюп чыкъгъан суу-чукъ жырылдайды. Ол, къызыу кюнню таякъларын селейте, тегерекде салкъынлыкъны сакълайды. Эшиклени ачхан адам, жашны алайдан ётдюрюп, уллу акъ юйню аллында тохтады. Юйню, арбазны да ариу-лугъуна къарай, Жумарукъ бир талай заманны турду.

- Мындан ары энди кесинг барлыкъса, – деп, аны юйге кийирди, ол адам кеси уа тышында къалды.

Юйню ичи салкъын, аз къарангы. Кюнню къызыулугъун тыйгъан жашилдим бетли кенг жабыула бла жабылыпдыла терезеле. Отоула-рыны тубюнде уа, Фарсини усталары сокъгъан тюрсюнлю кюйюзле жайылыпдыла. Къабыргаларын тюрлю-тюрлю табийгъат накъышла жасайдыла. Юйню ичинде, тышында да бир тюрлю къарыу берген, жү-регинги тынчайтхан кюч барды. Босагъа юсюнде аллына чыкъгъан шапа, къонакъны бир отодан бирси отоугъа ашыра, аланы биринде тох-тады. Онг жанында эшикни ачып, бери кирликсе деди. Отоугъа кирип, намазлыкъда олтургъан адамны кёргенде, эмирни арбазында танышхан акъсакълны танымады. Ол намазын бошاپ къопхунчу, сюелип, сакъ-лап турду. Намазлыкъдан къобуп, аны бла саламлашханда таныды аны. Жашны жүрегине келген ырахатлыкъны айтып берирге къыйын эди. Акъсакъл, аны халын ангылагъанча, жумушакъ ышара, олтурургъа чакъырды. Шапа, терк окъуна сууукъ шербетни келтирип, терен кеселеге къуюп, хар бирини аллына салды. Юйню иеси да, ич деп, ыразылыгъын бергенча, къолу бла кёргюзтдю. Шербетни ичдиле, аны сууукълугъу бу къызыу кюн сериуюн келтирди, хар бирине да эсенлик берди жанына.

- Къалайса, ахшы жаш? Окъуунг къалай барады, тил билмей а къыйнала болмазса? Жашагъан жеринг тапмыды?- деп, хар затны да жик-жиги бла сорду аксакъл.

- Окъуууму хатасы жокъду. Жангыз да кёл салып кюреширге керекди ансы, – деди Шауай улу, аны соргъанына уяла. – Билим берген устазла да уллу хунерлери болгъан алимледиле, алай, мен биринчи тубешенибизде айтханымча, андан сора да, мени акъылымы алып тургъан зат жулдузланы кёкде айланыуларыны юсюнден билимими ёс-дюрюрге сыйгенимди. Аны ючюн, чакъыргъаныгъызны унутмагъанлай, сиз жашагъан жерге келгенме. Сизни ол затланы юсюнден не оюмугъуз болгъанын билирге бек сюеме.

- Аперим, ахшы жаш, тюз этгенсе. Ол тубешиуюбюзде айтханым-

ча, билимни кыйыры-чеги болмайды. Билгеними юйретирге уа бек ыразыма. Келчи мени бла, санга бир сейир зат кёргюзтюрге суюме, - деп, биргесине алып, тышына тебиреди. Арбазгъа чыгып, уллу юйюню къатында бир гитчерек юйчюкге чакъырды. Ары киргенлей, басхычла бла ёрге ёрлеп, бир уллу отоугъа чыкъдыла. Отоуну эки къабыргъасында да уллу кюзюле, ортасында уа кёкге айланып ишленген бир узун зат, бир кыйыры отоуда, бирси кыйыры уа ёрге - юйню башына чыгып. Аны къатына чакъырды.

- Мынга кече, кёкде жулдузла чыкъгъандан сора, кёкню аламына къарасанг, сейирликни анда кёрлюксе, - деди. - Бу узун затны ичинде къалын къуюлган мияланы хайырындан, гитче жулдузчукъла окъуна тюз къатында болганча кёрюнедиде. Хар кече сайын жулдузланы къалай турганлары, айны туугъаныны бла толгъаныны арасында жулдузланы жерлерине къарасанг, кесинге кёп жангы затны ачарыкъса. Аны этерден алгъа уа, бу иш къалай къуралыргъа керек болгъанын билир ючюн, сен алимле бла тюбеширге, аладан дерсле алыргъа керексе. Бу затлагъа юйретген илмугъа «астрономия» дейдиде. Аны бла кюрешген Багдадда кёп алим барды. Илмуну теренине кире барсанг, сен хар инсаннга окъуна кесини энчи жолун кёргюзталлыкъса. Жулдузланы жолунда белгиленеди, дейдиде, адамланы къадарлары. Анга да юйренирсе, иги кёл салсанг...

Келип, экиси да юйге кирдиде да, ариу ашарыкъла бла жасалган хант къангагъа олтурдула. Шауай улу, тюзюн айтханда, уялган да этди, келе келип акъсакълалны былай кыйнагъанына. Аны ангылагъанча, ол жашны жапсарыр сёзле айтды.

Экиси да хапарлашдыла. Акъсакълал жашда уллу фахмуну кёрюп, терен оюм эте билгенине уллу багъа бере эди. Ханны къатында айланган адамны болур эди дагъыда сёз нёгерлери, алай къонагъы уа аны эсин кесине бурдурган эди. Шауай улу жазма иш бла кюрешгенин билгенден сора, нени юсюндендиде чыгъармаларынг деп да сорду. Туугъан, турган жерини юсюнден эшитген хапарлары да сейирсиндирдиде акъсакълалны. Жашаугъа аллай уллу умуту болган жашны, туугъан Чегеминден узакъда, къатында кётюрюр адамы да болмагъанлай, кеси аллай кыйын жумушну боюнуна алыргъа базынган адам уллу махтаугъа тийишли эди. Акъыллы акъсакълал да эслеген эди аны. Сёзсюз, муну бла сёлешгенде, акъылы, намысы да бийикде болгъанын кёрмеген сокъур болур. Эмир да сабий жашчыкъ тойюлдю, ол да бошдан ийнанган болмаз эди анга, апчып турган жашха. Алай не болса да, жаш бла ушакъ этгенден сора, ол аны жашаууна тюз келген оноу этди. Аны жулдузлары алай тура болур эдиде, насыбына болушурча, ким биледи. Бюгюн да акъсакълалны жюреги тартхан къонакъгъа болушур умуту барды, къолундан келгенни ол да аямаз.

Жаш бла ушакъ эте, кечге дери олтурдула. Акъсакълал, астрономия деген илмуну къуралган заманы, кёп жылла мындан алгъа эрттегили инкаладан башланнганды, аланы билимлерин а Шаркъда, Къытайда, Кюнчыгъышда да терен хайырланнгандыла деген хапарны айтды. Кёп

ёмюрлени Кюнчыгышыны, Шаркыны да халклары сабийлерин юдегиле окъуна этмейдиле, аланы къадарларына жулдузла кёргюзтгенча къарамай. Аланы насыплары толу боллугъуна ол санауладан бек бир затха да ийнанмайдыла. Аланы тюз чыгъарыр ючюн а, санау илмуну да бек айнытыргъа болушады. Быллай затланы хар бирини да жери энчиди дей бошадыла кеслерини ушакларынын, иги да кечге къалып.

- Мен бек уллу багъа береме окъуугъа итинген адамгъа. Сен а, мен ангылагъаннга кёре, аллайса. Бир заманда да эринме окъургъа, ишлерге да. Аны бла келир санга намыс, сый да, – деди къарт Саид.

Ала дагъыда кёп затны юсюнден хапар айтдыла. Жашха къайры барлыгъын, къайда окъуругъун да билдирди. Иги сыйлагъандан сора, мында къал деп, къаты болду.

- Угъай, бек сау болугъуз, манга къоратхан заманыгъыз ючюн да, юйретгенигизге да бек ыразыма, алай эрттенлик намаз бла окъуу башланады, анга жетиширик туюлме мында къалсам, - деди. – Сиз айтханны уа бек суююп этерикме, дерслеге да къоймай барып туругъа айтама. Аны ючюн да энчи сау болугъуз, - деп, кетерге тебиреди.

- Мында бу заманда нёгерсиз чыгъаргъа жарамайды. Мени адамларым сени ашырсынла, - деп, экеуленни биргесине ийди. Жашны жашагъан жерине дери ашырдыла.

Жумарукъну аз заманны ичинде быллай акъыллы адамланы мынчасына тубегенине къууанчы уллу эди. Насыбы алай тутханына уа Аллахха шукур этгенин къоймай эди.

Къарт Саидни айтхан сёзлери Жумарукъну эсинден бир заманда да кетмегендиле. Окъуудан бош заманын акъыллы жаш бек суйген ишине - астрономиягъа юйрениуге бере эди. Жулдузлу кёкню юсюнден юйретген илму аны суйген иши болуп къалгъан эди жашауунда...

Табийгъат терен акъыл берген адам, жаш болса да, жашауну кёп тюрлю жанын кёргенди. Бир ненча жылны ичинде айырмалы окъуп, университетни бошайды. Жумарукъну уллу фахмусун кёрген устазла - эфендиле, анга бийик багъа бергендиле. Кесине да Дауут деген атны атаргъа тийишлиге санагъандыла. Арапда уа Дауут деген ат бек билимли, фахмулу деген магъананы тутады. Алай бла Жумарукъну атына андан сора Дауут хажи дегендиле. Ол болмагъанча уллу намыс эди. Аллай атха алай кёплени тийишли этмегендиле. Алай узакъдан келген жаш а, кесини оюм эте билиую бла, фахмусу бла аланы жюреклерине терен тюшген эди. Белгили дин къуллукъчула берген билимле бла чекленип къалмай, дин философияны бийигине да жетгенди. Ол кёп халкълагъа белгили акъылман Хожа Ахмат Ясавини философиясын терен билиуюню хайыры бла ёсдюргенди кесини дунягъа кёз къарамын. Ясавини философиясы ачыкълагъанды оюмуну теренлигин, аны ангыларгъа онгу болгъан инсан кесини билимини жетишимлигине ишексиз эди.

Тышындан келген адамгъа, анда окъугъан, жашау да этген къыйын болгъаны кимге да ачыкъ эди. Аны себепли жаш, окъуун бардырып ючюн, жашау этер амалланы излей, бир ишден да къачмагъанды. Жа-

шауну не жанын да кѳргенди. Дауут хажи анда халкъдан кѳп игилик да кѳргенди, адамланы сатхычыкъларына да тѳбегенди. Адамлагъа этген жумушларыны юсюнде кѳп намыс да алгъанды. Анда жашагъан заманында не ишни тындырса да, аны ючюн бир заманда да уялмагъанды. Ол угъай, хар кимге да бирча ариу кѳрюнюп, къайда болса да, саулай элле бла намысын этип ашыргъандыла.

***

Ол заманны ичинде туугъан жерине тансыкълыгы аны жүрегинден бир такъыйкъагъа да кетмегенди. Анасын излегенлей излей эди, эллилерин, жерин да, жауун къумну тартханча, тарта эди тансыкъдан къыйналгъан жүреги артха, юйюне, арбазына...

Жолгъа чыгъардан алгъа, жол хакъны мажарыргъа керек болду. Аны ючюн бир араплыгъа тѳеле кютерге барды. Ишин тынгылы этгенин жаратхан киши, мында къал деп, кѳп тиледи. Аны туугъан элине ашыкъгъанын билгенден сора, ол кѳп ыспас этди, тѳртлю тѳени сауугъагъа берди. Ол заманда жаш, тѳени да иесине сатып, узакъ жолуна тебиреди. Ол артха, анга кесини таза, чыран сууларын аямагъан Ата журтуна жол салгъан эди. Жол, сѳзсюз, узакъ, къыйын эди, алай уллу Аллах жашлыгъында кѳп сынагъан жашха, аман кѳзден а бу жол да къарамагъанды.

Алай бла, артха келгенинде, жол кесини тюрлюлюгюн кѳргюзте тургъанды. Не болса да, аягъы бери атлагъанда уа, сезими, акъылы да, къарт атасыны туугъан жерин барып кѳрѳрге тийишлиге санады.

Хурзук элине келгенинде, жүреги тансыкъдан къысылды. Тукъуму жашагъан жер сейир эди орналыуу бла. Бийик нарат тереклени тѳбен жанында орналгъан элени алапат эди жашау халлары. Бийик къаяла къуршалагъан жерни ариулугъун ол Чегем элинде да кѳргенди. Кавказ тауланы тийресинде орналыпдыла Къарачай, Малкъар да. Тукъуму жашагъан жерле Къарт-Журт бла Хурзук тауланы тѳбен жанында орналыпдыла. Аланы бек тууушу да, омакъ да жерлериинде.

– Атам бу эски тирменчикни къатында да олтургъан болур эди, унчугъун тартдыра, не уа бу таш жолчукъ бла да чабып ѳрге чыкъгъанда эсине уа келген болурму эди, жашауну бир заманында аны къоюп кетерме деп?– деген сагъышла келдиле башына. Алай, не медет, къадаргъа бойсунмай къалыргъа уа ол болалмады.

Элни баш тахтасындан ѳргерек чыгып къарасанг Хурзук эли къол азынгдача кѳрюнеди. Алайда ѳсген уллу тал терекни уа хапары къаллай болур билген адамгъа? Ненча адамны къадарыны юсюнден айтыр эди ол, айталса эди? Ненча къууанчха къууанганды, бутакъларын кеннге жая, ненча бушуугъа да жиятханды, чапыракъларын шыхырдата? Кѳп жылланы юслеринде ѳтдѳрген шагъатла. Шауайны гитчелигинден бери тургъан пелиуанла!

Ол сагъышлары бла кечге дери олтурду Дауут хажи, тѳгерекге къарай, ариулукъгъа жүреги батыла, тукъуму жашагъан жерни хауасын татдыра жанына.

Элге тышгенде, аны кьонакьбай этгенле сакьлап тура эдиле. Ол алагъа Аллахдан келген кьонакь эди. Аны юйлеринде кьргенлерине кеслери да ийнанмай эдиле. Кьой да союп, тегенени тегерегинде олтуруп хапар айта, ала заманны кьалай кетгенин окьуна ангыламадыла. Аны баргъан жолу, файгъамбарны жолуна ушайды. Хурмет эте билиую уа, керти да асыл адамны ишчады. Аны юсюнден айтыу, кимге да уллу намысды. Дауут хажи анда кеп жууукьлары бла танышды. Абайханланы тукьум уллу да, сыйлы да тукьум болгъанына кеси шагъат болду. Алай, жарсыугъа, алагъа Кьарачайда жууукьладан бир.

Бир талай кюнню ашырды Дауут хажи Кьарачайны жеринде. Атасыны биринчи суу ичген жеринден кетериги келмегенлей турду. Аны агъачы, жери да бир тюрлю огьурлулукьну сакьлай эдиле. Бу жер сени ата - бабаларынгы жериди, сен да аны бир кесегисе дегенча, иймей эди жер аны. Элге элтген жол да, кыйыры бла саркьгъан тау суучукь да, бахчаланы бир биринден айыргъан илипинчикле да билгенча эдиле аны ол жерни адамы болгъанын. Ала бирча ыразы эдиле анга. Ол, унутмай, келип, тукьуму жашагъан топуракьны тапханына. Аны желчигине бетин салып солугъанына. Ата-бабаларыны бешик жырлары айтылгъан жерлерин кьргенине да.

Тукьуму жашагъан Хурзук бла Кьарт-Журт деген элле болгъаны дагъыда бир белгили затны шагъаты эди. Ол элде айлана, кеп сейир затха шагъат болду. Кьарт-Журт элде уа кьарт атасыны сыппасын окьуна тапхан эди. Ол эки эл, Кьарча Бахсан аузундан кесини халкьын кечюрген заманда кьуралгъан элледиле. Алай болса уа, Кьарачай халкьны бек эски эллеринден бириди. Анга шагъат эдиле кечюп келген заманлада ишленген суу тирменчик, юй орунланы белгилеген жарты оюлгъан хунала, иги кесек замандан бери кьуралгъан, таугъа элтген жаяу жолчукьла. Ол элле, кеси да тегерегин терен агъач кьуршалагъан, бир жанындан а терк тау суучукь баргъан жерледиле. Анда жашагъан адамланы табийгъат бла бирликде баргъан жашаулары, бир сейирлик тынчлыкь салады жанынга. Дауут хажини аллай ууахтыла жаздыра эдиле жюрегинден келген тизгинлени, биле эди ол аланы тюзлюгюн, тазалыгъын. Ол энчиликни уа ол жашау кертилинде излей эди, ариулукь, адамлыкь келлендире аны анга. Тизгинни чынтты кючу да ол болгъанды.

Арапны жеринде окьугъан заманлары не тюрлю болумлада да жашау этерге юйретгендиле. Билимли жашха жашауну магъанасын ачыкьлагъан назмула да жаздыргъанды. Аланы бек сейирликлери уа зикирледиле. Назмуланы, поэмаланы магъаналары арапны халкьыны, адамыны юлгюсюнде кьуралгъандыла. Аны жашау халын да кьргюзтгендиле, баш жигитилери ол халкьланы адамларыдыла. Алай чыгъармачылыкь жолунда, жашаунда да баш жоругьу тюзлюкге кьуллукь этиу болгъанды. Хажини хар сёзю да, тизгини да анга шагъатдыла.

Ол жорукьладан кеси да таймай жашай, бек уллу жумушха адам улугъа игилик этиуню санагъанды, хар адамны да аны багъаларгъа чакьыргъанды. Эртте, кеч болса да, терсликни тюзлюк хорларына ий-

нанганды. Дунияда жашаргъа анга къаллай бир берилсе да, кесини ишинден таймазлыгын ол ачыкъ ангылаганды. Аны ёз тукъуму Абайханлары, Къарачайдагъы ёзденле болгъандыла. Аланы къартлары, жашлары да ол кюнледе онг тапдыла белгили къарындашлары бла танышыргъа. Тукъум жашагъан жерледе айлана, баш урду Къарчаны жерине. Санамады кесине сыныкълыкъгъа, ата - бабаларыны жеринде, ол жерден ыразылыкъ тилерге. Атасын жаратхан, ёсдюрген жерде бар эди бир уллу монг, кесине къысхан бир къарыу. Жаш да турду, жюреги къаннгынчы, анда къонакъ болуп. Эски Къарачай элле Къарт - Журт бла Хурзук аманат эте эдиле анга унутмазгъа ата жерлерин. Аны белгили жашы, битеу тюрк халкъына да ёхтем боллукъ Абайханланы Шауайны жашы Дауут хажи уа анга уллу кёллюлюк этерик жаш туююл эди.

Къарт атасы жашагъан жеринден тансыгын алып, жууукълары бла да танышхандан сора, Шауай улу Чегемге атланды. Башында акъ сарыхы, шыйыхлыкъны шарты, тубюнде къара ажири, аны ашыра уа, халкъында намысы бийикде жюрюген эки жаш адам чыкъдыла жолгъа. Къарачайдан Бакъсан аузуна ётюп, андан ары уа Быллым элни башы бла Чегем аузуну Акъ-Топуракъ деген жерине жетдиле. Ол эки жаш адам кеслерине уллу намысха санагъандыла аллай адамны ашырып келмекликни. Ол, керти да, кимге да уллу намыс эди.

Ашырып келген къонакъла бла бирге сабий заманындан таныгъан жерлени кёргенде, Дауут хажи атдан тюшдю. Аладан арлакъ кетип, жол жанында ючмойюш ташха олтурду, тегерекге къараргъа алай тынч болгъанча. Бир къолу бла ташны сылай, жолну огъары жанында бийик сыртдан кезюн алмай бир талай турду, ызы бла, жолну къыйырына барып, алайда тохтап, энишгеде муштухул баргъан Чегем суугъа къарап тансыкълады. Суу, Уллу- Элден салам келтиргенча, ашыгып келе эди. Аны тазалыгъы, сабий заманындан эсинден кетмеген жашны, жан - жанына къаратды. Суу боюнуна тюшген жолчукъ бла энишге чабып тюшюрдю. Негерлерни аны ол заманда къатына барыргъа базынмадыла, туурадан къарай, туугъан журтун тансыкълагъан жашны жюрегин толтургъан сезимин ангылай эдиле. Ол баууру бла къапланып ичди Чегемни жиямукъча таза сууундан, бетин-къолун жуууп, тегерегине къарады. Хар таш да, топуракъ да бирча багъалы эдиле анга бусагъатда. Ненча къычырым жерни келгенди бу жерни адамы, былайда сюелип тансыкълар ючюн, кём-кёк кёкге къарап, анда-мында акъ булутланы учханларына къууаныр ючюн. Анга онтёрт жыл бола эди бу жерледен Дагъыстаннга окъургъа къачып кетгенинде. Анда жаш сегиз жыл окъуду, ызы бла уа Арапны жеринде да онеки жыл окъуп, туугъан Чегемине къайтып келе, бюгюн тауладан ургъан салкъын сериуюн бетин сылагъаны бла кесини жашыны къайтханына къууаннганын билдиреди. Жолну ёрге, Уллу-Элге бара, анча жылны ичинде хар зат да тургъаныча, тюрленмей сакъланнганына кёлю кётюрюледи. Бийик тауланы чыран бузларыча тазалыкъны, бийикде учхан эркинликни сюйген къушланы бийлик этген жерлерин эрикмей тансыкълайды. Уллу-Элни кёрюрге бек ашыгъа эди жаш, жанындан бек сюйген атасыны бла анасына къалай туберигин

кеси да билмей эди. Анча жылны ичинде ала кялай тура болурла деген сагыш бир заманда да кетмегенди аны акъылындан. Ненча жыл озду аланы юслеринден бир зат билмей жашагъанлы!

Заман аланы кялай тюрлендирген болур деген акъыл бла бара эди жол салып Уллу-Элине, туугъан арбазына. Кялай ашыгъады бюгюн жаш анасын кююнуна кысаргъа, зыбыр кюоллары бла бетин сыла-тыргъа. «Жашым, келдингми?» - деп сорлугъун эшитирге, кюолундан алып, толу гоппан айран ичерге. Кялай термиледи атасындан кечгин-лик тилеп, къатында олтуруп, хапар айтыргъа. Айланган жерлери бу жерлеге ушамагъанын айтыргъа. Къайда болгъанында да, эрттенликде кюопханлай, ол, арбазгъа чыгып, Донгатны баш тѳппесин кѳрюрге тер-милгенин айтыргъа, Жылгы суу бла ѳрге барып, Айламань башында дорбунланы кябыргъаларында эртте ата-бабаларыбыз кююп кетген жазыулагъа къараргъа, аланы ангыларгъа. Ол хапарны кюуруда атасы бла айтыргъа сие эди бюгюн тукъумуну залим жашы.

Бир талай жол да кюратып, арыгъан да этип, Уллу-Элни бла Акъ-Топуракъны ортасында, Тызгы деген жерчикде, бузоула кюте тур-гъанланы къатына жетгенлей, солургъа тохтадыла. Сюрючюледен бири Къайт хажини жерлеши эди, алай ол аны танымады. Суусап да ичирип, ким болгъанларыны юсюнден хапар соргъанда, бек кюуанып, бюгече былайда кял деп, къаты болду. Къой да союп, ала алайда сау кечени хапар айтдыла. Эрттенлик танг атханы бла уа жолгъа тебиредиле. Дауут хажи ангыламады, ол сабий заманындан эсинде бюгюнча кялгъан Къайт аны танымагъанына. Жыйырма жыл адамны ѳмюрюн тюрлен-дираллыкъ заман болгъанлыкъгъа, ол кесин аллай бир тюрленгенге санамай эди. Элинде жашагъан хар адамны да ол унутмагъан суна эди. Алай окъуна болур эди, жаш кѳргенин унутмагъанча ышана эди кесине, ол да.

Бир кесекден атлы жолоучула элге кирдиле. Уллу-Элде, Байрым деген жерчикде, юлерини тѳбен жанында тохтадыла. Жумарукъ сабий заманында ойнаучу сыртчыкъда сабийле, кюш болуп, ашыкъ ойнай эдиле. Арбаз таза сыйпалыпды, алай анда адам кѳрюнмеди. Атларын да сехле къатында тагъып, нѳгерлерин да алып, тюзюнлей эл жыйыл-гъан ныгышха тебиреди. Элни къартын, жашын да ала алайда кѳрдюле. Орта бойлу жаш, башында да акъ сарыхы, аны бла келген экеулен алайда тургъанла бла саламлашдыла. Белгили кюонакъ, Аллахны бир сыйлы ке-лечисича, барысыны эсин кесине бурдурду. Адамла аны аллына келип саламлашдыла, сыйлы кюонакъныча, ныгышны тѳрюне чакъырдыла. Жумарукъ, эллилерини бири да аны танымагъанын ангылады, жюреги не бек эзилсе да, кишиге билдирмеди. Сабийликде, не заманда да бирге ойнаучу нѳгери Мухамматха айланып, кялай жашайса деп, атын да айтып соргъанында уа, ол угъай, башхала да сейир этип, анга къарадыла.

-Сен къайдан билесе мени атымы, сыйлы кюонакъ?- деп, сейир этип сорду ол артха.

-Да кялай танымагъанса мени, мен сени тюз кѳргенлей окъуна таныгъанма. Мен Жумарукъма, Шауайны жашы, аллай бирми тюрленн-

генме?- деди.

-Къалай Жумарукъса, ол саумуду да?- дедиле, төгерегин алып, алайгъа жыйылган адамланы бири къалмай.

- Менме ол, сегиз жылны Дагъыстанда медиреседе окъугъанма. Андан Арапха хажиликге кетип, андан да Каирде бийик окъуу юйге кирип, окъуп бошагъанма. Хажиликге да бир ненча кере барып, энди уа Аллахны сыйлы жеринден юйюме жол алып келеме. Къайда айланыргъа тюшген эсе да манга, туугъан жерими, аны адамларын бир заманда да унутмагъанма, - деген заманда, жашны төгерегинден алып, бек тансыкъладыла. Андан соргъан хапарларыны къыйыры-чеги жокъ эди.

Саулай эл анга алайда, энди бизни оноубузну этер адамыбыз барды деп, бир аууздан айтдыла. Бек эркелетдиле. Жаш, барысын да жүреги бла тансыкълай, төгерегине къарай эди. Ол къадар адамны ичинде Жумарукъ адамларын излегенди, алай болгъанлыкъгъа уа, бирин да кәрмеди. Аны къатына не атасы, не анасы келмедиле. Юйде да тапмай аланы, анда да кәрмегенде, жүреги бир тюрлю сууукъ болду. Ол адамла не ариу айтсала да, не бек тансыкъласала да, анга жетмей эди алайда келюн тутарыкъ бир жылыу, бир жарыкъ. Аны халын ала, сөзсюз, ангыладыла. Юйюню арбазына келдиле, къой союп, уллу къурманлыкъ этдиле. Эл саулай къууанчлы эди аны асыллыгъына. Көп да турмай, эки эгешчиги да, эки къарындашы да къурманлыкъ этиле тургъан арбазларына кирдиле. Юйлеринден арлакъда бахчаларында кюреше, ала бир зат да билмегендиле.

-Неди бу?- деп, сейирге къалдыла. Кимдиле бу келген къонакъла?- дей, аланы къатларына келип, саламлашыргъа умут этдиле. Ол заманда элде намысы жүрюген къарт Олий, Жумарукъну эки къарындашын да, эки эгечин да къатына чакъырып:

-Бу сизге келген къонакъладан таныгъаныгъыз бармыды? – деп сорду. Ол арбазда болгъан адамла битеу шош болуп къалдыла.

-Къонакъ Аллахны къонагъыды, биз къайсына да ыразыбыз, - дедиле эки къарындаш да бир аууздан.

- Угъай, иги къарачыгъыз, – деп, къайтарып сорду биягъы Олий.

- Олий, биз кимге да ыразыбыз юйюбюзге къонакъ болуп келгеннге, алай быладан а бирин да , - деп жууап этдиле.

Ол заманда къонакъладан бири, акъ сарыхы бла башында, аланы алларына келип, барысын да къучагъына жыйды.

-Мен сизге къаллай бир тансыкъ болуп келгеними сиз билсегиз эди, – дей, жилимукълары бетин жууа, барысын да кезиу-кезиу къоюнуна къысды. - Мен Жумарукъма, сизни тас болгъан къарындашыгъыз, къайтып келгенме сизге, - деди.

Ол сөзлени эшитген эгечлерини эслери аууп къалдыла, къарындашлары уа асыры апчыгъандан, не этерге билмей эдиле. Къулакълары бла эшитгенлерине ийналмай, къарындашлары аны кезюне къарап, дагъыда тийип да кере эдиле. Аланы кѳрген сау элни адамы кѳз жашларын жашыралмадыла.

Эгечлери, эс жыйгъанлай, къарындашларыны аякъларын къучакъ-

лап жилий эдиле. Ала алыкъя тюзелалмайдыла аны былайда болгъанына.

Къурманлыкъ къой бишген къазанны да арбазда къайнатдыла, тылпыу этген этни да уллу тегенеге салып, уллуну - гитчени да алайда сыйладыла. Таматала олтургъан хант къанганы къатына олтуруп, атасыны - анасыны юсюнден соргъанда уа, бирини да жетмеди кишилиги, сылтау къурап, бир жанына болургъа.

-Болгъан ишни биз санга кертисин айтырыкъбыз, не къыйналасакъ да, - дедиле. Ол заманда биягъы Олий башлады кесини хапарын.

-Сен, сабийлей кетип, саулай элни да къайгъы этдирген эдинг. Иги, эсли сабий эдинг. Алай кетип къалгъанында уа, айтханыбызча, барыбызны да къоркъутхан эдинг. Ананг кѣп инжилгенди сени ызынгдан, кѣп жилигъанды. Жашым къалай болур деп, жолгъа кѣп кюнлени къарагъанды. Ол къайгъы аны эки кѣзюн сокъур этген эди. Бу дуниядан кетгинчи, сени атынгы ауузундан кетермегенлей, жашауун аман бла ѳтдюргенди. Аллах аны ол дуниясын кенг этсин! Ол сени сау болгъанынгы билсе эди, анга андан сора зат да керек боллукъ туююл эди. Атанг да бек жарсыгъанды санга. Аны мудах кѣзлерин кѣрген адамны жюреги жерге кирир эди. Сен кетгенден сора, кюнден-кюннге жашаудан тюнгюле, анагъыз бу дуниядан кетгенден сора уа, кеси да кетерин излегенча болуп къалды. Андан сора ол да кѣпге бармады. Алай сени туугъан журтунга къайтып келгенинг бек ахшы ишди. Сенича адамла бизге бюгюн бек керекдиле, элде оноу этерге да, юйде да сени гитче къарындашларынгы, эгечлеринги къатында туургъа да.

Олий кесини сѣзюн айтып бошагъынчы, Жумарукъ башын кѣтюрмеди. Атасыны, анасыны да дуниядан кетгенлери аны болмагъанча жюрегин сындырдыла. Анча жылны ичинде алагъа тансыкълыгъы бир да тынчайтмагъан эди жашны. Бу хапарны эшитгенде уа, жарсыу башын алгъан жаш бир затха да къууаналмады.

- Аланы ѳлгенлерин билсем эди, къайтып да келлик туююл эдим, – деп, Жумарукъ жюреги ачыудан эзилгенден айтхан эди. Чегемни хар ташын эркелетген жашы, эгечине, къарындашына да бирча чексиз тансыкъ болгъан адамгъа, атасына бла анасына саулукъларында тюбеялмагъаны хар затны да татыуун кетерген эди. Анга адамдан толгъан арбаз, эли да жансыз, сууукъ кѣрюндюле. Анасыны анга термилип ѳлгени уа жюрегин бир тюрлю къыйнай эди. Аны башхаладан энчи эркелетиучю анасы, Жумарукъну кеси эли Малкъаргъа ийсе да, кѣпге къоймагъанды. Ол болмагъан дуня уа жашха керек болмагъанча кѣрюнеди бюгюн.

Къонакъла бла ушакъ эте, эллиле кечге дери олтурдула. Ала Жумарукъдан не этгенини, къайда айланнганыны юсюнден кѣп затла сордула. Кюндюз къызыулукъ да чѣгюп, кечеги сериуюн хычыуунду. Барысы да суююп тынгылайдыла Жумарукъну хапарына. Ол алагъа Арапны жашаууну юсюнден айтхан сейир затланы ала къайдан биллик эдиле?

Энди уа танг да атады дегенде, адамла юлерине чачылдыла. Къарачайдан келген къонакъланы да тынчайыргъа ашырып, Жумарукъ арбазда бир талай заманны кеси аллына олтурду.

* * *

Бийик кыяланы арасында орналган элде кечеги кырангысы кюнню алышады. Танг ата башлады. Не узакъ жолдан келген эсе да, не кече дери олтурган эсе да, жашны кезуне жукъу кирмеди. Ашыкмай, абидез алып, эрттен намазга олтурду. Намазын бошагандан сора орамга чыкды, тюзюнлей кыбырлагъа тебиреди.

Ол Пардыкла деген жерде, кыбырлагъа жете туруп, танг иги да жарыды. Алайда керекли дууаларын да окъуп, кыбырланы буруундан киргенде, аны бир тюрлю кюч анасыны кыбырыны кыатына элтгенча, излемей, кыатына келип калды. Жюреги адыргылы урду, кез жашлары кезлерин тумаландырып, амалсыз болду. Саулай теммеги бла бир тюрлю ауурлукъ сынап, энишге чегеледи, башха затдан сагыш эталмай, анасыны кыбырын кыучагына сыйынганчы кычакълады. Ол гитче кыбыр турган жерчик туююл эди аны бери келтирген, алай алыкъа дуня башына жаратылган бир адам да оноу эталмаганды кыдарга, ол оноу этген болмаса хар жаннга. Анасыны жашы да кыдар келтирген кыйынлыкъ бла тюбегенде, жюреги бла кюйдю. Ол билмей эди анга не айтырга, не этерге да. Тегерегинде деу кыяла окъуна бош эдиле, не уллу кыарулары бар эселе да. Ала да мутхуз, чырайсыз керюндюле бу уухтыда жашха.

-Анам, кеч, ажашхан жашынгы, тилейме, хар бир жылямукъ инжинг ючюн кеч, кыорунг болайым, - деп, анасыны кыбырыны аякъ жанында тобукъланып жылады. - Кыаллай бир термилдим мен сени зыбыр кыолларынгы жылыуна. Жер этегинде кеси аллына атылып кыалган жашынг кыаллай бир жол кыдырды сени керюр ючюн. Кыалай сюююп ашарыкъ эдим мен сени кыолунгдан жылы халыуларынгы. Дуняда бир кечер амал бар эсе, кеч мени, ыразы бол, мени этген да, мындан ары да этерик ишиме. Аллахны сыйлы жеринден кыайтып келип, сизни керюрге эди умутум.

Ол сёзле бла арлакъда атасыны кыбырыны кыатында да олтуруп, экисине да кёлю чёкюнчю жылады. Аланы кыатларынды кеталмай, дагыда иги кесек турду. Эки кыбырны керексиз ханчыкыларын да кёлю бла ариу этип, аланы саулай ийнакылаганча, кыол аязы бла сылады. «Энди уа мен сизни кыююп бир заманда да кетмем», - дей, тегерекке кыарады...

Булутла басып турган кёк кюкюреди, жауун жауупму башлады деп, тышына тебиреди... Кыбырланы бурууна жете турганда да, Жумарукъ, артха айланып, анасы бла атасы жатхан жерге кыараганлай дагыда бир талайны турду...

-Жаннетни эшиклери ачылсын сизге, жаннетли болугъуз! - дей, тышына чыкды.

Ол заманда, тауладан суху желчик уруп, жауун себелеп башлады. Жумарукъ, желге- жауунга да бетин салып, бир кесекке дери сюелип турду. Тууган жерини жаууну, жели да бусагъатда аны тансыкылаганча эди. Жылы жайгы жауун бети бла саркы, узакъ жолну кыдырып келген жашына кыуанганчады, аны эркелетгенчады. Тауладан урган

желчик былайда жауунну да сейирлик суху этеди.

Бусагъатчыкъда төгерек аны бийлигинде къалды. Ол, хар къыйынлыкны да жуууп, алып кетерикча, къыстау болду. Бу жерни букъусун жуудуруп, төгерекге тазалыкъ келтирлик жауунча жауады.

Жумарукъ ашыкъмай эди юйге барыргъа. Сабий заманында чабып айланыучу жолларын тансыкълай, Уллу-Элни төгерегинде орналгъан элчиклени да болумларына къарай, кешенеле да, алгъындача, башха болмай тургъанларына сейир этди. Жауунчукъ жаугъанлыкыгъа, ол аны артыкъ къыйнамады. Узакъ жолдан къайтып келген жашына төгерекге къарап тансыкъларгъа да чырмамады. Элни адамлары да эрттенликде мал, юй жумушлары бла кюрешедиле. Бирлери ийнеклени къууалай, бирлери, аланы саууп, артха къыстай айланадыла. Хар кимни да кесини иши, ауарасы.

Жумарукъ юйге келгенде, тамата эгечи да, гитче къарындашы да малланы тамам этип, от тиргизе, аш-суу къайгыда айлана эдиле. Къарындашлары солургъа жатмагъанларын билген да этмей тургъанлай, аны кирип келгеннин кёрюп, сейир окъуна этдиле.

-Къайдан келесе былай жибип, не айланаса танг атмай? – деп къайгылы сордула.

- Да, къайда айланырыкъ эдим, атама, анама баргъан эдим, аладан ыразылыкъ тилерге, жатхан жерлерин кёрюрге, - деп, кёлю толуп, башын бир жанына бурду. Барысы да адыргы этип, кёзюне къарадыла. Жюрегин, кёлюн да сакълар муратда жапсара, суу быстырларын алышындырыр къайгыда төгерегине чапдыла. Алай ол, кишини къыйнаргъа суймей, кеси жумушуна кеси къараргъа кюрешди. Ол бек ыразы эди къарындашларына, эгечлерине да, юйню, мюлкню тозуратмай, тизгинли тутханларына, бир бирлерине къысылып, аталарын, аналарын да ыразы этерча жашаргъа кюрешгенлерине да.

Бюгюн а аны сагъышлары башха эди. Анасыны да, атасыны да тынчайгъан жерлерин кёргенде ангылады ол аланы ахыры бла да тас этгенине. Бюгюн жюреги тохтамай жилий эди кесини ёксюзлюгюне. Ол бек аз заманны жашагъанды аланы къолларында. Алай бюгюн, жетген киши, жашаууну ол заманчыгъын эсине тюшюрюп, эркелетирге сую эди кесин. Анасы айтхан ариу сёзлери къулагына эшитиле, жюрегине жайыла. Анасыны кёксюлдюм - жашил кёзлерин кёрюп, алагъа къараргъа сую эди. Атасыны кенг мангылайына тюшген, анда-мында чал къакъгъан бурма чачын эсгере, ол аны бек чырайлы этгенин айтырыгъы келе эди. Бюгюн аланы уллайгъан жашлары алагъа тансыкълыгъын жашыралмайды. Аны жюреги асыры жарсыгъандан къысыла эди. Ол гитче заманында окъуна атасы бла хапар айтханда, ол аны сёзюн, сабийни сёзюнча, сансыз этип къоймаучу эди. Ол анга тынгылап, дагыда сен кесинг а не оюм этесе, къалай этеренг деп соруучу эди. Жашы айтырыкыгъа да тынгылап, кеси оюмуна да къарап, ол заманда этиучю эди оноу. Атасы акъыллы киши эди. Кёп къыйынлыкны кёрген адам, асыллылыгъы биргесине тургъанды, уллу адамлыгъын бир заманда да тас этмегенди. Киши жеринде юй къуараргъа тюшген заманда да, кимге да кесин суюдюре, хатырлылыгъы

бла хатер ала, алай жашау этгенди. Юйюрюне, сабийлерине, кесине да ышангандыла, намыс, сый да бергендиле. Бюгюн а аланы жокълугуу узакъдан келген жашларыны жүрегин къыйнайды, аны кёлю алагъа тансыкъдан жартыды. Тамата къарындашыны алайлыгъын кёрген гитче къарындашы, къатына олтуруп: «Бизге да бир къара, биз да сени кёрюрге термилип тургъанбыз. Къаллай уллу насыпны келтирдинг бизге, эсибизде болмай тургъанлай!» - деди. Аны ол сёзлерин эшитип, эгечлери да къатына келип, аякъ жанында чёкдюле.

-Да не этериксе, къыйналдыла, жарсыдыла. Болмагъанча бек термиле эдиле санга, сени саулугъундан хапарлары да жокъ эди, сени атынгы ауузларындан кетермедиле. Анабыз жолну сакълай, санга жилияй, эки кёзюнден сокъур болуп къалгъан эди. Биз анга эталгъан амал болмады. Энди ол дуниясы жарыкъ болсун, - деп, бирден барысы да айтдыла.

Дауут хажы жатып бир кесек солугъандан сора, къонакъла бла олтуруп, ушакъ этди. Жауун жаумай къалса, тамбла эрттен бла эртте жолгъа чыгъарсыз деген оноуда тохташдыла. Бюгюн а солугъуз, къонакъ болугъуз. Жауун тохтаса, Дорбунлу къаягъа да барырбыз, андан энишге тюшсек, къаяны юсю бла баргъан басхыч жолну да кёргюзтюрбюз дедиле, Жумарукъну къарындашлары. Къарачайдан келген къонакъла Жумарукъгъа, Дауут хажы деп атына алай айтханлары къарындашлары сейир этдире эди. Ол заманда тамата къарындашлары Арапда окъууну бийигине жетген адамгъа бериледи аллай ат, деп ангылатды. «Дауут» деген сёз билимди деген магъананы тутады, деди.

- Сен а не затха окъугъанса анда? – деп сордула барысы да.

-Арап къыралланы биринде Каир деген шахар барды. Анда уа мен, бийик билим берген юйлеринде дин окъууну окъуп, бийик билим алгъанма. Кесим да Меккагъа хажиликге да бир ненча кере барып, хаж къылгъанма. Мени ишиме уллу багъа бергенлерини сылтауу да ол болуп, Дауут хажы деген атны да уллу намыс орунуна жүрютеме, - деди Жумарукъ андан ары хапарында.

- Бу башымда къысхан сарыхны да аны ючюн жүрютюрге эркинлигим барды, - деди. Къатында олтуруп, аны хапарына тынгылагъан эгечлери, къарындашлары да аны кёзюне ёхтемли къарадыла. Аны юйюнден тышында айланган жыллары бошуна кетмегенин кёрдюле. Бу дуняда аллай уллу намысха жетер ючюн а аз къыйналыргъа керек туююл эди.

Ол намысны тийишлисича кёрюп, Жумарукъ, бюгюн а Дауут хажы, жашауну не тюрлю жанын да кесича кёре билген акъыллы адам, ёз жеринде кёп жумушлары толтура жашарча, халкъына оноу этерге къолундан келликди. Табийгъат берген терен акъылы айтырыкъды къайсы жол бла, къалай барлыгъын анга, къарангылыкъда жунчугъан халкъы да умут эте эди бюгюн, анга ышана...

***

Къонакъла бла таулагъа чыкъдыла. Жылгы сууну боюну бла ёрге бара, бир къаяны башха къая алышындыра, булутла жетген бийиклеге

чыкыдыла. Жумарукъну жюреги бла тансыкылагъан жерлени сейирлигине, ариулугъуна, чыран бузланы тазалыгъына къарап тоялмай эдиле. Къаллай сейирлик дуня ачылады бийикден! Хар зат къол аязындача кёрюне, алагъа къарап, жюрегинг кёк бла тенг болады. Къушланы бийлик этген жерлери! Жумарукъну жаны, жюреги да кёп заманны термилген жерле. Эрттегили греклени Олимп тауларындан къарагъан тейрилеча, не уа Къытайны Гималай таууну иелерине ушатады ол кесини бусагъатдагъы халын. Ала да кеслерини жерлеринде жашагъанлагъа, аллай бийикледен оноу эте туруп, кёллери алай кётюрюле болур эди. Деменгили кючле къозгъайдыла аллай сезимлени.

Башлары мияла бузла бла басылгъан, бийик тауланы этеклерин ариу назы терекле жасайдыла, къысыр къаяланы тюбюнден бюркюп чыкыгъан суулагъа шауданчыкыла къошула, Чегем черегин къурайдыла. Аны башланган жери былайыды деп кёргюзте, Къобанны жагъасындан келген къонакылагъа Жумарукъ да, къарындашлары да аны сейир таурухларын айтдыла. Андан, Битиклени башындан къарап, Чегем черекни онг жанында эски къабырланы, Донгатда намаз этген ташны да башындан къарап кёргюзтдюле. Аланы къуралгъанларыны юсюнден да билгенлерин айтханда, аланы сейирлери чексиз эди. Къонакыла кёрген, эшитген хапарларына бек сейирсиннген эдиле. Къарачай халкъ жашагъан жер бла тенг эте эдиле кёргенлерин, эшитгенлерин да. Эки халкъ да Аллах табийгъат байлыкыларын эркин берген жеринде жашайдыла. Къарачай бла Малкъар, бир терекни эки бутагыча, бир тамырдан айырылгъан эки халкъды. Бир атадан туугъан эки къарындашны энчи арбазларыча жашагъан, бир тилни жюрютген, бир диннге къуланган халкъ.

Кёп айланып келе, сууну боюну бла жаяу жолчукъ бла энишге эдиле. Бийикден энишге тюшгенде да, сейир эди тегерекни къууаты. Мындан ары бара туруп, хар затны да иги кёрмегенча, тохтап къарай эдиле барысы да. Битикледен энишге айлана, къарындашла Солтан жыягъа да бир къарачыгъыз дей, сол жанында къаяны кёргюзтдюле. Бирси деу тауладан ол бир кесек алашаракъ эди. Алай жютю къыйырлары анга алай жууукыгъа барыргъа уа къоярыкъ туююддюле. Тюз ортасында орналгъан дорбун учуп арыгъан къушлагъа, илячинлеге да солургъа тап жерди. Аланы уялары да анда иги сакъланады, жаудан - жалыдан.

- Мында уа не сейир затланы кёргюзтесиз! – деп, сейир этдиле ала.

-Тохтагъыз, ашыкъмагъыз, сиз артишли тауну жырлагъанын эшитигиз, – дедиле къарындашла. Ары келгенле, Жумарукъ да, къонакыла да сейир этип къарадыла. Къарындашла уа, къаягъа айланып, жел ургъан жанын излей, ары-бери къарай тохтадыла. Энди уа тап жерин тапдыкъ деп, желни къалтырагъан жерин белгилеп, аладан бири:

- Э - эй, Солтан жыя, къонакылагъа бир жырласанг а, - деп тиледи таудан. Сёлешгенни таушун жел алып, бир бирлерин алышындыргъан къаяланы ортасында аланы сёлзлери тюрюлю тауушлагъа айлана, бирде сызгыргъанча, бирде кычыргъанча келе эди къулакыларына. Бирде

жел элте, ол тауушну, бирде уа кыяланы ортасында башха тауушлагъа кыюла, алагъа да жел бир башха макъамны кыоша, алай эшитиледи. Аллаи сейир затлагъа тауланы жырлары, дейдиле. Аллаи жырланы бийик тауланы ортасында айланган жел кыурайды, анга уа анда ёсген битимле да, чууакъ кёк да, суучукъну жырылдагъаны да себеп болады. Тауну ортасында кыуралгъан дорбун да, аны кыыйырында ёсген артишле да тауланы макъамларын кеслерича тюрлендире, эсингде болмагъан тауушлагъа тумаландырадыла сезиминги. Бирде чокъуракъ таууш эте, бирде, сыбызгъы «жилягъанча», бирде уа, сырыйна согъула, тегерек тепсеуге тургъанча тауушланы ичинде. Алайда тургъан адамла сейир-тамаша болдула, кёргенлерине ийнанмай. Ала, санларыны арыгъанларын да унутуп, учуп кетерге хазыр эдиле. Тынгыладыла бир кесек заманы жыргъа, хар бири да сайлагъан жерлерине олтуруп. Бир бирлеринден арлакъда тура, ала, хар бири да кесича эшитеди макъамны, энчи эди хар бирини сезими да анга.

Жыргъа жюреклери кыаннгынчы тынгыладыла, жыр бла бирге солугъандан сора, тебиредиле Жылгы сууну боюну бла энишге жоллары бла.

Жулу кыяны эрининдеги басхычны ишленнгенин кёргюзтдюле, кыонакыла да анга ёрлерге ыразы болдула. Жашла алларында бара, ол басхычны башына дери чыкыдыла. Ол кыысыр кыяны башына дери элтген тар жолчукъну ахырында уа кыяны кесинден кесилип ишленнген тёр, уллу, ариу тохана. Бу сейирлик затла кеси аллына болгъан затла туююл эдиле. Эртте, ата-бабаларыбызны заманындан келген белгисиз усталаны закийликлерине кёре ишленнген, адамланы кёп ёмюрлени ичинде сейир этдирлик затла болгъандыла. Ким айтхан эди бу жерледе ата-бабаларыбыз не заманладан бери жашагъан эселе да, аланы жазмалары болмагъанлыкыгъа, терен акылларын хайырланып, жаза билмегендиле деп? Сёзсюз, кыяланы кыабыргъаларында болсун, ариу сыйдам ташлада болсун, кеслерини фахмуларыны ызын оюула бла, суратла бла кыойгъандыла. Айны, кюнню адамны жашауунда магъана берген илишанларын да кеси алларына кыуралгъан ангылатмала бла кёргюзтгендиле. Жумарукъну ол затла бек сейир этдиргендиле. Ала да, зикирлеча, игилик кыалсын ортабызда дей, кеси баш муратын ачдыргъан заманда да бир талай ташалыкыны, белгисизликни артха, сагыш этдиррге кыойгъандыла. Аны, жашау баргъаны кыадар, кёп тёлюле бирден бирге бере, кеси билимлерини кыюю бла аланы магъаналарын кыолларындан келгенча ачарыкыдыла. Ала белгили бола баргъаны сайын а, бизден узакъ заманда жашагъан ата-бабаларыбызны юсюнден кёп сейир затланы билирбиз, Аллах айтса...

Сау кюнню ичинде тауда айланып, анда ариулукъдан жюреклерин кыандырып, Жумарукъ, кыарындашлары, кыонакылары да юйге жетдиле. Жумарукъ бусагъатда кеси кесине сейир окыуна этди, мен бу жерледен алай узакъ кетип, анча заманы кыалай туралгъан болур эдим деп.

Кыабырладан кыайтхандан сора, кеси кесине кыюден-бутдан келген адамны кёлнюю такырылыгъын ангыларча эди. Алай болгъанлыкыгъа,

аны ол жарсыуун жангыз заман хорларыкъды. Дунияны хаухлугъун кёзю бла кёрген, акъылы бла ангылагъан жаш биле эди кесин быллай сагъатда къалай тутарыгъын. Ол бюгюн къаллай закийлени жолларын кёзю бла кёрдю, ала кеслерини жашауларындан сора къююп кетген хазнаны да. Донгатда намаз таш, Жула къаяда ишленген таш басхыч, кешенеле – ала барысы да адамны къол ызыдыла, кёп заман мындан алгъа жашагъан белгисиз закийлени.

Сёзсюз, адам жашагъан дуня уа кезиудю. Алай бу дуняны юсюнде жашагъан ким болса да, огъурлу ыз къоялса, ол уллу насыпды жашагъанны кесине да, ызындан келликлеге да. Бу затла керти затладыла. Алай жюрегин бийлеген къыйынлыкъ кеси жолун ызлагъанча, тёзюмлюк бла хорланыргъа керекди. Атасыны, анасыны юсюнде жокъ болгъан умуту Жумарукъну ачыкъ жарасыды, ол бир кесек сотур болургъа керекди заманны барыуунда...

Жумарукъ бюгюнню кюнюмю магъанасы жокъду десе, болмагъанча терс эди. Аны жюреги туугъан жеринден тансыгъын алгъынчы къараргъа онгу болду. Жюреги бек не затны излегинин ангылагъанды, кёкюрегини теренинден солууун алып, энди уа ююмдеме да дей, тегерегине къарап, жюреги асыры къуаннгандан, къаты къычырлыгъы окъуна келеди. Таза кёкню теренлиги, бу жерни сейирлиги, эгечинг, къарындашынг, арлакъда уа санга хар заманда да аманат: эки къабыр. Ала къатында болгъанлары уа анга бек керекди. «Мени окъугъан окъууун, алгъан билимим, жашауну магъанасын толу ангыларгъа онг бередице. Ала барысы да биргелей кёргюзтедиле аны экилигин. Жашау бла ёлюм адамны къадарыны эки жаныды. Хар адам да жашагъан дунясында ол жорукъгъа бойсунады», - деди Жумарукъ.

Къонакъла бла ушхуур къанганы артында олтуруп, Жумарукъ аланы оюмларына да уллу эс буруп тынгылады. Шам Къарачайны жеринден келгенлеге да тынч туююл эди кёргенлерини юсюнден бош сёз бла айтыргъа. Къарачай кеси болмагъанча ариу, тау жерди. Алай хар тауну кесини айбаты кесинде. Мындагъы деменгилик да кесини махтауун излейди. Ол махтауну къонакъла бек бийик сёз бла айтадыла. Кёргенлери дуняны бир сейириди, сёзсюз да, бу ариу халкъны уа анда жашар кюню кёп болсун, дедице. Жашагъан жашаулары, жанлары излегенч, элпек болсун, кёллери уа, бу бийик къаялача, ёхтемлей турсунла дегенча алгъышланы этдице. Сууларыча, таза болсун хар кимни да бу жерлеге ниетлери, закийле туусунла хар таулу анагъа.

Ушакъ эте, къонакъла кечге дери олтурдула, эрттенликде уа танг жарыгъы бла жолгъа тебиредице. Жоллары тынч да, жууукъ да туююл эди. Ала бу жерге шыйыхны ашырып келген, сыйлы жумушну толтургъан адамла эдице. Аны жашагъан жерин да кёрюп, кесине да баш уруп, берилген жумушну тынгылы этип къайтадыла. Жумарукъ' а жангыдан ата ююнде жашаргъа, эгечлерине, къарындашларына да оноу этерге борчлу эди. Ол аны иги ангылагъанды. Ала хар бири да акъылбалыкъ болгъан, кеси алларына жашау къуараргъа заманлары жетген адамладыла. Аланы жолларын, ишлерин да белгилеп, жашауну андан ары

бардырыгъа керек...

Жумарукъ элни жашаууну халына акъырын - акъырын тюшюне барады. Эллиле да аны бек ариу кёредиле. Жашауларына тюз оноуну да андан излейдиле. Сёзсюз, адамланы онглары ол заманнга осалыракъ эди. Бек биринчиден, къарангылыкъ бийлеген халкъны кёп затха кёзюн ачаргъа керек болгъанын кёрдю Жумарукъ. Билим алыу, жашауларына маданиятны сингдириу заман излеген затла болуп къалгъандыла. Къарангылыкъдан къутхарыу, сёзсюз, уллу ишди, алай болгъанлыкъгъа, хорланмазлыкъ зат туююдю. Аллай затла уа халкъны бирикдирип, там-благъы кюнюн да белгилеген шартлары боллугъун ангылатыргъа керек эди. Саулай Жууукъ Востокну жашау халын кёрюп келген Жумарукъ, аны ангылап, бу амалланы жангыча къуралыргъа керек боллукъ мадарланы излеуде, юлгюге Жууукъ Востокну жашау халын хайырланыргъа умут этди. Кесини назмуларында ол шаркъ халкъланы төрелерине таяннганды, ала бла бирге уа, Къуранда айтылгъан хапарланы ёз магъаналарына да уллу эс бургъанды. Кеси жазгъан назмуланы ол жашаудан алгъанды. Битеу дунияны башына, кесини маданият байлыгъы бла юлгю болгъан, Шаркъны культурасыны юсю бла халкъыны кёзюн ариулукъгъа ачаргъа итингенди. Даут хажини жазма байлыгъын да Арапны, Шаркъны жашаууну юлгюсюнде къурагъанды. Аны сыфатында кесини оюмун ачыкълай, халкъыны маданиятын айнытыуну амалларын алай излегенди. Айланнган, жюрюген жерлеринде ол дунияны башы энди окъуу, билим алыргъа итингенин, хар адамгъа да къарыны тойгъан бла бирге, дунягъа энчи къарамы бола, белгили акъылманланы айтханларына тюшюне, бирликде жашаргъа керегин кёргенди. Ол затланы жашауда хайырланыр ючюн а, биринчиден, динни магъанасын ёсдюрюрге керек эди. Адамны жашауунда диннге ийнанмакълыкъ уллу магъананы тутханды. Ол затха ийнаныулугъу болмагъан адамгъа жашауун тюз жолгъа салгъан къыйын эди, аны аллында кёп белгисизлик бар эди. Диннге ийнанмакълыкъ кёп халкъланы тизгенди, аланы алларына аманлыкъдан кери турууну жоругъун салгъанды. Жашаууну хар жаны да ачыкъ болур ючюн, халкъгъа билим алыу керек эди...

Даут хажы, Жууукъ Востокдан келген заманында, кёп китапла келтирип, уллу китапхана къурагъанды. Элде медиресе ачып, сабийлени окъутур муратха да алай келгенди. Окъуу, билим миллетин кёп затха кёзюн ачарыгъына ийнаннганды, анга да битеу жаны бла, къаны бла да итингенди. Ислам динни халкъыны ичинде жая, ол, биринчиден, аны тазалыгъын ангылатханды. Дин адамны сезиминде, жашау халында болургъа керекди, дегенди ол. Анга ийнаныулукъ адамны ниетин тазалагъанды, хар инсанны да этген ишини кертилигине, кереклигине жууаплы болгъанды. Ёлюп кетсе окъуна, адамны жашауунда этген иги, аман ишлери да унутулмайдыла. Бу керекли жорукъла уа хар инсанны тюзлюкге, адамлыкъгъа чакъыргъандыла...

Элде ачылгъан медиресени хапарын, битеу тау элдеде эшитген эдиле. Кёп элледен, белгили тукъумланы сабийлери келип, окъуп башладыла. Жумарукъ кесини къарындашларын да анда окъутханды. Чегем

ауузундан кьалмай, Малкьардан, Холамдан эм башха жерлени залим жашлары аны сохталары эдиле. Артда да атларын белгили этгенлени арасында Мёчюланы Кязим, Энейладан кьарындашла Алий, Дударукь, Жумакку, Кьалабекланы Билял, Улбашланы Мусса, дагьыда башха дин эм жамауат кьуллукьчула болгьандыла. Ала окьууда фахмулу сохтала эдиле. Медиресени бошагьандан сора да, Меккагьа хаж кьылыргьа бир ненча кере баргьандыла, артда жашауларында уа кеслери чькьгьан эллеринде, жерлеринде оноуну кьолларында жюрютген белгили адамла болгьандыла....

***

Жашау кеси жолу бла акьырын бара эди. Дауут хажи, медиресесе дерсле бергенден сора да, элде иши кёп эди. Аны кьолуна кьарагьанды Уллу-Элни да, тегерегинде эллени да адамлары. Аны тюз, акьыллы оноуу керек эди кьайсына да. Бош заманы болгьанлай, анасы туугьан элге Уллу Малкьаргьа да кьарындашлары бла бирге ана жууукьларына кьонакьгьа барып келди. Уллу кьууанч бла тьубедиле анга Малкьарда да. Бек сьюдюле, бек кьууандыла ана жууукьлары, эл да. Ол жанында жашагьан кьарындашлары бла да кёп айландыла, тегерекге кьарай, сабий заманында ойнагьан жерлерин тансыкьлай. Бюгюн а саулай миллетге да оноу этерча эди кесини акьылына кёплени кьаратхан, сёзюне кёплени тынгьлатхан, ийнандыргьан жаш. Малкьарда да, туугьан Чегеминдеча, адамла оноуну кьолуна берирге хазыр эдиле. Кьарангылыкьда тургьан халкьы, окьууну жарыкь дунясына айланнганына кьууаннганылары да кёп эди, алай, жарсыгьа, ол сагьатха ишни терен ангыламагьанла да болгьандыла. Медиресени ачылгьаны, иши да тохтамай баргьаны уа жангы жашаугьа уллу атлам этгенге шагьат болгьанды. Малкьардагьы Тёрени ишине да чакьырдыла Дауут хажини. Аны ишини баргьаныны юсюнден оюмун айтырын да тиледиле. Аны оюму, керти сёзю уллу магьананы тутханды.

Бир талай заманны кесини ишине Тёре Дауут хажини чакьырып турду. Алай кесини иши башы бла аугьан адамны хар чакьырылгьан сайын заманы болмай эди келип-кетип туургьа. Аны ючюн а, Тёрени оноуучулары, бир оноугьа келип, Уллу Малкьардагьы баш Тёрени Чегемни Уллу-Элине кёчюредиле. Анда жашаугьа магьаналы оноуланы да, Дауут хажи болгьан жерге келип, этип тебирейдиле.

Не тюрлю жумушлада айланнган эсе да, не бла кьорешген эсе да, Дауут хажи чыгьармачылыкь бла кьорешиюун бир заманда да кьоймагьанды, жашауну кеси кёзю бла кьалай кёргенин болушунлай суратлагьанды. Аны саулай чыгьармачылыкь жолунда зикирле, назмула, поэмала жазылгьандыла. Аны жазгьан зикирлеринде, ол Кьуранны жорукьларын хар адамны сезимине жетдирирге кьорешгенди. Жашаугьа, хар инсанча, айыпсыз кьарай, Аллахны бирлигине ийнана, дуняны кезиюгюн унутмазгьа чакьыргьанды. Бу дунягьа келген адам, эртте, кеч болса да, бу дунядан кетериги баямды. Бу дуняда жашау этген кьыйынмы болады, тынчмы болады, аны кьоюп кетерге уа киши да

суймейди. Хажини жашау оюмуна шагъат болгъан тизгинлери да быллайла эдиле:

Къолумдан келсе эди, Умутум толса эди,
Бу дунягъа келмезем. Бу дунядан кетмезем.

Зикирлени биз жашауубузну тюз бардыра билир ючюн жазылгъан кесаматына санагъанбыз. Алай назмулары, поэмалары жазылгъанда уа, уллу илхам бла, жюрегини излемине кёре этилген иш болгъанын кёребиз. Аны илхамын айнытхан сезимле уа, уллу шайырланыча, жашауну не тюрлю болумундан ариуну сайлагъаны ачыкъды. Лейляны бла Межнунну суймеклигин сала билгенди ол тазалыкъны юлгюсюне. Не жумушда да жашауда ачыкъ, керти болургъа керегин излегенди акъылман хар этилген ишинде. Аны кёз къарамы уллу, гитче жумушха да бирча жууаплы болгъанды.

Поэмала, назмула да аны чыгъармачылыкъ жолунда белгили жерни алгъан, уллу магъананы тутхан, миллетибизни алтын хазнасы болгъан затладыла. Ала адамны жашауун не жаны бла да кёргюзте, айыра билген чыгъармаладыла. Терен магъаналары кёп ёмюрлеге таркъаймазлыкъ тизгинле. Акъыллы адамны уллу, магъаналы къыйынын бирден бирге кёлден айта, аны жазыуу болмагъан, къарангы халкъы сау ёмюрлеге жетдиргенди...

Элни жашауун былай къурасакъ тап болур дегенни айтып, Дауут хажи, намыслары жюрюген эллиле бла бир оноугъа келишип, ишлеген да, жашагъан да этгендиле. Бу жумушда быллай кемчилик барды дегеннге къарап, сюзюп, ишни болушуча ангылата, эл бла бирге, бир оноугъа бой салып жашагъанны тюзге санагъанды.

Эллилени арасында жашау эте, ол аланы игиден-иги таный барады. Намысы, сыйы да жюрюген жашха кеси жашауунгу къурар заман болгъанды деп, жууугъу, тенги да сагъынадыла. Ол аны кеси да иги ангылагъанды.

-Энди сен сабий жаш тойюлсе, башынга бир иш этмей жарамаз, – деп, къарындашлары да, эгечлери да, башха жууукълары да бирден айтханда, сагъыш эте, атам-анам да анга ыразы болур эдиле дей, оноуну къадарны къолуна береди.

Чегемни Уллу-Элинде да, аны тегерегинде элледе да бар эдиле кёп ариу къызла. Белгили тукъумланы хар бири да уллу намысха санарыкъ эди аны бла жууукълукъгъа байланыргъа. Алай жашны жюреги уа Къулийланы къызларында тохтады. Аны сайлагъанына жууугъу, тенги да угъай демедиле. Аталары да, аналары да болмагъан юйге къарындашлары къайтханы уллу насып эди, юйдегили болама дегени уа ол насыпларын андан да кёп этди.

Дауут хажи юйге келгенден бери, юйюрню жашауу биле-биле тюзеледи. Къарындашлары да медиреседе окъуйдула, эки эгечи да юй жумуш бла кюрешедиле. Энди алагъа оноу этерик да, жашауларында тюз жолгъа саллыкъ да адамлары къатларындады. Залим къарындашларыны хурмети уа аланы, сёзсюз, ёхтемлендиргенди. Аны намысы уллу эди. Аны къатында уа анга къууанган, аны суйген эгечлери бла къа-

рындашларыдыла.

Таматала сёз тауусуп, келин келтирген кюн да жетди. Келин келгенлей, уллу той этилди. Къулийланы къызлары къара шинли, уллу кёзлю ариу тиширыу эди. Келин болуп ол юйге келгенде, бир уллу насыпны кёргенча тюбедиле барысы да анга. Ол да төгерегине жыйды атадан, анадан да ёксюз къалгъан къайынларын. Ол аланы бир уллу ышанган, керти адамлары болуп келген эди. Аны адамлыгъы кёп ариу сёзге, намысха тийишли эди. Жюреклерини теренинден сюдюле барысы да келинни, келин да аланы. Баш иеси да насыплы эди аны бла. Тынчайгъан эди жюреги, юйдегисини адамлыгъын кёре, керти да, таза да эди аны ниети ол юйюрню барысына да. Ол юйге уа аллай адам керек эди. Келин, къайын къызларын кесине эгечле эте, къайынларына уа къарындашлагъача къарай жашагъандыла Шауайлары Чегемни Уллу-Элинде. Туугъан эди Хажиге бир къыз бла юч тулпар да. Атагъан эдиле жашлагъа Ахмат, Хасан, Мухаммат, къызына уа Абидат деп...

***

Эки жылдан сора Дауут хажини къарындашлары медиресени босадыла. Таматаларын, Биринчи Чегемде эфендилик этсин деп, тилей келдиле. Эфендиликни иши, заманнга кёре, жууаплы иш эди, аны ары ийдиле. Бир талай заманны ишлегенден сора, ол анда юйдегили болур акъылгъа келди. Тамата къарындашы аны оноууна ыразы болду. Шогенланы къызлары Шауайланы босагъаларындан келин болуп кирди. Къабартылы тиширыучукъ бла Шауайланы жашлары бир юйюр къурадыла. Къабартыда жашап къалыргъа тап кёрдюле экиси да. Андан бери кёп жылла оздула, Къабартыда Шауайлары бюгюн да иги жашла ёсдюрюп жашайдыла. Аладан башланды Къабартыда Шауайланы тукъумлары да. Ёмюрлери узакъ болсун, жаратылгъан сабийлери миллетине жарагъанла болсунла! Кеси орналып къалгъандан сора, бу къарындашыны къатында тюбеди тамата эгечи да къадарына. Гитче эгечин да Дауут хажи Хадаужукъ къабакъда, белгили къабартылы тукъумладан бирине эрге берди. Эки эгечни къадарлары да, бирча, къабартылы юйюрле къурауда эди. Гитче къарындашларыны оноуу этилгенден сора, барысы да тынгылы болдула. Хар атаны, ананы да умуту толгъанча, ала да хар бири жерин тапдыла. Тамата къарындашлары юйюрде аталары этерге жетишмей кетген ишин этди. Не этгин, мадар да, къадар да анга келсе?! Шауайны хар сабийи да, жашагъан жеринде мунуча уа деп айтдыра, жашау эте эдиле.

Дауут хажини сабийлери туугъандан сора, Байрымда юйчук тарлыкъ эте эди. Аныча, дебери болгъан кишини юйю да анга кёре болургъа керек эди. Аны кёрюп, Малкъарукъ улу Хажиге тийишли жерни излер умутда, сагъышлыды. Кесине да сорду. Кеси да толу жууап бермеди. Алай бийни акъылына кёре уа, аны жашагъан жери эркин, ариу жерде болургъа керекди. Бийни оноуу уа сюзюлмейди. Элни къайсы жанындан да къарап, бек тийишлиге ол, Байгорун деген жерни сайлады. Ол, кертиси бла да, элни ортасындан да узакъ болмагъан, төгерегинден да юй

орунла кысып тарлыкъ этмеген, бир да болмагъанча тап жер эди. Жер юлюшно ёнчелегенде, бий бек эркин узалгъанды. Алайда юй да, арбаз да, терек бахча кыураса да, жер кёп эди. Кеси да болмагъанча тап жерди. Тёбен жанындан Чегем суу шорхаланып барады, аллында Донгат кыая, аны жанында Думалагъа жетген сырт, онг жанында уа Кам элге бла Булунгугъа баргъан жол. Арт жанына кыарасанг а, Башилик кыая, аны этегинде ёмюрлюк кешенеле. Быллай табийгъат берген ариулыкъ кимни да кёлюн кёкге кётюреди. Не уллу шайыр да, ол ариулыкъгъа кыуанмай амалы жокъ эди, ол кимге да илхам келтирген жаннет эди.

Жангы жерни таш ыржыларындан бош эте, алайда журт да ишленирикди, терек бахчала да салынырыкъдыла. Алай ары дери уа энтта бир кесек заман барды. Чегемни суу энтта бир талай саркырыкъды, бир ненча кере жаз кюзно, кюз а кышыны алышырыкъдыла.

Дауут хажини юйюрю ёседи, заманлары келгени сайын, хар бири да медиреседе да окъуп, билим алыргъа умутлары барды. Юч жашчыкъ да акъыллы, эслиле, аланы жангыз эгешчиклери уа алыкъа гитчеди. Жашай эдиле тынч-ырахат, аналарыны тегерегине жыйылып. Алагъа андан сора алыкъа зат керекмейди. Алай адамны жашауу булутсуз, хар заты да кеси айтханча болуп бармайды. Бу кеси иши, элни иши бла да кюрешген Хажини жашаууна да тюшдю тасха. Ол юйдегиси кюнден-кюннге аман бола, кыарыусузлыкъ санын да, жанын да алып бара эди. Не болгъанын кеси да ангыламайды, алай баш иесин а бек кюркыутады. Сабийле алыкъа ууакъ, мадарымсыздыла. Юй ауарасы бир жанындан, башха эл жумушла бир жанындан, Хажини иши алапат болмай башлайды. Кеси билгенича, хансла бла да кёреди аны багъып. Алай бир зат да болушмайды. Кюнден-кюннге кыарыусуздан-кыарыусуз бола, ахырында уа тешекден да кыобалмай кыалады. Сабийлерин тегерегине жыйып, башчыкъларын да сылай, кесине кысады. Таматарларына эталлыкъ жумушларын да айтып юйретеди. Ала да, алыкъа акъылбалыкъ болмагъан сабийле, аны халына иги тюшноналмайдыла. Дауут хажини эки эгечи да, кыарындашлары да болгъан ишни эшитип келип, болушалгъанларыча болуша, сабийлерине кыараргъа да кюрешедиле, иш а, сёзсюз, жарсырча эди. Алай эте тургъанлай, кечени бир заманында, сабийлени аналары онгсуз болду. Кесини халын ангылагъанча, аланы кыатына келтирлигин изледи. Аналары аланы кыучагъына кысаргъа кюрешди, башчыкъларындан да сылап, уппа этип, жерлерине ашырды. Ататарына уа аланы юсюнден айтырыгъы келди, алай болалмады. Ананы иши бек осал эди. Аны кёрген баш иеси ангылай эди кёп кыалмагъанын анга жашаргъа. Танг атаргъа уа, элде жаш тиширыуну ёлгенин барысы да эшитдиле. Тёрт кыагъанакъ сабий Дауут хажини кыолунда кыалгъанын да айтдыла. Эгечлери, кыарындашлары да, келинлери, киеулери да, эллеринден аны кыйынлыгъына жарсып келгенле бла бирге жылауун этдиле.

Ол бушуу юйюрюню бек апчытды. Алай заманны барыуунда кыйналыргъа тюшгенча, ол жапсарыуну амалларын да келтиреди жанларына. Кесини толкъунларында булгъайды ахшыны, аманны да бирча. Ол булгъаныу хар затны салады жерине, жашау кеси излегенча.

Заман а кеси жолу бла муштухул бара эди. Дауут хажини жашауу да ол кёргюзтген жолну ызлайды. Эгечлери, къарындашлары да кеси жашауларына къайтхандыла. Аланы да, не десенг да, кеслерини юйюрлери, жумушлары. Хажини медиреседе, Тёреде ишин да къояргъа амалы жокъ эди, аны юсюне уа сабийлери, ююу да. Къалай десенг да, къайынылары да унутмайдыла ёксюзлени, келип, болушханлай турадыла. Ала болмаса уа, ол не этерик болур эди, жангыз ата, ол къадар ауара бла?..

***

Айы, жылы да оздула сабийле ёксюз кългъанлы. Ёлгенни ызындан адетге кёре этиллик жумушлары да этилип кетдиле. Жууугъу, тенги да къайгъыра эди Дауут хажини олсагъатдагъы халына. Экинчи кере юйдегили болгъан анга төре болмагъанын да айта эдиле. Кертиси бла да, кеси халын аны кесинден иги киши да билмейди, аны ючюн суйген адамларыны айтханларына бой салды.

Экинчи юйдегисине, барысы бла да оноу этип, Жолабланы кызыларын сайладыла. Элде намысы жюрюген юйюрню тамата кызын тийишлиге кёрдюле жуукълары, тенглери да. Кеси да анга угъай демеди. Аны юйге келтиргинчи, сабийлерине да айтып ангылатыргъа кюрешген эдиле, ала да сабий акъылчыкларына кёре не айтырыкъ эдиле! Анасыз юй алагъа да сууукъ эди. Хажи, биринчиден, ёксюзлени къркбууун этгенди. Ёге ананы кёзюне къарагъан сабийлени жашаулары къалай болур деген акъыл да къркбута эди аталарын.

Къыз келгинчи да биле эди, сёзсюз, келлик жерини ауарасын. Ёксюз сабийле да алай, аны баш иеси да бош адам туююл. Анга тийишли болгъан да тынч ишледен бири болмагъанын ангыларгъа керек эди. Кёп эл, адам да къарай эди аны оноуна, ишине да. Терен акъылы болгъан адамны къатында, анга тийишли болур ючюн, тёзюм, акъыл да керек болгъанды. Алай аны къллайлыгын а жаланда жашау ачыкларыкъ эди...

Келин кирди экинчи кере Дауут хажини босагъасындан. Кёп суйген жууугъу да, тенги да насып тиледиле ёксюз сабийлеге да, аланы кыйналгъан аталарына да. Келин да, юйге кирген заманындан башлап окъуна, кесини огъурлулугъун биринден да аямады. Аналыкъ этди инжилген сабийлеге, керти нёгер болду баш иесине. Ариу ниети бла кесин суйдюрдю жууугъуна, тенгине да. Насып къайтды Дауут хажини босагъасына жангъдан. Жылынды от жагъасы, болду сабийлеге керти ана. Кёп заман озгъандан сора айтырыкъдыла аны адамлыгъыны юсюнден ол сабийле, ана кесини сабийлеринден алгъа, аланы ашатычусун, хар бирин да кёкюрегине кысып, ариу айтычусун да. Кеслерини аналарын сабийликден эслеринде тутмагъан ёксюзле ёз аналарынча суйгендиле ёге аналарын. Ёге деген сёзню да айтмагъандыла, аны адамлыгъындан уялып.

Ол арбазда туудула Осман да, Омар да, аланы гитче эгешчиклери Асият да. Беш къарындашны эки эгешчиги минчакъла кибик ёсгендиле, къарындашлары ийнакълай. Барысы да бирча ышана аталарына, аналарына да...

Элни жашауу да бара эди кесини ызы бла. Окъургъа итинген адамны багъалай башлагъан дуняда тынчыракъ эди жумуш этерге. Аллай дуня уа келген эди, Аллахха шукур. Заманнга кёре окъуу-билим берген жер медиресе болгъанды, аны бошагъан инсанны уа кёзю кёп затха ачылгъанды. Биринчиден, Жууукъ Востокда, Шаркъ дунясында, жашаууна кёре, кесине жашауу халны юлгюсюн сайлагъанды, ызы бла анда да билимин ёсдюрюрге онгу болгъанды. Билимли адамгъа тюзноутерсни ангыларгъа, жашауу этер мадарлагъа тынчыракъ тюшонгенди, теренирек ангылагъанды керегин. Адамны тамблагъы жашаууна уа башха халкъла бла бирлешиуню энчилигин белгилегенди. Бу шартла барысы да билимли адамны юсюнде болгъан ышанладыла. Аллай акъылгъа адамланы барысы да келирле деп ышангандыла. Узакъ тау элге да белгили бола башлагъан эди патчахны оноуу. Россейни ара шахарында, Кавказ миллетлени бир талай жашын аскер къуллукъгъа алып, окъутургъа онг барды деп, оноу этгенди. Ол иш мындан ары да къурала барлыгына битеу тау халкъла бирча ышана эдиле. Ары жетер ючюн, кеси жеринде берилген окъуу амалланы да толу хайырланыргъа керек болгъанды.

Шауай улуну умуту да алай эди. Окъуугъа не къадар жаш адам кесин берсе, ол къадар иги айнырыкъды миллет, дегенди. Къарангылыкъ не къадар узакъгъа кетсе, адам улуну жашауу да алай теркирек тюзелликди. Адамла байлагъа бла бийлеге, жарлылагъа юлешинген халкъда бирлик къалай болургъа боллугъун ангылагъан къыйын иш эди. Дауут хажи да адам улуну ичинде жүрюген кемчиликлени кетерир муратда кесини билимин, кёп къыралада жүрюген иги адетлени терен хайырланыуну амалын излеуню тюзге санагъанды. Ол айтханнга кёре, халкъны кесини маданияты бла адабияты болса, кёп кемчиликлени кёргюзтюр мадар табыллыкъды, халкъны энчилиги белгиленирикди. Ол шартла ачыкълайдыла хар адамны кесини жолун. Билими терен болмагъан халкъгъа аны ангылатыу къыйын болгъанлыкъгъа, этмей къояргъа жарамагъан иш эди.

Кертиси бла да, медиресени бошап кетген жашла, хар бири да жашагъан, тургъан жерлеринде уллу намысха, сыйгъа да тийишли болгъан адамла эдиле. Ала, эфендилик ишден сора да, жашагъан жерлеринде оноугъа сюелген, белгили адамлача, миллетни тарыхында кёп жыллагъа, ёмюрлеге да атларын айтдыргъан оноучулача къаллыкъдыла. Аланы юсюнден мындан ары да тарых бла кюрешген алимле жазарыкъдыла, уллу тукъумланы жашларыны атлары унутулмай, миллетни эсгертмеси-ча, келлик тёлюлени ёхтеми боллукъдула. Энтта да къайтарып айтама, аланы ол жолгъа салгъан Шаркъны философиясын терен билген, кеси заманына кёре бек билимли адам, устаз, шайыр Шауайланы Дауут хажи болгъанды.

Бир ненча тилни билген адам, халкъыны аллында деменгили ишни толтургъан Дауут хажи, бир заманда да къоймагъанды назму жазуун. Аны деменгили иши уа барыбыз да билген Тёреге башчылыкъ этиу эди. Ол Тёрени оноууна Беш да Тау Элни адамы къарагъанды. Къыйын

жумушланы сюзгенде, бир оюмгъа келалмай къалгъан заманда, Къара-чайдан, Къабартыдан да келечиле келгендиле. Эбизеден келген келечиле уа, Тау артындан аууп, таза да къыйын жумушларын толтургъандыла. Жер юлешиуню юсюнде чыкъгъан туююшле, дагыда анга кёре чырмаулары хатасындан къайгыла къозгъалгъандыла. Аланы сюзюп, тюз оноуну чыгъарыу болмагъанча къыйын жумуш эди. Аллай затла ол жерлени тёречилерин жолгъа чыгъаргъандыла, тауну бу жанындагы къарындашла бла олтуруп, тюз оноу этгендиле. Аллай къыйын жумушланы толтуруугъа Даут хажини излегендиле. Ол башчылыкъ этген Тёрени ишине бийик багъа бергендиле. Тёрени оноуна жарлы халкъ бла бирге аланы бийлери, ёзденлери да бой салгъандыла. Ол тау халкъланы бирикдирген Баш оноулары эди. Тёре чыгъаргъан бегимни киши да сюзмегенди, не ючюн десенг, бир талай жерни келечиси келип этген оноу ол бош оюнга туююл эдиле. Жумушну хар жанына да къарап, анда менчиликни къоймагъандыла, хар тюрлю затха да тюз кёз бла къарагъандыла, аны ючюн а этген оноуларында кемчилик болмагъанды.

Даут хажи кесини билимин, хунерин да аямагъанды сохталарындан. Ол аланы къуруда динни жорукъларына, зикирлерине юйретип, аны бла чекленип къалмагъанды. Ол сохталарын Шаркъ дуняны белгили философларыны, шайырларыны жазмалары бла да шагъырей этгенди. Даут хажи билимини кенг дунясын сохталарындан ташада къоймагъанды. Кеси жыйгъан китапханасында кёп белгили адамлары ишлери бар эди. Аланы кенг хайырланганды жашауунда, ишинде да. Битеу Шаркъ дуняда угъай, Индияда, Къытайда, Орта Азияда, Къазахстанда белгили шыйых, билгич, акъылман Ахмат Ходжа Ясавини философиясы бла терен шагъырей болгъан Даут хажи кеси да кёргенди дуняны къуралыуунда атламы узакъгъа кетеригин. Ол кесини «Ахырзаман дуня келир» деген поэмасында келлик жашау къаллай тюрлю боллугъуну юсюнден жазгъанды. Аны хар поэмасы, назмусу да юйретиу халда жазылады. Ол жумушну да, назмучу былай этмей амал жокъду деп угъай, аны сёзю, иши да юлгю бола, аллай жумушну этерге хар кимни да кеси аллына тюшондюре жазылгъанды.

Шауай улу жашагъан заманда жокъ эди таулу халкъны темирден толу хапары, алай ол, кесини чыгъармасында кёкде темир къанатлылары учарларына, тау элlege уа темир арбаланы келликлерине, суу тюбюнде темир кемени жюзеригине, суу къауданча жанарыгына шагъат боллукъдула келлик тёлюле, дейди. Бу жазгъанында тынчаймайды шайырны жюреги боллукъ затла бла. Ол бек жарсыйды динни магъанасы аз да тюшеригине, не ючюн дегенде, айтып кетгенибизча, адам улуну жашау халы бир энчи затха ийнаныуда къуралады, ол зат къарыусузгъа къалса уа, жашауну баш чигинжиси да къалтыраргъа, къарыусузгъа кетерге боллукъду.

-Ёмюрлени бош зыраф этмейик,

Терс жоллада ажашып биз кетмейик, -

дейди кесини сёзюнде хар акъылбалыкъ болгъан инсаннга. Ол аны насыхат сёзюдю, осуятыды. Бу дуняны кёрген ол дунягъа тюшмей

кьалыргъа амалы жокъду. Алай жашауу кимни да магъаналы болургъа керекди, амалына кёре. Бош заманы болгъан аман ишди дегенди аманатында. Ол хар ишинде да кесини устазыны сёзлерин, ишлерин юлгюге алгъанды. Ходжа Ахмат Ясавини билгичлиги билдиргенди битеу дуниягъа эки жюз жылдан сора Акъсакъ Темирни тууарыгъын. Ол дунияны жартысын аякъ тюбюне саллыгъын да. Ол айтханды, андан сора да, кёп жыл озгъанлай, аны кьабырын ачхандан сора, уллу кьазауат, Уллу Ата журт уруш башланып, дунияны башына кёп кыйынлыкъ келлигин. Анга да шагъат болгъанды Россейни адамы, Дауут хажи дуниядан кетгенден сора бир талай жылдан...

***

Байгорун деген жерчик огъурлу эди. Анда желни, сууну жырына тынгылай, сагъыш эте эди Шауай улу, кьайда, нени ишлесе тапды дей. Юйню мурдорун салырдан алгъа, биринчиден, аны жашы жатмала ишледи, аланы жаны бла уа аш юй, дагъыда гёзен. Ахмат, Хасан, Махай жетген жашла эдиле ол заманнга. Жетген жашланы жумушха узалгъанларына кёре, хунерлери хар бирини да кёрюне эди. Окъуугъа барысы да болмагъанча фахмулудула, алай журт ишлеуде уа Махайны бегирекми жарашады кьолу не затха дерсе. Атасыны кьатында туруп, ма былайда ишлербиз уллу юйню дегенине сагъыш эте, ол акъылгъа кеси да келди. Сабийле барысы да бирча кьууанадыла жангы жерлерине. Шауай улу уа уллу юйюрю бла бирге мюлкюн да кьаты жюрютген, кьолайлы адам болгъанды. Ол аз да заманын бошха ийдирген киши тнойюлдо. Не жууаплы жумушну эте эсе да, юйюне тасха салмагъанды, заманы болса, кьара иш деп артха туракъламагъанды. Сабийлери да кюрешгендиле, кьолларындан келгенича. Аланы юйде монглары кьалай кьуралгъанын барысы да иги билгендиле. Залим аталары алапат юлгю болгъанды алагъа.

Шауай улу элни жумушун кьолгъа алгъанлы, аны жашау халы иги жанына терк тюрленип башлайды. Анда кьуралгъан медиресени магъанасы уллу эди, аны себепли, Уллу-Элге кёп жерледен кьонакъла келгендиле. Аз да онглары болгъан адамла сабийлерин анда окъутхандыла, ол ишни да уллу намысха санагъандыла. Сохтала уа бирча кьарамагъандыла окъуугъа: кими, суйюп, кесин окъуугъа саулай бере эди, алай бар эдиле суймей окъугъанла да. Аз да итиниуюн кёргюзтген сохтаны уа ишин Дауут хажи бек багъалагъанды, ахырында уа аладан кёбюсю, Меккагъа барып, хажиликни жолуна да тургъандыла.

Шауай улу, тилек кьагъытланы жарашдырып, Меккагъа бир баргъанында, кесини жашын Ахматны да биргесине элтеди. Ол атасыны жашлыгъы ётген Шаркъны жерин, хажилик борчларын толтура, юйлеринден тышында сейирлик дунияны кёзю бла кёрдо. Аталары Каирде окъугъан бийик билим берген юйню сейир хапарын да анда тынгылы эшитди. Жашына бу жерлени кёргюзте, аталары сагъышлы эди. Шауай улу бек ыразы эди Ахматны окъууун андан ары Стамбулда бардырыргъа, анга онг да табаргъа кюрешген эди.

Ол акъыл бла жашын алып, тюзюнлей Стамбулну бийик окъуу

юйуне тебиреди. Акъыллы жашха анда бийик багъа бердиле. Атасын да таныгъан адамла ыразы эдиле аны этген ишине.

Ахматны окъууун андан ары бардырыргъа Стамбулда къойду. Кеси уа тенгиз бла келирге оноу этди. Бу жолну ол иги таный эди. Ненча кере ётерге тюшгенди, жумушла бла айлана, былайтын. Жол узагъыракъ болса да, аны жумушлары кёп эдиле тенгизни ары жанында.

Бу жол, тенгизде жюзюп бара, кюн бузулуп, уллу толкъунла кемени башы бла бара эдиле. Кемени жюрютгенле да, бир бирлери бла сёз болуп, аны къайры барлыгъына къараргъа унамай къалдыла. Аланы хаталарындан кеме тенгизде ажашып айланганды. Анда баргъан адамланы да тынчлыкълары кетип, аны ючюн уллу къоркъууда эдиле. Аш этген жерге уа, бир мазаллы тюрклю киши кирип, ары кишини иймегенлей, кесине тюрлю-тюрлю азыкъла жарашдырып тургъанды. Адамланы не ашлары жокъ, не оноулары болмай, кеме да тенгизде ары-бери чайкъала, бек къыйналгъандыла. Ол заманда Дауут хажи, аш юйге кирип, тюрклюге адамланы аны хатасындан къыйналып тургъанларын айтады. Тюрклю анга игилик бла мындан ары кетип къал ансы, ишинг бек аманнга кетерикди, деп къоркъутду. Хажи, кёп сагъыш этмей, тутуп, аны андан къыстайды, ызы бла уа иги туюген да этеди. Андан сора, адамланы жыйып, хар бирини да ашха-суугъа къарар заманын белгилейди. Ол тюрклюге да ары не заманда кирирге эркинлиги болгъанын айтады, андан башха заманда уа сени былайда кёрмейим, дейди. Андан сора аны кишиге хатасы тиймей, адамла кеслерини жумушларына къараргъа онг тапдыла. Аны хар неге да тюз къарагъанын кёрген адамла, барысы да жыйылып келип, кемени таматалары бла бир сёлеш, тенгизде биз къаллай бир заманны ажашып айланырыкъбыз, деп тиледиле. Ол, кеси барып, ала бла сёлешгенден сора, кемени тюз жолгъа салдырып, барыр жерлерине тынч-ырахат жетдиле...

Кеме Гюржюню Батум шахарына келди. Андан ары да кетер амалланы излерге керек эди, алай мында бир кесек жумушчукъларын тындыргъандан сора чыгъаргъа эди умуту жолгъа. Бек алгъа Батум шахарны кёплеге белгили базарына келди. Дунияны башында анда болмагъан зат жокъду дерсе. Кёп саудюгерчи келе эди бери кемеле бла да, башха тюрлю амалла бла да. Адам да болмагъанча кёп. Анда айлана тургъанлай, Дауут хажини кёзю бир жашха илинди. Ярабий, мен муну къайда кёргенме деп, бир кесек къарап да турду. Дагъыда базыналмады къатына барып зат сорургъа. Бир кесек заманны узакъдан къарагъанлай турду, жаш да кесине керек жумушланы эте айланады. Сора аллыкъ затын да алып, Шауай улуну къаты таба ётюп тебиреди. Къолунда да ауур жюгю, кеси да ашыгъышлы эди. Аллына къарай, ол Жумарукъ таба къарады. Дагъыда озуп башлады. Сора артха бир кесек туракълап, ол, кёзлерин аз къысып, Дауут таба къарады. Аны кёзлерин алай этгени, атасы къатында тургъанча кёрюндю. Атасыны къарамын ол къайда да таныр эди. Сора Дауут хажи муштухул аны жанына чапды, ол да, сюелип, андан кёзюн алмай къарай эди. Дауут хажи аны къатына жетгенлей, ол, Жумарукъ дей, кесин аны юсюне атды. Эки къарындаш да

бир бирлерин кьаты кьучакъладыла. Бир жанына кетип, кёп хапар да айтдыла. Ала энди жыл санлары келген кишиледиле. Экисини да юй-юрлери жетген. Лячин биринчиден, атасындан, андан кьалгъанладан да хапар сорду. Атасыны да, анасыны да дуниядан кетгенлерине бек жарсыды.

- Къалай жетдинг сен жетер жеринге, кесингден бир хапар нек билдирмединг? Анча жылны ичинде атангы кёрюрге нек излемединг? - деп сорду Жумарукъ.

- Болмады онгум кесим суйгенча этерге. Алай атамы жюрегин алай ачитханыма уа бюгюн да кыйналама. Бизни ючюн ол къаллай бир кыйынлыкъ кёрдю, аны не айтыр кереклиси барды. Ол зат аны битеу жашаууну кыйынлыгы болуп кьалгъан эди дегенинде, Дауут хажы да башын энишге ийди.

- Сенден сора мен да аны жарсытыр ючюн кьоймагъанма, - дей, кесини хапарын да болгъаныча айтды тамата кьарындашына.

- Бусагъатда уа кёчер амалынг бармыды, ананг да, кьызла да къалайдыла? - деп сорду.

- Ала барысы да тынчдыла. Жашау этерге кюрешедиле. Анам, саулугъу аман болгъанлыкъгъа, сауду, кеси да къарт болгъанды. Мени уа сегиз сабийим барды. Къайынларым бек кьаты адамладыла, кьызларын да узакъгъа иерик туююдюле. Мен а, сабийлени элтмей, кесим къалай кетип къалайым ансы, сизни кьатыгъызгъа кьысылыргъа, атамы къабыры болгъан жерде жашаргъа бек сюе эдим, - деди. - Мен бир заманда да унуталлыкъ туююлма сизни манга къалай иги болгъаныгъызны. Ол жерлени да хар заманда эсеме тюшюргенлей турама. Юйге жетсенг, атабызны къабырына барып, мени хар затым да тапды, юйге да, кыйналгъан эсем да, жетген эдим деп, менден салам а айталмазмыса дей, жилимукъларын тыялмай, кьарындашыны кёзюне кьарады.

- Айтырма, Лячин, сен, жарсымай, сабийлеринге къайт, ким биледи, жашауда аз тюрлю зат болмайды, юйге келип кетерге да тюшер, - деп жапсарды кьарындашын. Экиси да иги кесек олтургъандан сора, Дауут хажы Лячинни ашырды.

Гюржюню жеринде да ол бир ненча кере болгъанды. Кёп кере жо-лоучулукъгъа чыкъгъан Дауут хажини ким бла тюбегенин бизни бюгюн айтыргъа кьолубуздан келмейди. Алай, мени оюмума кёре, ол Гюржюню акъылманларын да иги таныгъанды, ол ары бир ненча кере баргъаны себепли. Гюржю халкъны маданиятыны мурдор ташын салгъан Орбелияни бла биржыллыкъла болгъандыла, билимлерин да Шаркъны бийик билим берген юйлеринде алгъандыла. Ким билсин, бюгюнлюкде ала бир бирлерин таныгъан окъуна болурла. Хажиге Гюржюден Тёрени юсю бла кьонакъла да кёп келиучю эдиле. Аланы жумушларына да Тёре уллу эс бургъанды...

Беш жылны ичинде Ахмат хажы юйюнден узакъда, Тюркню Стамбул шахарында окъугъанды. Муслийман дин уллу жерни ала эди мажюсюлюк башларын хайран этген халкъны. Ислам динни жорукълары терен сингнген эди кёп тау халкъланы жашауларына. Анга ийнанмакълыкъ

жашаугъа чырмаулукъ этген затладан айыра эди адамланы. Ненча ёмюрлени ичинде баш уруп жашагъанды къарангы халкъ Раубазы терекге. Аны орунуна Къурандан алыннган сураланы юйреннгенди муслиман халкъ. Ала халкъда иги ангыланыр ючюн а, медиресе кёп иш бардыргъанды. Дауут хажини жазгъан зикирлери, насийхат поэмалары барысы да бирликде жашау этиуню тюз мадарын излеген затла болгъандыла. Жашау бара баргъаны сайын, адамла ол затланы магъанасын терен ангылай, ансыз, бир затха ийнаныусуз, жашау болмазлыгына кёп халкъла тюшоннгендиле...

Сагъышда эди Дауут хажини башы. Кёп эди элдеде энтта да ауара. Керек эди адамлагъа да болушлукъ. Кёп тюрлю ауруула къыйнагъандыла халкъны, кёпле аны амалтын ёлюп кете эдиле. Ол аурууладан багъаргъа билимли адамла болмагъандыла. Не амал этерге билмей, бир талай заманны арсарлы болгъанлай жашады Дауут хажи. Къалай-алай болса да, биягъы Шаркъгъа барыргъа таукел болду. Жашла барысы да ёсендиле, аланы да, башында айтылгъаныча, кими юйдегили, кими угъай. Юйде иш кёп. Алай болгъанлыкъгъа, къоюп кетсе да, ышаналлыкъды бюгюнлюкде жашларына не уллу жумушун да. Юйдегиси ол заманнга дуниядан кетген эди. Ол затха, сабийлерин жыйып, бирге сагъыш этдиле. Тамата къызыны жыл саны жетгенди, тышына чыгъаргъа да боллукъду. Иги кесек замандан бери келе эдиле андан-мындан келечиле.

Аталарыны кёз къарамы бла, къызла къолдан уста болургъа керек эдиле. Ол фахмулу адам, тигиу-бичиуге, сурат ишлеуге, ариу накъышланы салып, быстыргъа тюрлю-тюрлю халыла бла тигиуню усталыгына да юйретген эди къызларын. Аталарына къайры барыргъа тюшсе да, ол алагъа ариу бетли мулинэ халыла келтире эди. Къызла уа ариу накъышла, оюула сала, жастыкъ тышланы, терезе жабыулары тигип болгъандыла. Иги уллуракъ болгъанда уа, кеслерича къызлагъа юйретип да тургъандыла. Шауайланы къызлача дей, аланы фахмуларын кёпле чертгендиле, юйден чыкъмагъанлай, окъургъа, жазаргъа да юйреннгендиле. Эки эгеч да кёплеге юлгю эдиле кеси заманларында.

Шаркъгъа барыргъа таукел болгъанда, Шауай улу тамата къызы Абидатны оноун эте кетгенни тюз кёрдю. Ахматлары ийип тургъан келечиле бла бир оноугъа келирге дегенни жашла да, кеси да тийишлиге санадыла. Къыз да, атасы бла къарындашлары айтханнга угъай дегенден сора, аны жерин тапдырып, жолгъа алай чыгъаргъа деди.

Келишген кюнлерине киеу жёнгер келди. Дауут хажини арбазында уллу той этип, къызны чыгъардыла. Киеу жёнгер Чегемни Уллу-Элинден Думалагъа барлыкъ эди. Ахматланы жашлары Дока жыйгъан киеу жёнгерни хапарын а Уллу-Элде кёп заманны айтырыкъдыла. Аланы уста тепсегенлерин, гепсоркъаларыны оюнларын, къалыннга деп сюрюп келтирген малларын да. Къолайлары залим болгъан тукъумну жашы да тукъумуча айтхылы, дебегин бийикде тутхан залим жаш эди. Шауай улуну къызын тилерге базыннган киеуню чырайлыгъын да айттырыкъдыла, аны орунуна энтта да аллай бир тойну кёргюнчю. Тойну тегерегинде хапарла айтыла тургъан кезиуде уа, киеу жёнгер кеси жолун

кьората эди, Чегемден Думала тюзюне айланып. Жолда бара арысала, тохтап, ашагъан, ичген да этип, тойну жангыртхандыла. Тепсеген да, солугъан да эте жетгенди киеу жёнгер, келинни да алып, Думалагъа. Аланы алларына кёпле къарагъандыла, келинни аллын тыйып, тигим ким алып деп. Сакълагъанла былайда тигимлерин да алгъандыла. Келин юйге келгенден сора да, ненча кюнню той тохтамай баргъанын а кёп заманны ичинде айтхандыла. Келинни огъурлу аягъы, ариу сёзю, акъылы, иги атасыны кызы болгъанына барысы да белгили шартла эдиле. Аны намысы да анда тийишлисича кёрюлдю, кёплеге юлгю болгъан юйюрню ёсдюргенин а келлик тёлюлени хапарларында эшитирикдиле, бир талай жылла озгъандан сора....

Тойну кыууум бир жанына болгъандан сора, Дауут хажи, керекли кыагъытланы жарашдырып, жолгъа тебиреди. Жолну кыйынлыгъы анга иги белгилиди. Алай энди ол ажашама десе да, башха жанына кеталлыкъ туююдю. Хар не жаны бла да уста жолоучуду.

Жолну ол Дагъыстаннга алды, андан ары Азербайджан бла Фарсны жери Багдадха тебирегенди. Ол жолну иши да кыйын эди. Таула бла, кьум тюзле бла ётюп жетерик эдиле жерине. Багдад Шаркъда орналгъан ариу шахарды. Фарс халкъыны уллу шахары кёп патчахланы кёргенди. Аланы хар бирини да ёмюрлеринде этилген иги да, аман да ишлерине шагъат болгъанды. Шаркъны белгили шахарларыча, Багдадны да сейирди тарыхы. Ол узакъ ёмюрлеге кетеди кесини кыуралыуу бла. Бу уллу магъанасы болгъан маданият кыуралып башлагъан жерди. Аны патчахлары жашагъан сейирлик мекамлары кёп жылла ары дери ишленгендиле. Ала, андан сора да, кёп ёмюрлени турлукъдула. Адамны окъуугъа, билимге итиннгенини багъасы мында башха эди. Ненча ёмюрню ичинде айныу барады ол жаны бла. Тёгереди къарангы халкъдан толу болгъанлыкъгъа, бар эди жарыкъланыугъа жер да, амал да. Бу жерледе сатыу-алыу да бек къаты айныгъанды.

Алай Дауут хажи бери аны ючюн келмегенди. Ол адамланы кыйын аурууладан багъыуну мадарларын излеп, кесини билимин ол жаны бла ёсдюрюрге деген умуту барды. Мында не заманда да уллу алимле, дунягъа белгили шайырла, дин кыуллукъчула жашагъандыла. Ол кесине сайлагъан усталыкъны окъутхан устазланы да илмуну жолунда этген ишлери битеу дунягъа белгили эдиле...

Адамны саулугъуна къарагъан усталыкъгъа юйретген бийик юйде окъуу жыл башланды. Анга кёп сейир затны биринчи эшитирге тюшдю. Окъууну баш ёзеге уа, латин тилни билирге керекди. Жууукъ Востокну кёп кыралларында айлана, Шауай улу кёп тилледе сёлеширге юйренгенди. Кёп халкъланы адет-тёрелери бла шагъырей болгъанды. Аны ючюн болур, латин тилге юйрениуню амалына терк тюшоннген эди. Ол анга кыйын кёрюнмеди, акъылын тежей, ишлете билген адамгъа. Саулай дунягъа белгили Шаркъдагъы Авиценнаны бла Грекде Гиппократны усталыкъларына юйренирге онг тапханы бек уллу насып болгъаннга санай эди Шауай улу. Ол анга жюреги бла кыуаннганды, магъанасын да терен ангылагъанды. Заманнга кёре, ол сагъатдагъы

жашауну бек къарыусуз жери, адамланы саулыкъларына уллу хата келтирген аурууладан бакъгъан эди. Саулай дуняда кѣп жерге ѳлет кирип, элле бла, шахарла бла адамла къырылып къала эдиле. Аны кетерир амалны табыу а аурууну къозгъагъан затланы жокъ этиу болгъанды. Беш-алты жылны ичинде ол окъугъан бийик билим берген юйде аны бла кюрешгенни ол кѣпге санамагъанды. Нек дегенде, ол сагъатда дуняда адамланы кѣбюсюн ауруула къыйнагъандыла. Аны къурутур амалланы излеу болгъанды алимлени баш борчлары.

Шауай улу Шаркъда кѣп жылларын ѳтдюргенди. Ол не заманда да анда жашагъан халкъладан иги адетлерин да, билимлерин да кесине юлгю этип, алмай къоймагъанды. Анда тийишли кѣрген усталыкълагъа къарап, алагъа да юйренгенди. Назму жазгъанда да, Шаркъны белгили шайырларыча, шатыклыкъны, сѣзге усталыгъын алгъанды. Кѣп магъананы сыйындыргъанды назму тизгинлеге. Ол къурагъан зикирле уа, аны эшитген адамланы жашауларына керек патыуала болуп къалгъандыла. Къуранда берилген суралагъа ушаш, аладан да сѣзню не кьошар, не къоратыр кереклиси болмагъанды. Ала барысы да жашау тутуругъуну магъанасын жюрютгендиле. Ол закийни иши болгъанды. Аллай закийни да Шаркъда, Багдадда, Дагъыстанда, Татарстанда, Къарачайда, Орта Азияны халкъларында да иги билгендиле. Анга кереклисича багъаны бергендиле.

Багдадны ол бек жаратханды. Жаратмай къояргъа да къыйын эди аллай сейирлик жерни. Битеу дуняны башында биринчи цивилизация къуралгъан жерни. Саулай дуняда белгили алимле бери жыйылгъан сунады ким да. Аллай бир уллу эс бурулады билимни айныууна мында. Аланы ишлерине къарасанг ангылайса, адам тийишли жашау этер ючюн, ол билимли болургъа кереклисин. Къарангъылыкъдан къарамай жашаугъа, аны сейирлик жанын кесине ачыу хар инсанны иши болса, андан иги не барды! Ол жорукъну Шауай улу иги ангылагъанды, кесини чыгъармаларында ачыкъ кѣргюзтгенди. Фарсны жеринде тургъан жылларында кѣп затны алыргъа, юйренирге суйгенди, аллай зат туугъан жерини халкъына кереклисин ангылагъанды. Юйреналгъан затына юйренмей къалмагъанды...

***

Окъуу- билим алгъан жылла да оздула. Туугъан журтуна тебирерге керек эди. Аны ючюн а, жол хакъ жыйышдырыр акъылда, ол Багдаддан узакъ болмагъан элчикде ишге кирди. Ол бир байны тюелерин кютерге айтып, иш хакъы бла да келишди. Иш тынч туююл эди, алай артха турмады. Бош заманында Къуран окъуй эди, назму, зикир да жаза тургъанды. Аны кѣрюп, элни адамлары моллалыкъ жумушну да толтур, деп тиледиле. Анга да угъай демеди. Эки ишни да къыйналмай толтура эди. Элликле бла да бир тилли болуп, аланы жашауларында чыкъгъан чой-реликлени да кетере, таплыкъ бла хар бирине да халны ангылата, ол, элни адамыча, алагъа кесин суйдюргенди. Анга бек ышангандыла, бек жууукъ адамларына санагъандыла. Аны хапары кюншу элледен да

белгили болгъанды. Кёп адамла келип, жумушларын, ич сёзлерин да айтхандыла, оноу да, болушлукъ да излегендиле. Жууукъланы, тенгленни арасында сёз болса да, чакъырып, ортаны айырыргъа болуш деп тилегендиле. Алай эте, тегерекде жашагъан халкъланы арасында кёплери бла танышлыкъ жюрютюрге тюшдю. Айланыргъа-жюрюрге да керек бола эди. Ишлеп, бир мадар этерге керек болса да, Шауай улу бир заманда да унутмагъанды киши жеринде не ючюн айланнганын. Анда тургъан заманында эсинде болмагъан чырмыкълагъа да тюше - тюше тургъанды.

Алай бла, бир жол анга Яфри деген сууну боюнунда жетген сабанны орургъа тюшгенди. Кюн бек кызыу, иш кёп. Заманны азлыгъы да кьоймай эди белни тюзетирге. Иш бла кыстау кюреше, кёрмеди акъ ажирни урлап кетгенлерин. Сабан оруп алгъан хакъы анга милдеу да болмады. Ажирни иесине жыл хакъны берирге тюшгенде уа, юйге - узакъ Чегемге, барыргъа алыкъа эртте болгъанын ангылады. Къыйналды жүреги, алай этер амалы уа жокъду. Ол этерик - андан ары тохтамай ишлеп, мадар этиу эди. Жарсыгъан эдиле аны ючюн андагъы адамла да. Анга аланы берген намыслары болушханды кыйын заманында.

Андан сора бир ненча замандан, ол кеси кютген жылкы тас болуп къалады. Атха да минип, аны излерге чыкъды. Кёп айланды, алай жылкыны ызын тапмады. Элни тегерегинде уа жерни тюрлю эди сыфаты. Къум тюзю, агъачы, тауу да бар эди. Айлана кетип, къара агъачха киргенлей, бир затдан да хапары болмай тургъанлай, къаплан юйюрге тюбеп къалды. Аны кёрген ана къаплан тегерегине къарап мурулдады, аякъ юсюне турду. Ол ууахтыда Шауай улу, сагъыш этерге заманы болмагъанын ангылай, кыбыла таба жол алды. Аллахдан болушлукъ тилей, бу жол атны белинде къалды. Кюйсюз къаплан ананы не тыйды ол заманда, балачыкъларын кьоюп кетергеми кьоркъду, тоюпму болур эди, бюгюн аны ким билсин, алай тилеги уа жашны Аллахха жетген эди. Кёп затха тюбегенди анда жашагъан заманында. Кыйын эди, айтханыбызча, жашау халы анда. Элчикледен узакъ болмагъанлай айлана эдиле кийик жаныуарла, адамгъа хаталары жетерик хыйлачыла да. Анда жашагъанла да кыйналгъандыла аланы хаталарындан.

Бир жол да элчикден чыгъып бир кесек баргъандан сора, Деджле сууну боюнунда олтуруп солуй тургъанлай, къайдан эсе да бир уллу жилиян чыгъып, юсюне чулгъанып, буууп башлады. Эшитген эди ары дери да эллиледен анга ушаш хапарланы. Кеси аллай затха тюбегенинде уа, амалсыз болгъанлыкъгъа, кьоркъгъандан акъылын тас этмей, кесин ычхындырыргъа кюрешди. Кыйналып ычхыннгандан сора уа, къачып тебирейди. Аллай уллу жилияладан, бир бек къарыулу адам болмаса, киши къутулалмагъанды. Ол къачхан заманда уа жилиян аны узакъгъа дери къуугъанды. Кеси жанын къаплан анадан бла жилияндан къутултханын эсине тюшгени сайын кьоркъуругъу келир эди кимни да. Алай болгъанлыкъгъа, Шауай улу биле эди не этеригин. Юйюне ашыкълан адам излей эди не тюрлю мадарны да, жолгъа хазырланнганда. Жылкыны кютерик заманы бошалгъандан сора, ол къула тюзде кьой кютерге барды. Ишин да болмагъанча тынгылы этгенди. Келишген заманларына

дери кютюп, бир кьозуну, кьойну да тас этмей келтирди иесине. Ол анга кесини ыразылыгъын билдирди, энтта да бир кесекге кьал, деп тиледи. Аны ишине уа асыры бюсюрегенден, юч тюени берди хакъына. Шауай улу анга ангылатды айланнганыны сылтауун. Сора, тилеп, ол тюелени иесини кесине сатды. Андан сора алды жол алайдан Стамбулгъа...

Бу ариу шахарда Шауай улу кѐп кере болгъанды. Бек суюгенди бу шахарны минараларын, межгитлерин да. Юч да тенгизни бирге тюбеген жеринде орналгъанды шахар. Кѐп тюрюлю халкъгъа да тюберге боллукъ эди мында. Тюрюлю-тюрюлю кьыралланы кемелери сюеледиле шахаргъа кирген жерде. Кѐп кьыралладан келтирген хапчук-харекетни сатхандыла шахарны базарларында. Бу жерни базарлары да саулай дунягъа Шаркъ базарлача белгили болгъандыла. Анда тапмагъанны бир адам бир жерде тапмазлыгъын айтхандыла...

Стамбулда этерик ишлерин бошагъандан сора, Дауут хажи Къара тенгиз бла юйге тебирерге умут эте эди. Айтханыча, кемеге минип, жолгъа чыкъды. Хауа болумла тенгиз толкъунларын булгъайдыла. Не десенг да, жолгъа кюз арты бошала чыкъгъанды, сууукъ желле тохтаусуз урадыла. Кѐп тюрюлю затлагъа да шагъат болургъа тюшгенди кьыйын жолда. Аланы бек ачысы уа, бир ненча кеме жюзе келип, тенгизде батханлары эдиле.

Ол кезиуде Россейде Кавказ уруш баргъанды. Урушну заманында Кавказны бир ненча халкъыны келечисине Тюркге кѐчерге тюшгенди. Аладан кѐплерини умутлары толмагъанды. Къара тенгизни кюйсюз толкъунлары жутхандыла аланы. Къарамады аланы хахайларына табиыгъат да, тенгиз да. Толмады умутлары юйлеринден зорлукъ бла кѐчюп баргъан адамланы. Кьыйынлы эди къадарлары аланы. Ол кьыйынлыкъланы кеси кѐзю бла кѐргенди Шауайланы Дауут хажи, кеси шагъат болгъанды Кавказда ъмюрледен бери жашагъан халкъны суугъа кѐмюлюп баргъанына. Аллахдан жаннет тилегенден сора этер къарыу жокъ эди алайда ол сагъатда.

Шауай улу миннген кеме уа Къырым таба жол алып бара эди. Кѐзю бла кѐрген ишле уллу кьыйынлыкъ эдиле алайда болгъан адамлагъа. Тенгизни кенглигинде кюндюзгю кюнде болгъан иш аны кьыйнагъанлай кѐп заманны ичинде турду. Алай жер юсюнде хар инсанны кесини къадары, борчу болады. Ол борчла бла тюбемей кьалыргъа да амал болмайды. Алай эди Аллах алагъа жазгъан къадар да. Къадарны юсюне сюелип, аны тюрлендирген инсан а чыкъмагъанды...

Къырымны жери кюз артында туруучу жылы кюнлери бла тюбеди журтларына кьайтып келген жерлешлерине. Кемеден тюшгенден сора да бир кесек заманны турду Шауай улу кѐзюн тенгизден алмай. Тюрюлю сезимле хорлай эдиле ол сагъатда аны акъылын. Киши жеринде сюелмегени бере эди жаланда бюгюн анга кюч, къарыу да. Тенгизни сыйдам кенглиги ариуду анда. Узакъда булгъаннган толкъунлада жутулгъан адамла уа титирете эди аны санларын. Кюн батхан чакъда сууну сыйдамлыгъы, жылылыгъы бла эркетлиучю Къара тенгиз бу жол кюйсюз эди, жандауурсуз ...

Къырымны жеринде кѣп туругъа заманы жокъ эди Шауайланы Даут хажини бу жол. Алай Бахчасарайгъа къайтмагъанлай кетерге да болмады. Анда керекли адамла бла тубеширге, бир къауум ишлени сюзерге керек эди. Къырымда жашагъан алимлеге тубеп, астрономияны юсюнден жумушланы тындырыр мураты болгъанды. Ол жумушларын бошагъандан сора уа жанына да, жюрегине да бирча хычыуун Бахчасарайны сейирлик жеринде да бир кесек заманны айланыргъа умуту барды. Шаркъны солтанлары жашагъан жерлеча, айбат эди Бахчасарай да, андача терен эди кечеги кѣк да. Жюрегини кѣтюрюлгени жаздыралгъанды, бу жерлени айбатына къууана, «Тахир бла Зухура» деген кюйню да. Итилни жагъасыны сериуюнне бла Бахчасарайны ариулугъуна келишдиргенди суймекликни жырын, жюрекден келген тартыу алагъа ушагъанды. Поэманы жигитлерини таза сезимлерине багъаны да алагъа кѣре бергенди шайыр. Бахчасарайны къурмачха ушаш акъ чакъгъан терек бахчаларыча, ариу болгъан эди экисини жашаулары, таза эди умутлары да. Битеудуния маданиятха да аны ючюн киргенди бу поэма, бек уста сѣз бла жазылгъаныча, терен магъананы тутханыча. Ол кѣп чыгъармалагъа да юлгю болады бюгюн да, саулай ъмюрден кѣп заман ътсе да. Лейла да, Зухура да, Тахир да, Межнун да тазалыкъны юлгюсю, бийик сезимни ъкюллеридиле ол заманда да, бюгюн да, мындан ары да кѣп ъмюрледе да...

Кюз арты табийгъат жумушакъды Къырымны Бахчасарай жеринде. Тенгиз, жай къызыуундан солугъанча, аз салкъынды. Ол салкъынлыкъда солугъан, ишлеген да тынчды. Юйчюгюнгю арбазында олтурама десенг да, балдан толгъан жюзюм чопалны ариулугъу, башха кѣгетлеге къарасанг да, жюрегинг къууанчдан толады. Аланы хар бирини бир башха затда къайтарылмагъан сыфатлары, тюрсюнлери барды. Акъыллы табийгъатны ишине махтау берлигинг келеди. Къырымны жери болсун, Къарачайда, Малкъарда да Даут хажы ол энчиликни ачыкъ кѣрюп, аны поэзияны бийик сѣзю бла жазып бере, келлик ъмюрлеге уллу саугъа къойгъанды. Жюрюген, айланган жерлерини юсюнден биз аны сѣзюню кючю бла шагъырей болгъанбыз. Кѣп жерлени, аны адамларыны юсюнден да толу хапар алгъанбыз. Къырымны жерини белгили адамларын Шауай улуну юйюнде къонакъча кѣргендиле, кѣп кере сыйлагъан да этгендиле.

Алайда жумушларын тынгылы этгенден сора уа, ол алайдан Къарачайгъа, андан ары уа Чегемге ътерге ашыгъа эди. Жол жууукъ туююлдю. Узакълыгъына кѣре, тынч да туююлдю. Тюркде тургъан бир ненча жылны ичинде аны юйюнден хапары болмагъанды. Аланы кѣрюрге ашыгъа эди ол. Элинде-жеринде да жумушу кѣп эди аны. Билимин халкъыны ичинде хайырланыргъады умуту. Мындан ары жашауунда аны бла кюреширге ненча заманны тюшеригин а Аллах билсин....

Даут хажини сакълай эдиле жууукълары-тенглери, эллилери, юйюрю да Чегемде. Кѣп эди аны туугъан жеринде иши. Алай бюгюн ол билмегенди къаллай жангылыкъ сакълагъанын аны туугъан жеринде. Нальчик шахар округну таматасыны болушлукъчусуна айыргъанлары-

ны юсюнден хапары жокъ эди. Ол жууаплы жумуш андан кѣп заман, къарыу да сурарыкъды. Ол бек жууаплы къуллукъду. Алай болгъанлыкъга, аныча бийик билим алгъан адам да, заманга кѣре, кѣп болмагъанды. Аны билимине, адамлыгына да уллу багъа берилип, бек жууаплы ишлени анга тийишлиге аны ючюн санагъандыла...

Къыйын аууругъанла, къыйналып жашагъанла кѣп эдиле. Къолундан келгенни аямзгъа кюрешгенди Шауай улу. Узакъ элледен, жерледен да келе эдиле, умутларын жашаудан юзмей, адамла. Жанларына болушлукъ тилей, анга Аллахха ышанганча ышана эдиле. Бир инсандан да аямзгъа билимин деп, сѣз берген эди, окъуун бошагъанда. Ол антына кертчилей тургъанды ёмюрюнде да.

Акбылманны аз да заманы болса, астрономиягъа суймеклигин унутуб' а бир да къоймагъанды. Ол Шаркъда алгъан дерслерин анда, юйюнде да тынгылы хайырланганды. Алгъан дерслерине кѣре, кеси аллына жулдузланы жолларын белгилей, жерни тѣгереклигини юсюнден сохталарына берген дерслеринде айтханды. Жерни юсюнде кѣп сейирлик затла бардыла: бийик таула, терен тенгизле, къыйыры-чеги болмагъан агъачла, къум тюзле. Алада уа кѣп тюрлю миллетле жашайдыла. Хар миллетни кесини тарихи, адети барды, дегенди. Тѣгерек жерни уа тѣрт жаны болгъанын билдиргенди. Баш жаны Шимал, тюп жаны Къыбыла. Эки жаны уа, кюнню чыкъгъан бла батханына кѣре, Кюнбатыш бла Кюнчыгыш деп аталгъандыла. Медиреседе дерслерин берген заманда, ол сохталарына аны юсюнден кѣп айтханды. Саулай дуняда уа беш уллу дин айырылыу болгъанын да билдиргенди. Аладан бири болгъанды Ислам дин.

Ол иги устаз эди. Кесини билимин тенг этген сохталаны игилерине да бийик багъа бергенди. Не жаны бла да фахмулу адам, кѣрмей къоймагъанды ёсюп келген сабийде хунерни. Ол бек суйгенди кесини билими бла шагъырей этерге сохталарын, аны магъанасыны теренлигин да тохтамай ангылатханды. Акбыллы адам ангылагъанды бир адамгъа да берилмегенин ёмюрлюк жашау, алай бек умут этгенди, ол этген ишни андан ары бардырыгъа ёсюп келген тѣлюде ким болса да табыллыгына.

Белгили дин къуллукъчуну, Шаркъ къыралладан башлап, Чегемге дери кѣпле таныгъандыла. Татар халкъда болсун, Дагъыстанда, Къарачайда, Къабартыда, Орта Азияны халкъларында да. Аланы араларында уллу намысха тийишли болгъан акбылман, кѣп тюрлю ишлери бла белгили этгенди кесини атын. Закий шайыр, дин эм жамауат къуллукъчу. Кѣп файгъамбарланы, башха белгили адамланы атларын, жашауларыны юсюнден да билгенбиз аны поэмаларыны хайырындан. Шаркъны поэтика мадарларына кѣре айтылгъан «Тахирни бла Зухураны», «Лейланы бла Межнунну» кюйлери уа кимни жюрегин къозгъамагъанды, кимни сагъыш этдирмегенди, жашауну тюрлюлюгюне къарай.

Шауайланы Дауут хажи жашагъан онтогъузунчу ёмюрде адамланы арасында къарангылыкъ болгъанлыкъга, урушладан тынчайгъан заман эди. Мажкюсюлюк адамланы акбылларын бийлеген заманла артда

кьалгъандыла. Акъсакъ Тимурну тау халкълагъа келтирген кыйынылыклары да унутула башлагъан эдиле. Халкъ муслийман динни тюзге санап, аны алгъандан бери, аны жоругъуна кёре къурагъандыла жашауларын. Онлары болгъанла медиреседе окъугъандыла, саулай халкъ а кесини къол кыйыны бла жашагъанды.

Элни жашауу Тёрени излемлерине бой салгъанды. Не тюрлю чой-реликлени да анда сюзгендиле. Анда этилген оноугъа бой салмагъанлай киши кьалмагъанды. Миллетни адети, төреси да бек къаты болгъанды намысха. Бек уллу айыпха санагъандыла Тёреге къартын келтирип сюегенни. Ёлюп кьалгъан тийишлиди, дегенди, Тёреде сюдге сюегенден эсе кеси адамын...

Багдаддан келирин Дауут хажини эли, юйюнде адамы да сакълай эдиле. Байгорунда гитче кызы Асият, Осман, Махай жашагъандыла. Тамата кызы Думалада жашагъанды. Омар Акъ-Топуракъны Беттургъу элинде, Ахмат хажы бла Хасан Тёбен Чегемде. Кёп жылланы ичинде Ахмат хажы анда эфендилик этип тургъанды. Аталарыны келгенин эшитгенлеринде, бек къууанып, аны кёрюрге хар бири да жашагъан жерлеринден келирге ашыкъдыла. Ала, кеслерини юйюрлери бла келип, ата юйлеринде къонакъ болуп, андан тансыкъларын алып кетдиле. Хажини таматарлары, кеслери да жаш адамла туююлдюле энди. Алай болгъанлыкъгъа, аталарыны оноулары, акъыл берген сёзлери керек бола эди бюгюн да алагъа. Халкъ да бошдан айтмагъанды акъыллы сёзню багъасы болмайды деп, аланы уа, Аллахха шукур, аллай сёзню айтыр адамлары болгъанды.

Юйдегили болургъа заманлары жетген сабийлерини оноуларын да этерге керек эди. Алай барысындан да бек сейир этдирген, къууандыргъан да, уллу юйню мурдорун салып, ишлеп бошай тургъаны эди Махай эфендини. Тюплю-башлы юй болмагъанча ариуду, эркинди. Юйню отоулары уллудула, жарыкъдыла. Ол журт, заманына кёре кишиде болмагъан, кеси аллына оюмлап ишленген бир сейирлик юй эди. Тёгерегинде ишленген аш юйле, жатмала, гёзен да аны омакълыгъын бузмайдыла. Эркин арбазы, кюнню кызыу заманында олтурурча жатмасы адамны жашауна магъана берлик илишанлары эдиле. Аны ишленген омакъ тюрсюнюнде, кертиси бла да, акъылны, хунерни хайырын кёрюрге боллугъуну кыйыры-чеги жокъду деригинг келеди. Жангыча акъыл этип, жашыны этген ишинде кёргюзталгъан фахмусуна атасы кёп заманны къарап турду. Юйню ишленгенден сора, аны огъары жанында аз ёргерек кётюрюлюп, башха тахталадан бийигирекде да бахчачыкъ къурагъанды. Аны жанында да энишгеден, быргычыкъланы бир бирге жалгъашдырып, тюрлю-тюрлю мадарла бла сууну да ёрге чыгъаргъанды. Сууну андан ары уа юйге тартыргъа умуту бар эди. Жашыны кеси къолу бла къалагъан хуналаны тюзлюгю уа сейир этдирмей къояргъа амалы жокъду. Жашагъан жерлерини чегине кёре ёнчеленип, тёп-тёгерегине аллай хунала къаланыпдыла. Журтларын бу халда ишлеу, элде жашагъанланы кьалдыра эди сейирге. Кёрмеген эдиле эллиле быллай тюрлю фахмуну таш къалауда, журт ишлеуде да. Атасы келип, ол этилген ишни кёргенде, кёп заманны турду кесини оюмун айтмай.

Жашыны этген иши, аны акъылы, хунери да сейир этдирди атасын. Акъыллы атаны акъыллы жашы кѣп иги сѣзге тийишли эди. Бийле, ханла жашаргъа тийишлиге саналгъан журтну кесине ишлей билген жашны кыйынын иги сѣз бла да чертирге керек эди. Алай атасы, сагъыш этмей сѣзюн айтмагъан адам, санга бу журтла ючюн кыйналыргъа тюшмеги эди деп жарсыды. Аны алай нек айтханын жашы, иги ангыламай, къайтарып соргъанда, ол, азчыкъ ышаргъан да этип, жашауда аллай тюрлениуле болурла, адамны ырысхысы башына жау болуп башлар деп къошду. Жашыны жюреги кыйналмады аны айтханына. Алай кеси жашарыкъ жерни уа суйгенича этерге ол артха турмады. Хар затны да кесича ѳнчелеп, къайда нени саллыгъын кеси белгилеп этерге суйгенди. Аны энтта кѣп умутлары алда эдиле.

Аталары жашлары бла дагъыда кѣп затны юсюнден хапар айтдыла. Кѣп жумуш жыйылгъан эди аталары кетгенли юйде. Аны оноуу болмай, жумуш башларгъа уа базынмай эдиле Осман да, Махай да.

Хар бири да къонакълыкъ этгенден сора, жашлары, кызы да кеси жумушларына къайтхандыла. Дауут хажини уа эки жашына да, кызы Асиятха да оноу этерге керек эди. Жашла айтханнга кѣре, Асиятны да Ахматлары келин этерге умут этедиле. Тамата киеую Доканы атасыны къарындашыны жашы Ёзюр тилей эди гитче кызын да. Ахматлары биринчи кере да кеслерини тынгылылыкъларын кѣргюзтюрден къалмагъандыла. Ала бла экинчи кере жууукълукъгъа жалгъашхан терс боллукъ туйюл эди. Тукъумну чынтты жашы, сѣзсюз, аллай намысха тийишли эди. Аны эсге ала, аталары, жашлары да бир акъылгъа келдиле. Кызы да этилген оноугъа угъай демегенден сора, аны тоюн да тынгылы этдиле...

Алай бла, тамата эгечини къатында Асият да, Ахматлагъа келинлик эте, Думалада жашагъандыла. Энди аланы жумушлары сабий ѳсдюрюу, юй тутуу болгъан эди.

Махайны оноуун этерге дегенде, сайлау Гемуланы кыызгъа тюшдю. Османнга уа Къожакъланы кызыны алыуну тюзге санадыла. Ала, экиси да тынгылы тукъумлагъа байлашып, жашап башладыла. Къарындашла экиси да бир арбаздан чыкъмай жашаргъа оноу этдиле. Ол заманда Махай, атасы бла, къарындашы бла да оноулашып, арбазны бир жарымында, кесини юйюню къатында, Османнга да уллу юй ишледиле. Байгорунну жерин эки къарындаш тенг этип, хар бири кесини жарымында ие болдула. Къарындашланы сабийлери да бирге туугъанлача ѳсдюле, аланы орталарында жокъ эди сеники-меники. Махай ѳфенди къалгъан жерлеринде уллу терек бахча салды. Ол элде алыкъа бир юйюр да этмеген эди ол ишни. Тереклени биринчи элге Махай келтирип, аны кѣгетлерин да эллилеге ол кѣргюзтгенди. Аны къолундан ашагъандыла биринчи кере алмаланы, шапталланы да эллилери.

Кѣгет тереклени тюбюнде Махай бал батманла салгъан эди. Таза хауа, бал чибинле, ала бары да иги тирлик жыяргъа себеп болгъандыла. Кѣгетлени биринчи кере кѣрген эллиле да сейир этгендиле кеслерини жашауларында аллай жангылыкъларгъа...

Сабийлери барысы да юйленип тынчайгъандан сора, Дауут хажиге жууукълары - тенглери да биягъы оноун этерин излегендиле. Санга төре туйюлдоу къайтарып юйдегили болгъан дей, бу жол Гыллыланы кызыларын келтиргендиле. Алай болгъанлыкъгъа, бу жол этген муратларына жеталмадыла. Гыллыланы Пашахан Дауут хажини сабийлери бла келишмеди, ала бла бир тилли болуп жашаялмады. Сёз да асламысына мюлк-хапчук ючюн болгъан эди. Аллай керексиз затланы хатасындан, Пашахан кеси оноуна кишини сыйындыралмай, алай жашаргъа да амалы болмай, юйюне къайтханды...

Айтып кетгенибизча, Дауут хажы мюлк жүрютген къолайлы адам болгъанды. Беш да Тау Элден окъуу-билим алыргъа келген сохтала да аны аты бла ёхтемленгендиле. Аны атын айтхан жерде, аланы деберлери кётюрюлген болмаса, башха болмагъанды. Саулай тюрк дуняда, Шаркъны къыралларында, Орта Азияны халкъларында, Къарачайда, Дагъыстанда, Гюржюде, Татарстанда эм башха муслийман халкъ жашагъан жерледе намысы бийикде жүрюген адам, Дауут хажы малкъар халкъны жашы болгъанды. Къыркъ эки жылы ичинде бир тохтамай эфендилик этгенди туугъан эли Эл-Тюбюнде, аланы төгерегинде орналгъан элчикледе да. Ол элле барысы да Эл-Тюбюню оноуна къарагъандыла.

Жашагъанды Дауут хажы Уллу-Элде, кёп жумушланы толтура. Артда Багдадда алгъан билими бек жарады кёплеге. Узакъ жерледен келтиргендиле къыйын аругъанланы, андан болушлукъ тилей. Кёп жанны къайтаргъанды жашаугъа. Ол уста билгенди хансланы кючлерин да, аладан дарманланы къурап да бакъгъанды саусузлагъа. Кёплени да юйретгенди ол усталыкъгъа. Хар хансны кесини иги, аман жаны болгъанын да ангылатханды. Сюе эди бу ишин чексиз, санай эди дурусха адамгъа болушлукъ этиуню. Къолундан келгенни да аямагъанды, бир инсанны да болушлукъ этмей, артха къайтармагъанды.

Ол бир заманда да болалмаз эди шайыр, аны жүрегинде бир къарангылыкъ, зарлыкъ болса эди. Уллу, жарыкъ сезим, терен билим, табийгъат берген акъыл бла фахму кёргюзтгенди анга жолну тюзюн, кертисин да. Ол излемегенди кесине махтау, кеси уа кёплени кёлюн кётюргенди махтауу бла, керекли сёзю бла. Жулдузланы сокъмакъ жолларын ангылагъан адам, кёрген да болур эди аланы бир бирлеринден башхалыкъларын. Хар бир жулдузну төгерегинде къуралгъан къауумун, аланы кеслерини энчи къуллукъларын, жерде жашагъанлагъа да берген белгилерин. Жарыкъ, мутхуз жаннган жулдузланы да кеслерини къадарлары, жумушлары да башхадыла. Адамлыкъ берген белгилери да кеси аллына илму ишледиле. Бийикде салгъан сокъмакъ жоллары да белгили болгъанды энчилеге. Ол энчиледен бири эди Хажы да. Аланы жолларына таянып ишлегенди жулдузлу кёкню глобусун да. Жерни төгереклигине кёре болгъанды ол да төгерек, уллу, гитче жулдузланы да жоллары белгиленгенди анда. Шаркъны алимлеринден алгъан билимине кёре этилген глобусу бююннге дери сакъланса эди, берилир эди анга да багъа, алай не медет...

Шайырлыкъ иши да, медиреседе иши да, саусузлагъа къарагъаны да кѣп заманын ала эдиле. Аны юсюне Тѣрени жумушлары, элде башха тюрлю ишле, дагъыда Нальчик шахар округда таматаны орунбасары бла да бир талай ишлеге къараргъа тюше эди. Орус тилни уста билгени себепли, аны кѣп жумушну толтурууда кереклиги баям эди. Даут хажини иши азды деп киши да айтырыкъ болмаз эди, аны уа къолуна алгъан ишин толтурургъа заманы, билими да болгъанды. Сабийлери ол заманга уллайгъан адамла эдиле. Аланы хар бири да кеслерини сабийлерин ёсдюргендиле, юйлерин тутхандыла. Аны себепли ол юй ауарадан эркин эди, жыллары келген адам. Къартлыгъында тынчайыргъа заманы да болгъанды. Ашыкъмай, суйген иши бла кюреширге угъай дегенди. Махай деген жашы бла бир юйде жашагъандыла. Осман да, айтханыбызча, аны бла бир арбазда эди.

Байгорун деген жерчикни огъурлулугъу тынчайта эди жанын. Тѣгерекдеги табийгъатны ариулугъу, арбазында жашы къурагъан терек бахчасы, омакъ юйю. Жаз башында, къурмашча, акъ чакъгъан тереклени ортасында жашауну магъанасын теренирекми ангылайса деригинг келеди. Бу айбатлыкъны къоюп кетген а, кертиси бла да, къыйынды деген акъыл теркден-терк келе башлайды эсине. Бирде сагъыш эте, аны эсине келмеген не къалады? Биринчи кере жолгъа чыкъгъаны, артха къайтып келирге уа къыйыры-чеги болмагъан онсегиз жыл керек болгъаны. Дагъыстанны, Темирхан-Шура деген шахарчыгъыны межгитлери, базары бла таш жолчукълары. Меккагъа биричи кере баргъаны, анда окъугъаны, ишлегени, таулары бла атасыны арбазы кесине чакъыра, жолгъа чыкъгъаны. Жууукъ Востокга барыргъа дагъыда кѣп кере жолгъа атланганы, ол акъылына кѣп танышланы, жерлени да келтиреди. Ненча иги адамгъа тюбегенини юсюнден айтыргъа боллукъду, ненчасыны болушлугъун кѣргенди жашау жолунда. Аланы юсюнден эсгере, иги адамлагъа кѣп тюберге тюшгенди, аманларындан эсе. Аны кѣп акъыллы устазла окъутхандыла, билимлерин аямагъанлай деп, аланы эсгере, къууанганды. Билимни хайырын ангылагъан адамдан насыплы уа болурму жерни юсюнде жашагъанлада? Андан уллу байлыкъны адам улу кесине къурамагъанын билген адам не кючюн да аямайды, окъургъа суйсе. Къалай уллу насыпды сабий окъууну дунясына кесин берсе, аны гюняхсыз къарамында уа окъутхан устаз аны сейир этдирген затны кѣрсе. Къайсы халкъны да сабийди тамблагъы кюню. Билимли, акъыллы сабий а аны хазнасыды, халкъын саулай дунягъа танытхан адамыды деп сагъыш этгенди.

Гитче халкъланы бѣкем этген, атларын айтдыргъан, аны билимли, фахмулу адамлары болгъандыла. Даут хажы да аладан бирлери. Узакъ тау элчикни угъай, саулай миллетни да кѣп муслийман халкълагъа белгили этген акъылманы болгъанды. Шаркъда, Татарда, Орта Азияда, Дагъыстанда да иги билгендиле Шауай улуну юсю бла аны гитче халкъыны жашау жолун.

Шаркъны билим берген юйлерини кючю къаллай эди онтогъузунчу ёмюрде, дуняда техниканы бир жангылыгъын алыкъа кѣрмеген заман-

да? Кёп ёмюрле озгъандан сора да, аланы айтханларына, ёлчеулерини кертилигине бюгюн да сейир этебиз. Американы кыбыла жанында жаратылгъан инкаланы цивилизацияларыны сейир этдирген санаулары, кёп ёмюрле ётгенликге, жангы хапарча эшитиледи, техниканы айныуу уллу жетишимле этгенден сора да! Ким айталлыкъды ол акъылманланы кючлерини юсюнден? Инквизицияны отунда кюйген Джордано Бруногъа дери инкала билгендиле жерни тегереклигин, аланы жашау ёлчемлери жыйырма биринчи ёмюрге дери болгъанды. Ары дери уа ненча ёмюр мындан алгъа жашап кетгенди ол айтхылыкъ цивилизация! Къаллай мекамланы ишлерге къолундан келгенди ол халкъны! Къайдан ала болур эдиле ол къадар билимни ала? Къалай хайырлана болур эдиле аллай ёлчеуле бла уллу мекамланы ишлеген заманда? Ол цивилизациядан сора, шумерлилени, Вавилонну, араплыланы цивилизациялары битеу дуняны кёзюн билимге, ариулыкъну ангыларгъа ачдыргъанды. Ататюркню башчылыкъ этген заманы уа саулай Тюркню халкъыны жашауун иги жанына тюрлендиргенди. Аны сёзюню кючюне, оноуна бой салгъанды халкъы, унукъдуруудан башын кётюре. Ататюркню оноуу бла кёчюрюлгенди тюрк тилге муслиман динни сыйлы китабы Къуран. Миллетни билим жаны бла айныуу да, жангы жолгъа чыкыгъаны да, ол замандан башланады. Тюркню халкъыны айнытыуун къолуна алгъан адам аны жангы жолгъа чыгъаргъаны, айнытханы да баямды. Аны ол жол да баргъанын Шауайланы Дауут хажу кеси кёзю бла кёргенди, Стамбулну окъуу юйлерини магъанасын да иги ангылагъанды, алагъа кесини бийик багъасын да бергенди.

Заманны тохтатхан затны къурамагъанды адам улу алыкъа, ненча ёмюр жашай эсе да. Ненча акъылман туугъан эсе да жер башына, ала барысы да кеслерини ууахтыларында дунядан кетгендиле. Аладан бири да болалмагъанды жерни башында ёмюрлеге жашау эталгъан. Алай игилени уа, бирсиледен айырма энчиликлери болгъанды. Нек дегенде, аланы ишлери да, атлары да ёмюрлюк болгъандыла. Дауут хажини да этген иши уллу эди. Кёп жазма ишни къойгъанды келлик тёлюлеге, башха этген ишин айтмасакъ да. Къайтарып айтама, аны поэмаларыны, назмуларыны, зикирлерини багъасы жокъду.

***

Алай ёте баргъанды жашау Уллу-Элде, аны тегерегинде элчикледе да. Токъсан жылына кирген Шауай улуну да, кёп затны эсине келтире, бар эди айтыр заты. Кёпню кёрген адамны жашагъан жылларында табыллыкъ эди кёп сейирликни юсюнден жазаргъа, айтыргъа да.

Ол ыразы эди къадарына, биргесине баргъан адамлагъа да. Кёпню билген акъылман ыразы эди ёсдюрген сабийлерине, элине да. Жазгъан чыгъармаларында да бир ненча кере айтады, кесини кёрген кыйынлыкъларына да къарамай, къартлыгъында уа тынчайгъанма деп. Ненча тюрлю сынаугъа тюшген эсе да, уллу Аллах бир заманда да унутмагъанды аны. Аллахха шукур этгенди ол аны ючюн. Алапат жашла ёсдюргенди, эки ариу кызы бла да ёхтемленгенди. Къарачайны Хурзугуна, Къарт-

Журт эллине да тансыкъ болуп барса да, кесини туугъан Чегемин бир заманда да киши жерине сатмагъанды. Аны алышыргъа да суймегенди. Кесини тынчайыр заманына ол жаланда Байгорунда орналгъан арбазын сайлагъанды. Эрттен сайын туруп къараргъа бек суйгенди акъбаш таулагъа. Аланы чыранлары жырлатханды жюрегин, сабий жашныча. Анда тюбегенди биринчи суймеклигине, анда атлагъанды биринчи баласы да, атасыны аллына къучагъын ачып чаба. Андан чыкъгъан эди биринчи жолуна, атасын-анасын да къайгъыгъа къалдыра. Аланы ачытыргъа демегенди ол. Аны алып баргъан къадар игирек биле эди анга керегин. Ким биллик эди ол айырылыу алай узакъгъа созуллугъун. Киши жеринде ашарыкъ гыржынын ол кёп заманланы эсине тюшюрлюгюн. Арапны къум тюзлери да аны алай сынарыгъын. Жетер жерине жетгенде уа, жангъдан жашаргъа юйрениринин. Узакъ арап элинде Чегемде арбазын излегени, анга асыры тансыкъдан, амал табып, жолгъа чыкъгъаны. Ол барысы да аны къадар жолу болгъандыла. Къыйын жолла юйретгендиле аны кишиликге, алай жюреги жумушакъ адам, игиликни багъасын ангылагъанды. Уллу акъылы болгъан адам эди, керти сёзлю, ариу ниетли. Аны адамлыгъы алапат эди. Чынтты поэт, ол жюреги бла терен сезгенди ариулукъну, хар тизгини бла да чакъыргъанды игиликге къуллукъ этерге. Игилик бла да къайтханды адамгъа берген хурмети да. Чегемни кёп сейирлик затлагъа шагъат болгъан жерини алапат уланы эди ол. Адам улу жашап башлагъан ёмюрледе къуралгъандыла Уллу-Эл да, аны тегерегинде элчикле да. Ненча сейирлик затла ишленгендиле адам улуну къолу бла, белгисиз усталаны хайырлары бла. Ненча акъылманны кюйлери жырланган болурла бу шам жерде? Кимле бара тургъан жолларында тохтап намаз этген болур эдиле Донгатдагъы намаз ташны юсюнде? Башилликни аягъындагъы Кукук къаяны къатыны ариулугъуна къарай къуралгъан жырланы къайсы тойлада жырлагъан болурла? Ала барысы да къуралгъандыла, жырланган да этгендиле.

Кёп ёмюрлени жашагъан халкъны тарыхы болмагъанча байды, бек сейирди. Тау артындагъы Къарачайдан келип къуралгъан юйюрге туугъан акъылман да Уллу-Элге келген бир къууанч болгъанды. Анасы, Таукенланы Дюгерхан, Уллу Малкъарда ёсгенди, къарачайлы жашха уа Чегем аузуна келип, жашау этип башлагъанды. Ол тиширыуну огъурлулугъун Гюржюде ёсген Лячин да, уллу суймеклик бла эсергенди. Ол аны ёз анасыча суйгенди. Къарачайлы жаш да, Уллу Малкъардан къыз да саулай миллетге залим жаш, Чегемли жаш ёсдюргендиле. Аны аты ёмюрлеге сакъланырча ишле тындыргъан адам болгъанды.

***

Токъсан эки жылы тамам болгъанда, Дауут хажини къарыуу аз эди. Кеси да ангылагъанды ашар гыржыны, ичер сууу тауусула баргъанын. Кюнден-кюннге кёп затны бети да мутхуз кёрюннгенди аны къарамына. Алай болгъанлыкъгъа, ариулукъну алай сезе, кёре билген адамны жюреги къартаймай эди. Ол жюрек жашлыкъдан толгъанды. Хар атхан тангнга салам бере, жырлагъан чыпчыкъгъа эжиу этерге суйгенди. Жа-

шауну ол не заманда да ёр жолларын сайлагъанды, не кыйын болсала да ала. Ол кесине кёп кере кыйтарып айтханын биз унутмагъанбыз, аны умуту толса эди, бу дуниядан кетмезлигине. Жашауну суйген, аны хар ууахтысын багъалагъан шыйых, кёп тюрлю жумушланы толтурурга кьолундан келген адам, жюреги бла айтханды ариулукьну жырын кесини ёлюмсюз назмуларында. Алай бу жыл а аны жер юсюнде жашаууну ахыр жылы болгъанды. Акъылы бла ангылагъан адам айта эди бу жерни кёрген, ол дунияны кёрмей амалы болмазлыгын. Аны ючюн а ол сабыр эди келлик сынауну аллында. Битеу жумушларын тындырып бошамагъан эсе да, кьолундан келгенни этгенди. Кёп жолну кыдырырга тюшгенди анга. Кёп адамны таныгъанды, алай керек болуп ишинде, жашауунда да...

Жайны чууакъ эрттенлигинде эшитдиле туугъан элинде акъылманны ауушханын. Саулай Беш да Тау Элде, Къабартыда, артда уа ол айланган кёп жерледе да билдиле шыйыхны дуниядан кетгенин. Намысы, дебери бийикде болгъан адамны ахыр жолуна ашырырга кёп адам келди. Кёк чууакъ, тегерек болмагъанча жарыкъ. Суймегенди ол чакъда табийгъат аны жауун бла, жел бла да ашырырга. Жашауу жарыкъча, ахыр жолу да жарыкъ болурга керек эди аны. Уллу-Элни тегерегиндеги таула сейир-тамашагъа къарагъандыла ол кюн. Ала барысы да дуuada сюелген кишилеге ушаш сюелгендиле, суху желлени алайчыкыгъа иймей. Жашил чакъгъан тюрсюнлю гюлчюкле да жол узуну, Пардыклада къабырлагъа жетгинчи, жасайдыла кыйртишни. Ол тюрлю-тюрлю гюлчюкле, къабырланы бурууларындан ары къарасанг да кёп эдиле. Жап-жашил кырдыкны ичинде сары, кызыл кьоланла. Билген болурламы адамны жюрегинде ачууну уллулугъун, алай ариу чакъсала ол омакъ гюлчюкле, кюннге къарай, ышара тургъанларында?

Пардыклада тохтады шыйыхны жолуну кыйыры. Жарыкъ дуниясын алышхан жери, атасыны, анасыны, эки юйдегисини да къабырлары болгъан жер. Жаны сауда, ненча кере келген болур эди Шауайланы Дауут хажы былайгъа. Аны кююп кетген адамларын жокълай. Хар бирини юсюнден да ол жаланда ариу сёзле айта, аланы алай тансыкълагъанды. Аны кёрюрге термиле кетген анасыны аллында айталлыкъ сёзлерин кеси кесине ненча кере кыйтаргъан болур эди, саулугъунда айтырга амалы болмай? Ненча кере тилегенди аланы аллында кечгинлик, жюреклерин тыкъсытханы ючюн?

Бюгюн ол ала бла тенг болду. Жайны бу аламант ариу эрттенлигинде аны да бек суйген адамларыны кьатына салдыла. Бюгюн жилиаун этедиле аны суйген адамлары. Бюгюн ол кьонакъды ол дуниягъа атлагъан ууахтысында.

Шыйыхны ызындан адетде болгъан жумушланы этдиле. Кеси юйретген зикирлени ызындан кыйтардыла. Аны кёп эди зикир айтырыкъ адамы. Кёп сохта айталлыкъ эди, ёхтемлене, андан дерс алгъанын. Аны иги жашлары тутхан эдиле басхычын. Кёп ахшы адам келген эди аланы алларына кыйгъы сёз бла, залим аталарыны дуниядан кетгенине жарсый.

Шауай улуну дунядан кетгенин битеу тюрк кыраллада да эшитдиле. Анга Шаркыны белгили адамлары бушуу этдиле. Ала, кыруда дин адамы кетгенге санап кыймай, миллетини да, саулай Шаркыны, тюрк халкъланы да залим философу, шайыры, миллет адабиятны мурдорун салгъан акылманы кетгенге санадыла. Ол шыйых болгъанын белгиледи. Аны намысын бийикге кетюре, шыйыхлыгына намыс бере, Мекканы эфендилеринден акъ чилле байракыны, кыбырыны сын ташына салыгыз деп, бир ненча жылны ичинде жиберип турдула. Ол бек уллу намыс эди. Аны шыйыхлыгы болмагъан адамгъа бермегенди. Ол керти да белгили, уллу жумушну толтургъан муслийманнга берилгенди.

Аны ишин андан ары бардыргъан адамлары кыалгъандыла. Ол сыйгача, осуят этгенча баргъанды хар жумушу да.

Заман жетип, Меккагъа хажиликге баргъан адамлагъа андагы эфендиле кеслерини сёзлерин айтхандыла. Ала, энди бери келмегенлей, сизде бир шыйых ёлгенди, кесин да сары топуракыгъа асырагъандыла, аны кыбырына барсагыз, тамам боллукъду шыйыхлыкъ кыуллугъуз дегенди. Аны иши да файгъамбарны, Аллахны саламы анга болсун, ишича гюняхсызды, толуду. Биз ол жумушну дурус кёребиз, дегенди.

P.S.

Заман оза баргъаны сайын, жашау амалла да тюрлене башладыла. Онтогъузунчу ёмюр бошала эди. Аны бла бирге уа, адамланы тынчайгъан заманлары да кете эди. Келе тургъан жыйырманчы ёмюрню бек кыйын ёмюрге кёпле санап болгъандыла. Аны келирин кыоркыуп да саклагъандыла. Билгичлени оюмларымы эди, огъесе дуняны халымы аллай оюмла этдире эди, ким билсин, алай адамла жан-жанларына кыоркыуп кыарагъандыла.

Адамла колхозлагъа кирип, иш хакъ алып, ишлеп башладыла. Жашау жангы жолу бла тюзеле эди. Таулу элдеде школла ачылып, сабийле ары жюрюп, окъуу-билим алгъаннга энди киши да сейир этмейди. Адамланы жашауларында ол бек керек затча болуп кыалгъанды.

Алай кыоркы биринчи жылда хар затны магъанасы тюрленди. Уллу Ата журт урушну башланнганы адамлагъа кёп кыйгы келтирди. Хар юйюрюню эр киши адамын урушха ашыра эдиле. Жарсыулу ишле бир бирлерин алышадыла.

Аталары, жашлары урушда кыан тёгюп айланган халкыны 1943 жылда жалгъан дау бла Орта Азиягъа бла Кызахстаннга ашырадыла. Бир таулу кыутулмады ол зорлукъдан...

Шауайланы Дауут хажини жашларыны кыадарлары да жарсыулу эди. Тамата жашы Ахмат хаджиге ол заманда жюз сегиз жыл бола эди. Кёчюрюню заманында межгитде намаз этгенсе деп, аны тутмакыгъа атадыла. Ол, аны кетюралмай, анда ёледи. Кыалгъан жашлары да жыллары келген адамла эдиле. Ала барысы да кёчгюнчюлюкню кыйынлыгы кетюралмадыла, бир жылны ичинде барысы да туугъан журтларындан узакъда, Кызахстанда ауушдула.

Аланы юйюрлерин кёчюре тургъанда, Хажини туудугъу Зайнаф, аппасыны кьолу бла ишленген глобусун сакълар муратда биргесине алады, алай болгъанлыкъгъа, жолда аны сакълаялмай, тас этип кьояды.

Жарсыулу эди Шауай улуну китапханасыны, кеси жазгъан чыгъармаларыны кьадары да. Къайры барса да, баргъан жеринден китапла келтирмей кьоймагъанды. Ала медиреседе да, юйюнде да тургъандыла. Революциядан сора, дин магъананы жюрютген китапланы кюйдюрюп, думп этгендиле. Жазма ишлери уа Байгорунда уллу кюбюрде сакълана эдиле. Ол ауушхандан сора да, туудукълары аланы андан чыгъармай сакълагъандыла. Алай болгъанлыкъгъа, кёчюп бара туруп, аны биргелерине алыргъа неда букъдурургъа онглары болмагъанды. Туугъан жерлеринден кери тургъан онюч жылдан сора келгенлеринде, аны киши затын тапмагъанды.

Аны чыгъармаларын жыйып, китап этип чыгъаргъан илму кьулукъчу, профессор Малкъондуланы Хамитге жюрек ыразылыгъыбызны билдиребиз. Ол адамланы эслеринде туруп, кёлден айтылгъан назмуларын, поэмаларын бир ненча жылны ичинде жыйгъанды. Дагъыда аны китабына, кесини кьолу бла жазылып, Хасан хажини кызыны кьолунда сакъланган бир дефтерин да хайырланганды. Малкъар халкъны унутула баргъан акъылманыны атын эслерине салгъанлагъа уллу ыспас этебиз. Бизнича гитче халкъгъа аллай уллу билимли, фахмулу адамын унутхан кечилмезлик затды. Не уллу халкъла да аллай адамлары бла кёчюрюледиле, аллай акъылманларына ёхтемлене жашайдыла.

Шауай улуну халкъы кёп къыйынлыкъ кёрген эсе да, кесини энчилигин киши жеринде да тас этмегенди. Чегемни Уллу-Элини жери уа алимле туугъан жерди. Кёп ёмюрлени ичинде жашау кьуралгъан жерни тарыхы байды. Жерини ариулугъу, табийгъатыны байлыгъы, таза хауасы, чыран бузлары, кешенелери, узакъ ёмюрледе ишленген къаяда басхычы, Жыя къаясы: ала барысы да мени къарт аппама илхам берген, аны кьууандыргъан затла болгъандыла. Дунияны къайсы жеринде болса да, бу жерле аны кесинден иймегендиле, аны эсинден кетмегендиле бир такъыйкъагъа да. Ол жер Аллахны кеси сайлагъан жериди.

Кавказны тауларыны бир кесек жерчигинде аллай кёп ариу затны бир жолгъа кёрген ол бек сейирди. Сёзсюз, аллай жерле туудурадыла акъылманланы. Анга шагъат болгъан шыйых дуниядан кетгенден сора жыйырма жылдан Къулийланы Шуагъа кесини атын, халкъыны атын да саулай дуниягъа белгили этерик Къайсын деген жашчыкъны туугъаныды. Къайсын туугъан Чегемини ёкюлю болгъанды. Ол саулай жерни юсюне белгили шайырды. Аны ёлюмсюзлюк тизгинлеринде туугъан жерини жыры бир заманга да тохтамайды. Анга да ол кёк, ол жер илхам да, къарыу да бергенди. Ол да хар сёзюнде да, тизгининде да, эрикмей, аны юсюнден айтханды. Къайсын да, Уллу-Элни жашы, кертичи эди Жылгы суууна, туугъан жерини ныгъышына, жолуна да. Аны элини къайтарылмагъан ариулугъуна да. Жашаудан кете туруп да, ол жер бла айырылыгъа жарсыгъанды поэтни жюреги. Къыйын ауругъан поэт кесин ары элтирлерин тилегенди. Келгенде уа, жыр айтхан Жылгы

суучукъ бла бетин жуууп, ташларын уппа этгенди. Ол алагъа кесини ыразылыгъын билдиргенди, кеси да аладан ыразылыкъ тилегенди.

Хар ташы сакълагъан тасханы юсюнден кеслерини сёзлерин энтта да, ёмюрле оза баргъаны сайын, жангыдан-жангы алимле айтырыкъдыла. Жангы назмучула жазарыкъдыла ариу макъамлы жырла, бу ариулукъну жазмай болалмай. Келлик заманлада тууарыкъ суратчыла да, бир ишегим да жокъду анга мени бюгюн, хар кимни да сейир этдирген суратланы ишлерикдиле. Кеси кыйыны бла жашагъан жигер халкъым а туруп бир жумуш этер ючюн бир заманда да эринмегенди, энтта да алай барлыкъды. Кесими сёзюмю айтыргъа онг тапхан заманда мен жигит да, акъыллы да халкъыма баш урама. Бир кыйынлыкъ сындырмагъан халкъны эндиги жашауу жарыкъ болуруна ийнанам. Эки бёлюнюп жашай эсенг да, анда - Къарачайда да, мында - Малкъарда да сен бирча ёхтемсе. Санга бир халкъгъача ыспас бередила таныгъанла. Гитче эсенг да, жарыкъса ниетинг бла, оюмунг бла да. Сен ёсдюрген алимле, шайырла да, жырчыла, кыйчула да айтхылыдыла ишлери бла. Мындан ары да сен ёсдюрген жашла халкъына жарасынла! Ол халкъны фахмулу адамлары ёмюрлеге юлгю болсунла! Окъууу, жазуу болмагъанда да тапхан-дыла таулу халкъны ётгюрлери окъуу бла кеслерин дунягъа белгили этерге амал. Биз барыбыз да ол жолдан таймайыкъ!

БЕЛГИЛИ АДАМЛАНЫ АКЪЫЛ СЁЗЛЕРИ

1. Байлыкъ излей тапхан тенгинг бла бир кезиуден сора ёмюрлюк жау боллукъса.
2. Ушакъ бардыргъан адамынга бир акъыл, неда кёлюн алгъан ариу сёз айтхынчы, андан айырылма.
3. Этилген гюняхланы эсингде тутаргъа сую эсенг, ала жаланда кесингикеле болсунла.
4. Къуллукъгъа тюлюкю болуп кирген, бёрю сыфатда ишлейди.
5. Акъыллы адам айтылгъанны саулай эшитмей къалса, алайсыз да эс этерге боллукъду.
6. Адам бла шуёхлукъ жюрютюрге излей эсенг, биринчи андан ыразылыкъ ал.
7. Керти айта билсенг, сенден акъыллы сёлешген боллукъ туююлду.
8. Жырчыны да къарыгъады ёню.
9. Атын махтау бла айтдырыр ючюн, уллу багъа тёлениди, сакъларгъа уа къыйын тюшеди.
10. Иймансыз тамамланган иш бир заманда да онгмайды.
11. Къужур ишледен кери жашау къурай бил!
12. Жашау сени жазыуунгу дайым жакълай эсе, бохчангы бошунакъгъа ачып айланма.
13. Жаннет кесингде жокъ эсе, ары бир заманда да кираллыкъ туююлсе.
14. Мен Дунияны жаратхан бла тюбеширге хазырма. Алай ол а, менича иймансызгъа эшик ачып, аллай къыйын сынауну ётерге унармы?
15. Аллахны сёзюме ийнандырлыкъ эсем да, арабызда айланган келечиле онг бермейдиде.
16. Башха динлени жаханмин сынарма деп къоркъмагъан, кеси динини адамлары бла жаннетни кёрмезге боллукъду.
17. Монг жашау этмеген халкъда халаллыкъны шартын кёрген къыйынды.
18. Сен адам эсенг, халкъынгы къадарын къуараргъа болушмагъанны кесинге тенг этме.
19. Халал адам бирде итден да уялады.
20. Кёбюсюнде адам таза ниетлиме деп махтанады, ол а, аны акъылы бираз сай болгъаны бла байламлыды.
21. Таза ниетли болмагъан адам бла къазанлашма.
22. Тюзлюкню суюген адамгъа азаплыкъ сынатыргъа боллукъду, намысын а сындыраллыкъ туююлсе.
23. Къайсы къырал да аны халкъларыны жүреклерин бирси миллетлеге шуёхлукъну жылыуун бере эселе байды эм ариуду.
24. Башха миллетге азаплыкъ сынатхан халкъ, кеси бир заманда да азат болмайды.
25. Тыш жерге тюшгенни кюн жылытмайды.
26. Ата журтуна тюшген жара ючюн аны чынтты инсаны жүрегини теренинден кюеди.

27. Керти адамлай кьалыр ючюн, жашауунгу Ата журтунгу айныгы-угу жораларгъа керексе.
28. Махтаулу кьыралы болгъан, таза да насыплы адамгъа саналады.
29. Адам кьыркъ жылына отоуунда сабий ауазла эшитмесе, аны орунун басдырыкъланыу алыргъа боллукьду.
30. Бу дуняда адамдан жалан этген ишлери кьаладыла.
31. Адам кьаллай иш тамамлай эсе, кеси да аллайды.
32. Ахыры аман бла бошаллыкь ишни кёре эсенг, аны этмез ючюн молкюнго саулай окьуна бер.
33. Айыплы ишни юсюнден сагьыш окьуна этме.
34. Юйден чыкьгъанда не жумуш тамамларыгьынгы ойла, артда, юйге киргенде уа, не этгенинги сагьышла.
35. Халкьына ийнаннган, аны чыгъармачылыгыны «шауданындан» суу ичерге ыйлыкьсынмагъан, хар иште башчы болур.
36. Ариу тиширыу кьарт болургъа суймейди, артист а, толкьун кьарс-ла излеп, сахнадан кете билмейди: экиси да терсдиле.
37. Жашау – ол озгъан жылла угъай, эсингде сакьланнган кюнледиле.
38. Адамны жашауу черек суугъа ушаргъа керекди: дайым эки жагъа-сы, аладан а хар такьыйкьядан таза суу ётеди.
39. Магъанасыз жашау – кезиусюз ёлюм.
40. Адамны жашауу темирге ушайды; иште хайырланса, ашалгъан этеди, тиймей турсанг, тот кеседи.
41. Шарайыбынгы ангылай билсенг – ол тюз жашаугъа жол юйретир.
42. Акьыллы болургъа сую эсенг, соруу бере билирге, анга тынгылар-гъа, сенден сорсала уа - жууабынгы сабыр берирге, айтыр сёз табалмасанг а, тохтаргъа юйрен.
43. Хар адам эсимде кьалмайды деп жарсыйды, акьылына шарайып из-леген а жокьду.
44. Терен акьыл сынамны кьызыды.
45. Терен акьыллы телиле ортасына тюшсе аладан намыс сакьламай-ды, тели сёзю бла акьыллыны хорласа – ол да сейир туюлюдю: таш бла урсанг накьут-налмас да сынады.
46. Тенгинге заманында ырысхынгдан юлош чыгъармасанг – байлыгь-ынг саулай жауларынга ётерге кьоркьуулуду.
47. Таукеллигин тас этген – кезиуонден алгъа ёледи.
48. Гитче адам тау башында да гитчеди; пелиуан терен уруда да уллуду.
49. Илму динсиз акьсакьды, дин илмусуз – сокьурду.
50. Хар заманда азатлыгьынга ие, намысынга уа – кьул бола бил.
51. Урсанг – урмагъандан, айтсанг – жууап кьайтармагъандан кьор-кьургъа керекди.
52. Болумсузну кесинге шуёх этгенден эсе, жауунг болсун.
53. Адамны ангыламагъан эсенг, сёзюн этерге эркин туюлюсе.
54. Бюгюнню кюн бла озгъан жашауну юсюнден даулаш журютсенг, келир ёмюрюню тас этерге боллукьса.
55. Юй бийчесинден кёп жашагъан адамдан жангыз жокьду.
56. Жюрек акьыл кьошаргъа боллукьду, акьыл а – жюрек кьошаллыкь

туйюлдою.

57. Кюннге желкенги буруп сюелсенг, жангыз ауанангы кёрлюксе.

58. Байлыгы болмагъан патчах бла къол аязын жайып айланмагъан жарлы мени жүрегимде орун алаллыкъдыла.

59. Адам дегенинг эки тюрлю болады – бири къарангыда айланады, бири жарыкъда жукълайды.

60. Чомартлыкъ – ол бераллыгъынгдан кёп бериудю; ёхтем болмакълыкъ – кесине керекден аз алмакълыкъды.

61. Пелиуан адамны эки жүреги барды – бирин къан жуугъанда, бирси къаты тёзюмлюкде турады.

62. Къайда, ким бла кюлгенинг эсингден кетсе да, жилигъан кезиулеринг унутулмайдыла.

63. Намыс этмезлик адамынг бла шуёхлукъ жүрютюрге излеме.

64. Адамла акъ, къара болмайдыла; барысы да тюрсюнлюледиле.

65. Юйренирге боллукъса, ушагъан этме.

66. Тюзлюкге бугъар кереги жокъду.

67. Ата- бабаларыны этген ахшылыкълары бла кесини болумсузлугъун жулургъа кюрешген чий телиди.

68. Къартлыкъны сызлыкълары мангылайынгы жапсала да, жүрегинге къойма. Анга къарт болургъа жарамайды.

69. Суймеклик къуруду – жер башы къабыр обагъа айланды.

70. Башчыны аллында тобукъланнган, ызындан келгенлени малтайды.

71. Бизни бу дуняда байыкъландыргъан алгъаныбыз туйюлдою, берген ырысхыбызды.

72. Къайсы илмуну да ачхычы «соруу белгиди».

73. Жашаубузну тёртден ючюсюн кесибибизни къалай жүрютюрге юйретиуге беребиз...

74. Къанкъазны жумуртхасындан къаз гурт чыгъарса, жарсыу жокъду.

75. Ариу табиигъатлы жерибизни барлакъгъа айландыргъаныбызны кёрген туудукъларыбыз бизни терлигибизни къалай жулургъа кюреширик болурла?

76. Къуллукъгъа илиннген тенг – энди ол сенден кенгди.

77. Бир тенгинг болса – ол кёпдою, эки – бек кёп, юч – хазна тубемейди.

78. Сабийлеринги иги ангыламай башлагъан эсенг, аланы тенглери кимле болгъанларына къара.

79. Эрттенликде жашауну магъанасын ангылап, ингирде ёлюп къалыргъа болады.

80. Адамла мени ангыламасала- жарсымайма, мен аланы ангыламасам а – жүрегим бек къыйналады.

81. Ушакъ этерге тийишли адам бла сёлешалмай къалсанг - адамны тас этесе, ангылаусузгъа айтсанг а – сёзюнгю тас этесе. Акъылман не адамладан айырылмайды, не сёзюн тас этмейди.

82. Жашауну юч жылын билим алыргъа берип, кесине уллу къуллукъ излемеген адамны тапхан къыйынды.

83. Узакъда туберик къыйынлыкъланы юсюнден сагъыш этмегени тюз да кёз аллында жарсыула сакъларыкъдыла.

84.Бюгюн терслигинги тюзетмесенг, ол экиге кереленириги баямды.

85.Эсингде болсун: багъасы жангыз жашауну барды!

86.Тиширюгъа неках этилген заманда аны жанында сюелмезге кюреш... Юйюр жашауу кьуралмаса – кьаргъар, тап болса уа- сени эсине да аллыкъ туююлдо.

87.Акъылдан жартыны жырлагъанын, сабийни жабы- жубусун, тиширюну селешгенин тыяргъа жарамайды.

88.Тиширюу жашнаса – битеу юй жарыйды, мугурайса – юй саулай кьарангы болады.

89.Юй бийче – ол толу юйюрдю, ансыз жашау а – кьарангы агъач.

90.Кеси аллына суугъа тамгъан жау тамычы, тилчини аузуна тюшген тасха сёз, сыйлы адамгъа берилген саугъа эм акъыллыны билими ёсерге боллукъдула. Табийгъатны кючу алай кьуралыпды.

91.Айыплы ишни этерге кьоркъа билген – ол уллу жигитликди.

92.Жашлыгыбызда этген гюняхларыбызны, кьартлыгыбызда жууаргъа тюшеди.

93.Айтханым ючюн кёп кере тобагъа кьайтсам да, тынгылагъаныма уа, аз да жарсымайма.

94.Гитчеде деп, адамдан кьача турма – ол бир заманда бийикге кётюрюрге боллукъду.

95.Сен игилик этмеген адамдан ариу сёз эшитсенг – ол бек уллу махтаугъа саналады.

96.Таза ниетли адам ётюрюкчюден болушлукъ излесе, аны гюняхларын да алады.

97.Тишлерин кёргюзтген арсланны кюлген сунсанг, башынга палах аллыкъса.

98.Казнасын кесине табынганланы ырысхылары бла толтургъан патчах юйюню мурдорундан топуракъ алып, чырдыгъа жайгъаннга ушайды.

99.Сюймекликни дарманы жокъду да, балхам табылмайды.

100.Кьоркъгъан эт ансы, сюймей окъуна тур!

101.Къыйынлыкъ терлиги болмагъанны да сындырады.

Къысха ханарла бла чамла

Чал сакъаллы Къаспот эл ныгъышны тёрюнде олтургъан, чамгъа да уста кишиледен бири болгъанды. Бюгюнча туююл эди. Ол заманда чам эте да билгендиле, кесин масхарагъанланы да ангылагъандыла, чамгъа кьозугъанланы уа, сылжыратырды кьалмагъандыла. Чамны кючу уллу

Къаспот жашагъан элде Курнаятдан келин болгъанды. Бир кюн элге атасыны эгечин кёрюрге, энди мыйыкъ жюлюй башлагъан жаш келеди. Ол узакъ тау эл болгъанлыкъгъа, туура Малкьардача, кысыр кьаяланы кьучагъына кирип турмайды; тийреде мал отлар, бузоу кютер жер эркинди. Жаш да ата жууукъларына келип, аты бираз эс тапхандан сора, иерни

тешип, арбазда бир мюйюшге салып, атын эл кыйырында жашил талагъа элтип, кёз туурада кишенлеп, жүгенин да алып, юйге кыйтды.

Ныгъышда олтургъан къартла жашны тыш элли болгъанын билгендиле, аууз жетдирирге, чам этерге хазырлангандыла. Къонакъ бир ненча кюнден юйюне атланыр заманы жетгенде, атын юйге алып келир орунуна, нек эсе да, жүгенин тугул чёргеп, сол кюлу бла кююнуна кысып, иерни уа ал кышына бармакларынын илиндирип, сыртына атып, ныгъышда къартлагъа да салам берип, аты таба тебиреди.

Къаспот излеген да ол болур эди... Къонакъны ызындан иги эшитдирип: «Бу сейирлик атны кёрюгюз, иери да белине не тап жарашады», - деп масхаралады. Бирси къартла да анга кюшулуп андан-мындан чам этип:

- Тейри адамы, чаришге салсанг биринчи келликди,... атлашы тириди,... атха айтырыгъынг жокъду, кюмалыгъа ушайды дедиле...

Жаш, аны сължыратханларын ангылагъанды, алай жууабын бермей кетсе, ол Курнаятчы боллукъ туююл эди.

Ызына айланып: «Ай, атладан ангылауугъуз а барды, алай мени уа оздуруп махтап ийгенсиз, эшеклени кыатында кюмалы кёрюнеме ансы, менде сиз чертирча уллу энчилик жокъ эди», - дегенни айтып, атлашын бузмай кетди.

* * *

Керти хапар

Жетмишинчи жыллада Акъ-суу совхозну урунганлары, эллиле да чалгыны ауuzu илинирча жерде ёре сюелген чёп кюймай чалып болгъандыла. Иш юсюнде чыныкыгъан таулула ара мюлкню айныгъугъа дайым кыдалып кюрешгендиле. Эл башында чаллыкылада - «Кюзу ойнагъан» бла «Сары талада», «Кёлле» тийресинде акъ-суучула, жыйын болуп мюлкню малларына иги кесек бичен этип тургъандыла. Хар замандача, узунуна баргъан кыалын дуруланы айландырып, кюнге бираз кызыдырып, батан этип, ала лыбыры алынырча чёкгенден сора, терк окъуна гебен этип бошадыла. Ташыуулну заманы жете келгенде, мюлкню башчысы Геккиланы Далхат бир кыауум жууаплы кюллукъчу бла «Сары талада» биченнге кыараргъа барадыла. Бир ненча жерде гебен сюелген ыз бар, алайчыкыны да былай алаша жашил алысынчыкъ басып, гебен а жокъ... Далхат (жаннетли болсун), сейирге – тамашагъа кыалып, гебенлеге «аякъ» кыалай бла битгенин билалмайды... Алайлагъа техника жанламагъаны шарт кёрюнеди, ат, эшек туякы ыз да эсленмейди. Мюлкню малларына керек тенгли бир бичен кюшлагъа ташылып, тишлеге кыалангынчы, элге чёп кийирирге кюймаучу эдиле. Аны себепли, Гекки улу кече кыалауурла бла бирге «Сары талада» кыалып, биченни заманындан алгъа ташып башлагъанны тутаргъа келишедиле.

Эрттенликде танг белги бере башлагъанлай, жомакыдача, гебен жеринден тебип, эл таба ташаяды. Кыалауурла Далхатны башчылыгъында аны ызындан элге дери келедиле. Бир заманда гебен, бусагъатда Кучмезов атлы

орамда юйледен бирини аллында мал оруннга жууукъ жерде тохтайды, тюбюнден алаша ёсюмлю, добар кишичик (аты, тукьуму да элде белгилиди) чыгып, мулхарладан юсюн- башын кьагып, тюз да Далхатны аллында сюелип кьалады. Гекки уллу аны кёргенлей, кьалауурлагъа айланып; бу адамгъа, энтта биченнге кьол жетдирсе, жукъ айтмагъыз деп, бурулуп, ишине кетип кьалады.

Миллетибизде ма аллай кьарыулу адамла болгъандыла.

***

Биз башда айтхан киши кёчгюнчюлюкню заманында жалгъан дау бла Сибирьни тутмакъларын да кёргенди. Ары келип, тутмакьла тургъан гытыны ичине киргенлей, уллу санлы, борбайлы киши (баям ол аланы арасында низамгъа кьараучу болур эди), бармагъын бюгюп, жерлешибизге бери аллыма кел деп, кёргюзтдо. Тутмакьда олтургъанланы жорукъларын биргелерине турмагъан адам кьайдан биллик эди, мыгъыр атлай, ашыкьмай жанлады. Мында олтургъанланы хар бири да мени айтханыма алжаусуз бойсунургъа керекдиле дегенни айтып, таулу кишини тарт- соз этип, аман сёзле да кьатлады. Эриши сёлешгени ючюн кьаны кьартыкьгъа сыйынмай, (кьарыуун биле болур эди) жумдуругъу бла жетдирирге кьоркьуп, низамчыны керилип кьол аязы бла кьулакь артына уруп жибереди. Ол ауур адам, сюелген жеринден ток ургъанлай учуп барып, башы бла кьабыргъагъа тийип, иги кесекге эсин ташлайды. (Айтыулагъа кёре, андан сора аякьланмай кьалгъан эди). Аны кёрген «бегеуолле», не этерге билмей, сойланып жатхан башчыларына да, мынга да кезиу кьарап кьаладыла. Ол кюнден сора таулу жашны тутмакъланы араларында намысы жюрюп тебирейди, андан оноу соруп башлайдыла. Органы айырыргъа тюшсе, бир заманда сатлыкь оноу кьурамагъанды, тюзлюкню жакьлагъанлай тургъанды.

Ишлемесе да, анга киши жукъ айтырыкь туйюл эди. Болсада, тутмакъланы биргелерине ишге да жорюгенди, эки адамгъа салыннган борчну тамамлап тургъаны себепли, ашханагъа келсе, анга экеуленни юлюшюн бериучу эдиле. Сибирьден юйюне кете туруп, анда болгъан тутмакьла барысы да бир тизгиннге сюелип, таулу жашны сир туруп, уллу сый-намыс этип, алай ашыргъан хапар барды.

***

Сексенинчи жыллада коммунист партияны тизгинине кьошулуп, кьызыл тюрсюню китапчыкьгъа ие болур ючюн, кёп сынауланы ётерге, ол санда партияны жорукъларын азбар айтыргъа, конституцияны иги билирге керек болгъанды. Андан тышында, кьылыгынг, жашаугъа кьарамынг, урунган жерингде намысынг кьалай жюрюгени, юйюр жашауунгда болумунг кьаты тинтиле эди.

Ол жыллада бир онглу адам партияны тизгинлерине кьошулама дегенинде, район комитетни энчи комиссиясы жыйылып, анга аясуз соруу этгендиле. Бир да, не айтырса, хар соруугъа тынгылы жууап табып, не жаны бла да билими, ангылауу болгъанын кёргюзтеди. Комиссияны келечилери да ыразылыкъларын билдирирге хазырдыла... Болсада, аладан

бири кишини жашау болуму бла байламлы бир ненча соруу берирге тау-келленеди....

- Сен, - дейди ол, - партияны тизгинлерине кышулурга хазырлыгы-ынгы кёргюзтдюнг, алай эки фатарынг болганын эшитгенбиз, ол партияны келечисине келишмеген шартды, бирин кыралга кайтарырга ыразымыса, - деп сорду.

- Охо да, алай керек эсе, берейим...

- Арбазында сюелген эки улоудан бирин кыралга ётдюрюрге керегин тап керемисе?

- Да, не этерикме, айтханыгызызга боюном кылдан иничкеди?

- Сен ахчаны эркин жюрютгенинги, ушхууур этерге багыалы ашханалага барырга сюйгенинги да эшитгенбиз, партия ючюн ол затладан тохтаяллыкмыса?

- Алай керек эсе, не мадар, андан да тыйылырма...

- Керек кюнде кырал ючюн жанынги уа бераллыкмыса?

- Энди берликме! Манга аллай жашау неге керекди!

***

Кёчгюнчюлюк жылла. Жаз башы. Малланы тау жайлыклага чыгарырдан алга эллиле сюрюуле кечинирик жерлерин хазырлай тебирегендиле. Бир аягын уруш аулаклага кююп кайтхан таулу киши да, эки аймойюз ёгюзню арбага жегип, анга да юйюнде сакланган эки иригин да бир – бирге ал аякларындан байлап салып, узак жолга атланады. Кюн ортага бир кыргыз юйюр кюш салып турган жерге жетеди. Хар алайны ётген адам кюшну тебен жанында асыры сууукдан тиш кьаматхан шаудандан суу татмай кетмегенди. Кыргызлы да адам келгенин керсе, не ишин да кююп, шаудан кьатына тигелеп, жолоучу бла иги кесек ушак этип, эрикгенин кетериучу эди. Бек сюйгени уа, сууга жалан аягын сугуп, кайсыбыз кеп турлукбуз деп, ёчешип, ол юйренген адам а, хар заманда кьытып, нохтабауун алмай жибермей болганды. Жангы жолоучу бла да тюз алай келишип, ёчге ирик саладыла. Бираз турганлай, кыргызлы суууксурап, эти кегерип тебирейди. Таулу киши олтурганыча, тепмей турады. Кыргызлы болалмай; абай, мен андан ары тезалмайма деп, аягын суудан алады. Кюшуна барып, жараган ирикни келтирип, арбага атады да, сен кьытдынг дегенни айтып, кьол тутушаддыла. Таулу киши арбага мине туруп, аны агьачдан ишленген жалган аягы эсленирча, бухчагын ёрге кайырып, алай олтурады. Кыргызлы аны кергенлей, бети тюрленеди, болсада, кьытдырганыма кьол тутушханбыз, ирик анангы сютюча халалынгды деп, алай ашырганды.

БОСАГЪА ТЮБЮНДЕ ТАБЫЛГЪАН
ХЫЙНЫ

(Ханар)

Жангы юйюр кьуралса, анга жууукъла–тенгле, кьоншула да кьу-уанадыла. Ол кюн да алай эди. Кьобуз, той-оюн таууш танг атхынчы барды. Ол кюннге дери гитче элчикде аллай той баргъанды деп кишини эсинде жокьду. Шыкычыла ол кюн Лёкманны бла Зуриятны тойлары этдиле. Ол кьууанчха келмеген гитче, уллу да кьалмагъан эди. Стол артында олтургъан сыйлы кьартла, кьонакыла да жаш юйюрге алгъыш этдиле, жашла бла кьызла уа аяусуз тепседиле. Эки кьобузчу уа билген усталыкъларын аямадыла.

Чууакъ, жулдузлу кёкдеги айны жарыкълыгъы тегерекни-башны жарытады. Кечеги шош аязчыкь бетни сылайды. Элни жаны бла тауладан саркьгъан суула бирге кьошулуп, артыкь уллу болмагъан черекге айланып, шорхулдап, энишге барадыла. Бузлу черек кьышда да хазна таркьаймайды. Эллиле тауну кьоюнунда, тюз да жулдузланы тюбюнде жашагъанлары бла ёхтемленедиле. «Таулары, бийиклени, ариу, таза хауаны суйген халкьбыз биз!» – дейдиле ала кеслерни юслеринден. Ол керти да алайды. Бу элни бир кере кёрген, аны суймей кьоялыкь туйюлдо. Анда туууп ёсген а – бютюнда.

...Той а барады. Акьсакьалладан бири, жаш юйюрге алгъыш эте, былай айтды: «Балтаны алып, аны ауузун алгъа балгъа сугъуп, ызы бла туйге сугъуп, балта ауузгъа ненча туй бюртюк жабышса да, аллай бир ырысхы, насып да берсин бу жаш юйюрге Аллах. Келинчиг а тулпарла бла ариу кьызла табычу болсун!»

Бу эки да адамгъа эллилери айтхан алгъышла жюрекден баргъанларына киши ишекли туйюлдо. Лёкман, Зурият да элде сабийлени угъай да, абаданланы да окьургъа, жазаргъа, харфла таныргъа юйретгенледен биринчиле эдиле. Аны ючюн а элде алагъа хурмет этмеген жокь эди. Устазны намысы ол жыллада бийик болгъанды. Эллиле жумуртха, жау, бишлакь болсун, тапханларын алагъа элте эдиле. Жалыннгандан угъай, суйгенден, багъалай билгенден.

Арбазда баргъан тойгъа кьарагъан а дуняны башында кьаугъа, кьыйынлыкь да болмагъан сунарыкь эди. Лёкманны бла Зуриятны тойларында Кязим хажи да олтургъанды. Кёп алгъыш да этгенди. Кязим хажи аланы тойларында олтургъанларын артда, он жылла бла заман озгъандан сора, Зурият да, Лёкман да ёхтемликь бла айтып тургъандыла. Зурият а Кязимни назмуларыны кёбюсюн кёлден айтычу эди.

Бу эки да жаш адамны, аланы уллу суймекликлерини юсюнден мен анамдан, энди уа ол тойда тепсеген кьызланы биринден эшитгенме. Хапарны уа, манга айтханларыча, кьошмай-кьоратмай жазама.

Лёкман бла Зурият бир бирлерине ушагъан, акъыллары бирге келишген адамла болгъандыла. Зурият Лёкманны экинчи къатыны эди. Биринчиси бла ол туура эки ай да жашамай айырылгъанды. Ким биледи, къадар алай болур эди. Лёкман бла Зурият, бир бирлерин суйюп, танып тургъанлай, жаш башха къызны къачырады. Болсада бир бирлерин бек суйген жаш бла, къыз бир бирлерин кёп да мычымай табадыла. Аланы суймекликлерини юсюнден эрттегили шыкъычыла бюгюн-бюгече да айтадыла. Ол заманлада аланы атларын айтмай, «Тахир бла Зухура» деп болгъандыла.

...Жаш бла къыз бир юйюрлю болгъанлы беш жылгъа жууукъ заман озду. Юйде сабий болмаса, не тутхучлу, не улуу суймекликлери болгъан жаш адамланы да бир кюн болмаса да, бир кюн араларына сууукълукъ кире башлайды. «Келин, сабий тапмай, жашыбызны тюп этеди», – дегенле чыгъа башлайдыла.

– Мени келинине жетген келин дуниягъа туумагъанды, аны жюрегин къыйнагъан жаш да, къыз да манга керек туююлдуле. Ала алыкъа жашдыла, жашай кетселе, сабийли да болурла. Аланы араларына сууукълукъ кийиргенни унарыкъ туююлме, бир киши да умут этмесин, – деп, жашны анасы Баллай къаты бола эди.

Баллай алаша бойлу, къатангы тиширычукъ эди. Болмагъанча огъурлу, тынч адам, ол кеси ёмюрюнде тауукъгъа «юш» деген болмаз эди, кёз аллымдан сыфаты кетмейди. Жаннетли болсун, харип, ол ёлгенли да иги кесек заман озгъанды...

Ишлеп, кеси къыйындарын ашап, Лёкман, Зурият да дагъыда бир талай жыл жашадыла. Лёкманны сабийге термилгенине Зуриятны жюреги жарыла эди. Болмазын кёрген Зурият, Нальчикге келип, врачлагъа тынгылы къаратды:

– Сени ауругъан жеринг жокъду, бизден санга болушлукъ керекмейди, – деп къойдула врачла.

Ахыр амалын тауусхан Зурият, врачладан хайыр болмазлыгын ангылап, уста къатынлагъа жюрюп башлады. «Суугъа батхан таш къармар» дегенлей, Зурият къайры барыргъа, не этерге да угъай демей эди, жаланда Лёкманны кёлюн алыргъа, аны къуандырыргъа эди мураты. Ол бармагъан уста къалмады. Аланы хар бири бир затла жазып, суугъа сугъуп, ол сууну ичерге неда жазгъан къагъытларын кюйдюрюрге, алайда-былайда басдырыргъа буюра эдиле. Алай бир зат да болушмайды.

Бир жол а, эрттенликде эртте къобуп, Зурият кесини юс быстырларын жыйып башлады. Аны тынгысызлыгын кёрген къайын анасы, келинини аллын тыйып:

– Чикиямы окъуна тешип, аякъ тюбюнге салайым, къор болайым, кетме. Бир да болмай эсе да, Лёкманны Нальчикден келирин сакъла. Ол айтханнга да бир тынгыла. Билмей тургъанлай, къалай кетип къаласа? Бирле бир затмы айтхандыла, жюрегингими къыйнагъандыла? Сабийинг болса, кимден да кесинге иги эди. Аны мен бек уста билеме. Аллах бла тилейме, кетме, – деп, къаты болду Баллай. – Кёрюрсе, кюнлени би-

ринде хар зат да тап болур, сёз айтып жүрегинги кыйнагъан бар эсе да, ол да унутулур, жаланда ийнаныргъа, тёзерге керекди.

Баллай келинини аллында жаланда тобукъланмады ансы, ким биледи, аны да этерик болур эди, келини унаса, тилер амалтын кълмады.

Ол кече Зурият, кёюн кысмай, тангнга жилип чыкъды.

Заман деген затны бир игилиги барды, ол оза баргъаны сайын, кыйынлыкъ да унутула барады. Артда да Зурият, кыйын анасындан уялып, ол кюн ючюн кёп кере кечгинлик тилегенди. Кечмей а, кыйын анасы, кеси анасындан башха болмай эди ол жангыз келинине.

...Эрттенликде эртте Баллай, юдегилеге да бир зат айтмай, кесин жолгъа хазырлай башлады.

– Анабыз, кыйрыса? Тангны да атма кыйсанг а, – деп, Зурият кыйын анасыны аллына чыгып сорду.

– Мен ингир алагъа юйге кыйтмасам, сакъламагъыз, энишгеде жашагъан жуукъларыбызда кълырма, тамбла уа, Аллах айтса, келирме, — деп, арбаздан жолгъа чыкъды.

Юйню къатындан тогуз-он метр озгъанлай, Баллайны ызындан эшек арба жетди. Аны бла кёншу жашчыкъ бара эди. Ол, Баллайны да арбагъа миндирип, экиси да элден энишге айландыла. Кюн ортасындан озуп, ала къларты элге – Аушигерге жетдиле.

– Жашым, энди мен мындан ары бармайма, сау бол, жетгенме, – деп, Баллай жаш бла саламлашып айырылды.

Бу элде уа аны алгъыннгы танышы Хайшат жашай эди. Баллай гитче заманында ол элге ана жуукъларына келе-келе тургъанды. Гитчелигинде окъуна ол кълартыча уста сёлешгенди. Элге кълартылы келсе уа, адамла Баллайны излеп, анга тилманчылыкъ этдиргендиле.

Хайшат Баллайгъа болмагъанча жарыкъ тюбеди, ол келлигин билип, алгъаракъдан окъуна хазыр этип тургъанча, столгъа аш-суу салды. Ушакъ эте келип, Баллай Хайшатлагъа не жумуш бла келгенини юсюнден айтды.

– Келиними бла жашымы сабийлери жокъду, бирге жашагъанлы уа алты жылдан атлагъанды, энди уа келиним юйюме кетеме деп тохтагъанды. Тилеп, жалынып, кючден тыйгъанма, – деп, кесини жарсыуун айтды.

– Да, – деди Хайшат, – бек уллу жарсыуунг болгъанын ангылап турама. Сен келинчигинги кълалай сюйгенинги да билеме, врачлагъа, билгичлеге да баргъанса, киши болушалмайды дейсе, не этейик, – деп, Хайшат бир ауукъ заманны тынгылауну жиберип турду. Артда уа кёншуда жашагъан бир тиширыуну хапарын айтды. – Билемисе, Баллай, ол тиширыу жаш адамды, китап ачып, болгъан, боллукъ ишни да тюз кёзю бла кёргенча айтып бередиди. Сен анга келининги келтирип бир кёр. Ким биледи, жарап къллыкъ эсе уа. Мен а, тамбла эрттенликден оздурмай, анга тюбеп, тилейим, китап ачдырайым.

Тангнга кьалай чыкьгъанын Баллай билмейди. Жукълап кьалырма да, арбалы жашны аллына чыгъаргъа кеч болурма деп, асыры ашыкьгъандан, тѣбен жаны кьачан жарырыкь болур деп, терезеден къарап турду. Эрттенликде, Зуриятны да алып, Аушигерге тебиреди.

– Мен келининги хапарын кьоншума айтханма, ол, ийнегин саууп бошагъанлай, бери келирге айтханды, бюгече да мени кьонагъым боллукъса, мен сени бир жары жиберлик тьююлме. Эрттенликде уа барыrsa юйюгюзге, – деп, Хайшат кьолундан келген кьонакьбайлыгъын аямады.

Баллай а, кьолунда келтирген тьююмчегин отоуну мнойюшонде тургъан столну юсюне салып, Хайшатха бишлакъланы, жауну да чыгъарырын тиледи.

Хайшат, столну кьатына барып, тьююмчекни теше келип, ичинде алтын суу ичирилген кюмюш бел бауну кѣрдю.

– Баллай, жарлы, бу этгенинг а неди? Не бишлакъла, жаула кѣтюрюп айланаса, сенден хакъмы тилейме мен? Бу бел бауну уа кимге деп келтиргенсе? Мен кьарт болгъанма, кызым а жокъду. Аллах не айтыр дейме ансы, бишлакъларынгы, жаунгу да аллыкь тьююл эдим. Бел бауну уа юйюнге ала бар, келининг кызы тапса, анга саугъагъа берирсе, – деди.

Бир кесекден Зурият да, кьабартылы тиширычукъ да ич отоудан чыкьдыла. Кьабартылы тиширыу, Баллайны кьатына келип:

– Нана, бир да жарсыма, сени келининг сабийсиз кьаллыкь тьююлдю. Ма кѣрюрсе, жаланда юйюгюзге баргъаныгъызлай, босагъаны къазып, анда хыйныны табып кюйдюрюгюз, – деди.

Экинчи кюн эрттенликде Баллай бла Зурият юйлерине атландыла.

Юйге жетгенлей, Баллай жугар бла босагъаны тубюн къазып башлады. Олсагъатда ишден келген Лѣкъман, анасыны эте тургъанын ангыламай, иги кесек заманны аузундан сѣз чыгъармай, къарап турду. Анасы къазауат этип къазгъанын кѣргенде, Лѣкъман, аны кьатына барып, жугарны кьолундан алып:

– Анам, бек алгъа не болгъаныны юсюнден айтсанг эди. Ангыламайма, юйге да кирмей, сен былайны къазып нек башладынг? Манга айт да, мен къазайым, сен кьолунгдан келмеген иш бла кюрешесе, – деп, анасына тырман этди...

– Анабыз, мен хыйны деген затлагъа ийнанмайма. Кесинги бош кыйнап кюрешесе, – деп, Зурият да кьайын анасыны босагъаны къазгъанына артыкь бюсюремегенин билдирди.

Баллай а, топуракъны кьоллары бла кьармай кетип, бир гитче чулгъамчыкъны тапды. Лѣкъман, Зурият да, аны кѣргенлей, сын кьатып кьалгъанча болдула. Бутларына чѣгюп тургъан Баллай а жерге окъуна олтурду. Ючюсю да сейир-тамаша болдула. Хыйныны отха атып кюйдюрдуле.

Андан сора, жылдан аз-маз атлап, Баллайны келини кызы тапды, аны ызындан жаш, дагъыда жаш, дагъыда кызы. Алай бла, тѣрт жаш бла тѣрт кызы тапды. Анга врачламы болушдула огъесе Хайшатмы, ол бюгюн да белгисизди. Хыйныны табылгъаны уа керти эди, дейдиле.

ЖИЛҢ ШОРПА

(Хапар)

Бу хапарны манга, автобусда бара, жашауу келген бир тиширыу айтхан эди. Ол мени бла танышханында, атым Фатиматды деген эди.

– Таулу тиширыу,– деп башлаган эди ол хапарын,– бютюнда бег а ол сабийли болса, кесини юсюнден сагыш этмейди, жаланда сабийлери ючюн жашайды. Бизни миллетни тиширыулары уа жаратылганлы да кеслерин аямагандыла. Ма мен да аллай бир тиширыуну юсюнден санга хапар айтайым.

Ол иш эртте болганды. Мариямны жашауу кыйынлыгы чексиз кепден, насыпсызны башы ауруучу болуп калган эди.

Ол, эрге барып, эки жылдан эки эгиз кызыккы, ызындан да дагыда кызы бла жаш табады. Кюнлени биринде жалган дауу бла, Мариямны баш иесин тутуп, сегиз жылга сюд этип, тутмаккы ашырадыла. Кесине уа, сен бу хатаны этгенсе деп, айтырча бир сылтау да тапмайдыла. Уруш аллы жыллада алай этип, кеплени кьадарларын, жашауларын да бузгандыла. Мариям кьолунда бири биринден гитче төрт сабийи бла кылады. Андан сора эки-юч жылдан а малкьар халккыны тууган жерлеринден зор бла кечюредиле. Жарлы Мариям, белин кьаты кысып, сабийлерин ачдан, жалангачдан ёлтюрмей, кече-кюн да ишлеп, мадар-амал этип турады. Хар кимден да алга кьобуп, колхоз ишге чыгады. Ол жигер колхозчу болганы ючюн, Кьыргьызда бригадир аны намысын бек бийикде тутханды. «Мени бригадамда аны кибик дагыда бир төрт адаммы болса эди, биз кимден да алга толтурур эдик планыбызны», – деп, аны махтагалай туруучусу эсимдеди. Биз кесибиз а кермейми эдик аны кьаллай адам болганын, кьалай ишлегенин. Аны юйюне не заманда барсанг да, бош олтуруп кермез эдинг.

«Кыйынлыккы жангыз келип кьалмайды», – деген керти кере эдим. Халккыны кечюре туруп, аны кичи кьарындашы кьошда кьалып, ол кюнмю-бюгюнмю, саулуугу-шаулуугу да белгисиз кьалды. Ары дери уа аны абаданыраккы юч кьарындашын да аскерге чакьырдыла. Экиси урушну биринчи жылында окьуна белгисиз тас болдула. Уллу Ата журт уруш бошалгандан сора уа, Мариямдан аз-маз кичи кьарындашы, энди уа жангыз билеги, ёлмей-кьалмай урушдан кьайтды. Ол кепге дери кесине келалмай ауруду.

Мариям жарлы уа юйюрюн таматасы эди. Ол кьарындашлары ючюн да жарсырдан кьалмады...

Кьысха айтханда, аны башын асыры кеп кыйынлыккы басхандан окьуна болган болур эди ауруулу. Ауруулу десем да – Мариямны башындан аягына дери жарала басып кьойган эдиле.

Ол заманда шёндюча уста докторла да жоккы эдиле. Кьыргьызын бизни элтип кьуйган жеринде уа бютюнда устала кьайдан чыгьарыккы эдиле?

–Биз мынга этерик амал, дарман да жоккыду, ауруу жуккыган аурууду,

кеси да бек аманларындан (проказа), – деген эдиле врачла.

– Да анга бир мадар къалай жокъду? – дегенибизде уа:

– Аны мадары – Мариямны, адамладан кери этип, кеси жангыз къарангы отоуда къояргъа, ол болгъан жерге сабий, уллу адам да айланмазгъа, ол хайырланган адыргъа башхала къоллары бла да тиймезге керекдиле. Кеси боллукъ туююлдо да туююлдо, сабийлери жашасынла. Бек сакъ болугъуз, – деп эки-юч кере къайтарып айтадыла.

– Бу жарлы къатынны тёрт къагъанакъ сабии барды. Кесинде болгъан ырысхыны, биз, къоншула, тапханыбызны да сатып, ахча этип, керекли дарманы алайыкъ, сиз бизге дарман табыгъыз, – деп тилегенибизде да болушмадыла.

Аны амалы тынч ёлноу эди... Биз а – къарангы адамла, не биле эдик...

Мариямны уа этинде жаралары бир аз да къыйнамайдыла. Болсада, арбазда бир саламбаш гытычыкъ бар эди да, Мариямны ары орнатдыкъ. Эшикни, терезени да жабып, отоуну къарангы этдик. Аш-суу узата турур ючюн а, бир гитче тешикчик къойдукъ. Ол да, жумушубузну этгенден сора, тынгылы бегитиле эди. Врачла: «Къатына жууукъ бармагъыз, аны къолу жетген затха тиймегиз», – деп къоркъутханлыкъгъа, мен: «Ташха талауму тиерикди», – деп, кюн сайын, тапханыма кёре, эки-юч кере азыкъ этип, отоугъа узатама. Азыкъ дерча да туююлдо, суу худур эди тапхан ашыбыз. Эслирек сабийлери уа, гытыны тегерегине айлана, жилай да, аналарын да жилията, аны жылыууна къысылыргъа термилип, аз кюнленими ётдюргендиле?

Алай бла, ол гытычыкъны ичине кирген кюнден башлап бир талай заман ёттен болур эди, бир жол Мариямгъа табакъ бла худур узата тургъанымы къатыбыз бла ётюп баргъан жашауу келген къыргъызлы киши кёреди.

– Апа, не болгъанды, неси ауруйду гытыдагъыны, кимди ол? – деп сорады.

– Тёрт сабийни анасы, жарлы Мариям. Врачлагъа элтип кёрдюзгенбиз да, ала биз этерик мадар жокъду, бу ауруугъа дарман да жокъду деп жибергендиле. Къарангы юйге бегитип туругъуз дегендиле да, алай этгенбиз. Аллах жарыгъын кёрмегенли, бир ыйыкъдан артыкъ болду, жазыкъ, кеси да азып, арыкъ болуп барады. Жарлыгъа бир болушлукъ табылмайды. Ким биледи, Аллахны жаны сабийлерине ауур эсе уа? Ышаныубуз жаланда уллу Аллахды, – дейме.

Къыргъызлы киши:

– Мен бир кёрюр эдим аны жараларын, – деп, отоуда тургъан Мариямгъа къарады. Сора: – «Макъа ауду» аурууу. Аны сау этерни мадарын мен билеме, алай бюгюн баргъан жолумдан артха къайтыр онгум жокъду, юч кюнден а дарман алып келирме, – деп кетеди.

Юч кюн бизге юч жылча кёрюннген эдиле. Ючюнчю кюн къыргъызлы киши, айтханыча, къайтып келди. Артмагъындан бир топуракъ тугулу чыгъарып:

– Аны дарманы мындады, – деп, манга кёрдюзтдо.

Ызы бла уа, тобугъуна уруп, тугулу ууатды. Ол заманда аны ичин-

ден ёлген жилиян жерге тюшдю. Къыргъызлы, жилияны эки тенг этип, бир жартысын манга узатды, башхасын а: «Кесиме да керекди», – деп, артха – артамагына сукъду. Сора мен ёлген жяляяны къалай хайырланьыргъа кереклими ангылатды. Ол айтханча этип, жилияны юч юлюшге туурадым. Сууда жилиян эт шорпагъа кетгинчи биширип, юч эрттенликде да аны Мариямны табакъчыгына къуюп, ашатып турдум.

Тёртюнюч кюнню эрттенлигинде биз уллу сейирге къалдыкъ. Мариямны этинде, жара угъай эсенг а, таплары окъуна къалмагъан эдиле.

Ол киши дагъыда:

– Мариямны жаралары кетселе, юсюнде-башында быстырларын, тёшегин, жастыгъын, жуургъанын да, къолугъузну тийирмей, чыгъарып, кюйдюрген этигиз, чёмюч-къашыгъын да алышындырыгъыз, кесин а эки ыйыкъдан алгъа аны ичинден чыгъармагъыз, эки ыйыкъ ётгенден сора уа, гытыны кюйдюрюгюз, – дегенин эсге алып, битеу ол айтханларын этебиз.

Алай бла, Мариям сабийлерине къайтды. Аны жанын къойдургъан – Уллу Аллах, экинчиден а жилиян шорпа болдула. Аллахны кючю уллуду, Мариямны сабийчиклерине аны жаны ауругъан болур эди. Ол къаллай жилиян болгъанын а къыргъызлы да айтмагъан эди. Мен а къайдан биллик эдим аны? Мариямгъа жилиян шорпа ашатханыбызны уа иги кесекге дери да билдирмегенбиз.

Андан сора кёп да турмай, баш иеси тутмакъдан къайтып келди. Дагъыда сегиз жыл озгъандан сора уа, малкъар халкъгъа туугъан жерине къайтыргъа эркинлик берилди. Кёпню кёрген, кёп къыйынлыкъ сынагъан Мариямны ашар ашы, ичер сууу да анга сексен жыл толургъа кёп къалмай бошалдыла...

Биз, аны таныгъанла, Орта Азияда бир жерде жашагъанла атын бюгюн-бюгече да уллу хурмет бла эсгеребиз. Аны адамлыгына жетген зат болмаз эди. Жашауун ол бек таза ашыргъанды.

Мариям дуниядан кетгенликге, Аллахха шукур болсун, аны жашлары, къызлары жашайдыла. Ала аналары кёрген къыйынлыкъланы кёрмегендиле, кёчгюнчюлюкню, урушну да къара кюнлерин, насыпха, сынамагъандыла, сынагъан да этмесинле, – деп бошады хапарын Фатимат.

Ол хапар айтхан тиширыу, жетер жерине жетип, мени бла саламлашып, автобусдан тюшюп кетди. Мен а, аны ызындан къарап: «Жарлы анала, биз, сизни сабийлеригиз, бизге салгъан къыйынны къайтарыргъа къолубуздан келлик а болурму?..» – деп, сагъышлы тынгыладым.

ГУРТУЛАНЫ Салих

АКЪНИЕТЛЕ

1

АТА

1968 жылны кюз артында биз, экеулен болуп, Огъары Малкъаргъа жаяулай тебирейбиз. Ол жыллада мени Черек (ол кезиуде – Совет) районда газетни редактору болуп ишлеген заманымды. Нёгерим а Уяналаны Къзылбекни жашы Мухтарды, «Совет Малкъар» колхозну парткомуну секретары. Ол кюн а районда ол ыйыкъда боллукъ айырыулагъа аталгъан уллу жыйылыгу болгъан эди. Районну хар жеринде да аллай кюнледе партияны райкомуну келечилери болургъа керек эдиле да, мени Огъары Малкъаргъа буюрадыла. Айырыула уа тамбла сагъат 6-да башланадыла. Экинчи кюн жолгъа танг атмай чыгъа турмайым дейме да, Огъары Малкъаргъа ол ингирде кетер кёллю болама. Кенгешде Мухтаргъа айтама, бирге бара барырбыз, алай тюшдю эсе, деп.

Къар энишгелеге тюшгенди. Чирик кёл тийрелери окъуна агъаргъандыла, къар сууугъу ёзенлеге да жете кетгенди. Кюндюз да къарчыкъ жаугъанды. Редакцияны женгил мешинасы бла тебирейбиз да, бара барып, Чирик кёлден ёргерек къутулуп, тар аллы ёр киришде мешинабыз андан ары баралмай къалады, чархлары учхалап.

– Не амал болсун энди уа? – дейме, мешинаны жеринде тебалмай къалгъаны мени терлигимден кибик, Мухтардан да уялып.

– Амал а олду, – деди Мухтар, кёп сагъыш эте да турмай, – былай тюшюп къалса, иш апчымаз ючюн, биз урушда, уруп, жаяулай кетип къалыучу эдик. – Арсар бола, амал излей къалсакъ, кесибиз да къыйналлыкъбыз, кеч да боллукъбуз. Хайда, сен да бир къурман а кёргенсе, беш жылдан артыкъ уруш аулакъланы къыдыргъан кишиденми хомухса сен? Сени кибик заманымда мен...

Мухтар алай айтып, базыкъ ауазы бла ууакъ-ууакъ кюлдю да:

– Мешинаны уа барма къой артха, – деди. Сора, мешинаны артха буругъа шофёргъа да болушуп, тебирейбиз жаяулай Огъары Малкъаргъа.

Тюзю, ол кезиучюкде эриннгеними Мухтар эслегени ючюн артда иш да кёп жылны уялып тургъанма Мухтардан. Ол а:

– Алай, оллага (бек суйген айтыуу болуучу эди Мухтарны ол, жаннетли болсун), сизни кибик заманымда мен...

Былайда, ёмюрде да этмеучю ишин башлагъанчамы кёрюндю, огъесе мангамы жаны ауруду, – билмедим, сёзюн башхагъа бурду. Тюз алайчыкъда, урушну сагъыннганына кёре, мени эсиме келип къалды

урушха кьатышхан кёплени этиучюлери – бусагьат башланады урушну юсюнден кертиси – ётюрюгю да кьатыш хапарла, деп. «Ысталин бла аякьлашып-башлашып ёсгенбиз, ол себепден урушда бир бирни жокь-лап тургьанбыз» дегенча хапарлагьа да жетип.

Иш мен суннганча болуп кьалса, Мухтар кесини бир заманда да бузмагьан адетинден тайгьан болур эди. Аллаи аскерчи тьойюл эди Мухтар – кесини урушда этген жигитликлерин семиртген неда болмагьан ишлени кесине атагьан. Мухтар бетинден ышаргьаны кетмеген, кьуруда оюн хапарланы сьуйген, уллу санлы, ёсюмлю шауурдатчы жаш эди. Малкьарлыланы кьайсы бири да жютю сёзге, оюннга аман болмаучуду, алай Мухтар а адамны кьыйынлыгьын да унутдуруучу хапарлагьа ёч эди. Кесим кёп сынагьанма аны аллай оюнчу хунерин.

Биягьында «сени кибик заманымда мен» дегенини магьанасын а уста биле эдим. Кеси айтып угьай. 1965 жылда, район жангыдан кьура-лып. Уллу Ата журт урушха кьатышханланы район военкомат жьыйып сьыйлагьан кезиуде айтылгьанындан.

Мени кибик заманында уа ол, беш жылдан артыкь заманны уруш аулакьланы да кьыдырып, тауларындан аууп, сууларындан ётюп, от-

ун-ёртенин да сынап, кьыйын жаралы да болуп, кесине бакьдырып, дагьыда урушха кьайтып, нёгерлерине кертисолдат жигитликни юлгюсюн кёргюзтюп, туугьан жери Шауурдатха угьай, ёмюрде танымагьан Кьазахстаннга да кьайтып, хайт деген механизатор болуп ишлеген киши эди Мухтар. Огьары Малкьаргьа биз экибиз жаяулай бара туруп, манга 30 жыл бола эди, Мухтаргьа уа, ол урушдан кьайтып, механизатор курсланы да бошاپ, узакь Кьазахстанда механизатор болуп ишлеген заманыда жаланда 26 жыл бола эди.

1940 жыл Шауурдатда 8-чи классны бошагьанлай, жыл саны жетип, башха жашла бла бирге Мухтарны да аскерге аладыла. Мени бюгюн да сейир этгеним – аны аскер китапчыгьында «Аскерге чакьырылгьынчы усталыгьы» деген соруугьа жауапха «школчу» деп жазылыпды. Анга кёре хыйсап этсенг а, урушну

Уяналаны Мухтар аскерчи нёгери бла

къямалы ал урумуна къажау оюлмаз къала болуп сюеелгенле, Уяналаны Мухтарча, алыкъа усталыкълары «оқыучугъа» саналгъанла болгъандыла.

Бара баргъанлай, аны Виленск (Белоруссия) деген жерчикде орналгъан жаяу аскер училищеге жибердиле. Ол анда оқып, юйренип тургъаныны юсюнден Мухтаргъа берилген къагъытда: СССР-ни Баш Советини Указына тийишлиликде муну юйюрюне льготала берилирге керекдиле, деп жазылады.

Ол училищени кичи командир чын бла бошاپ чыгъады. Белгили аскер башчы Георгий Константинович Жуков кесини эсгериулеринде жазгъаннга кёре, адам улуну жашаунда бек къыйын ол урушну ауурлугъу бек алгъа солдатланы бла кичи командирлени боюнларына тюшгенди. Бююнлюкде урушну юсюнден айтылгъанын эшите, жазылгъанланы оқып кетсенг, аскер башчыны ол айтханы кертиге чыгъады. Мухтар къурулушчу взводну командири болады. Ууакъ, уллу череклени юслери бла кёпюрле ишлеу, чачдырылгъан кёпюрлени терк оқына бир затлагъа жарарча этиу – Мухтарны взводуну борчу болгъанды. Ол взводу бла бирге аллай жумушланы айыпсыз тамамларгъа юйрене, сынау жыйышдыра тургъан айлада, 1940 жылда 22-чи июльда (Францияны тарх этмей алып, бизни къыралгъа чабаргъа уа бир жыл къалып), «Барбароссаны» алгъаладан оқына хазыр этилип тургъан планын Германияны оноучулары къолгъа аладыла.

Училищедде Мухтар оруслу жашла, орта школну бошагъанла Панов эм Карпенко бла татах шуёхла боладыла. Алгъа ала казармада жатхан жерле бир бири къатларында болгъандыла. Аланы насыпларына, ючюсю да Мухтарны взодунда урушну ахырына дери да бирге къуллукъ этгендиле. Урушуну ал жылларында, Россейни теренине кирип келген немецли аскерле Смоленск тийреге жууукълашханда, Мухтар, Запад фронтну къауумунда къуллукъ этген взводу бла бирге, къыйын болумгъа тюшюп, бир гитче суучукъну юсю бла кёпюр ишлей тургъанлай, Мухтар жаралы болгъанда, аркъасына кётюрюп, уруш баргъан жерден артха 2 къычырым чакълы бир Карпенко элтгенди аны госпитальгъа. Бир бирге алай болушхан кюнлери кёп болгъандыла аланы, ала, аскер антха кирик, шуёлукъгъа да кертичилей къалгъандыла.

Мухтар кеси айтыучулай, уруш къыйынлыкъда жаратылгъан эм ол кезиуде кюч алгъан шуёлукъдан къаты бир зат болмайды, алай не татлы тенгине да кечгинлик жокъ эди ишге жетгенде арсарлыкъ.. Аны ючюн болур эди, кесини биргесине къуллукъ этгенле да, тамата командирле да бек суйгендиле Мухтарны. Анга шагъатлыкъгъа бир къагъытны келтирирге сюеме. Ол 1941 жыл жазылгъан Мухтарны жашау жолуну къагъыты эди – характеристика. Ол къагъытны аскер «тилин» сакълар ючюн, жазылгъаныча, орус тилде къояма:

«За время прохождения службы в 66 отдельном аэродромном батальоне должности командира 2-го строительного взвода 2-й строительной роты товарищ Уянаев показал себя грамотным, требовательным к себе и подчинённым младшим командиром. Исполняя обязанности командира взвода, умело и добросовестно относится к выполнению производственного задания на строительстве. Взвод, которым командует товарищ Уянаев, является

одним из лучших, за что имеет ряд благодарностей от командования батальона...»

Уллу уруш башланыргъа эки ай къалгъанда жазылгъан аллай бюсюреу къагъытны даражасын бир да тюшюрмегенди Мухтар. Урушну кѣп турмай башланырыгъы уа белгили эди – немецли фашистле ол кезиуге битеу Европаны, къыйырдан тутуп, ууучлап келе эди. Франция, Польша, Чехословакия...

Урушну сур жели, къыралыбызны чеклеринден ѳтѳп, бизни жашларыбызны бетлерин кюйдюре башлагъанды. Мухтарны взводу аны бек терен ангылай эди. Аны себепли, тамата командирлени буйрукъларын тынгылы толтура, аны бла бирге ол сынау аланы кеслерине жууукъ заманда жараргъа боллугъун да толу билип ишлей эдиле. Бошдан туююл эди: урушну бек къыйын жылында окъуна Мухтарны кесин айырмалы, жигитча кѳргюзтѳп тургъаны, аны бла байламлы взводну адамлары тийишли саугъала бла саугъаланнганлары, Мухтаргъа уа Ата журт урушну биринчи даражалы ордени берилгени.

Кесини аскер къуллугъун, бир тюрлю саугъала ючюн угъай, адамлыкъ бетинден, таза да таулу кишилик адетине кертиден тынгылы этген адепли таулу жаш кѣп майдаллагъа тийишли болгъанды, ол санда «За победу в Великой Отечественной войне», «За отвагу» деген майдаллагъа да.

Ол Запад фронтдан сора да, уруш баргъан бек къыйын жерледе, Ара фронтда, 3-чю Белорус фронтда, бизни аскерлерибиз кесибизни чекледен, душманны къуууп, ары ѳтер заманлагъа бир кесекге жангыдан къуралгъан Запад фронтда къуллукъ этгенди. Сабийлигинден окъуна ары тюшѳп, аскерге чакъырылгъынчы усталыгъы «окъуучу» болгъан таулу жаш мамыр жашауда да бир да бузмагъан жорукълагъа юйренгенди эмда алагъа кертичилей къалгъанды.

Былайда Мухтаргъа берилген бир кимликни (удостоверение) юсюнден айтыргъа сюеме. Ол кимликни сейирлиги да неведи? 1946 жылда да Мухтар аскер къуллукъда болгъанындады. «Удостоверение выдано ст. сержанту Уянаеву Мухтару Кызылбековичу в том, что на 4 декабря 1946 года он состоит на действительной военной срочной службе. Удостоверение выдано на получение установленных законодательством Союза ССР для военнослужащих и их семей льгот по налогам, госпоставкам, пособиям и других, если семья Уянаева Мухтара К., проживающая в Кокчетавской области, Шушенский район, Виденеевский сельсовет, отвечает условиям, которые по действующему Законодательству дают право на получение этих льгот».

Юйюрю – туугъан жеринден къысталып, кеси уа алыкъа – къуллукъда. Белгилисичача, 1944 жылдан башлап кѣп таулу аскерчини, не уллу жигитликлерине да къарамай, уруш бара тургъан жерледен кетерип, артха, уруш баргъан жерледен узагъыракълагъа ашырып болгъандыла. Мухтарны уа аскерден иймей тургъандыла уруш бошалгъандан сора да. Ол аны къыралгъа кертичилигине тынгылы шагъатлыкъ эди.

Биягъында бир сагъыннганыбызча, Къзахстаннга къайтхандан сора, механизатор курсланы бошاپ, район МТС=де механик болуп

ишлегенди. Анда да ол (аны да бир сагъыннганма башында), аскерде юйренген адетин бузмагъанлай, кыралгъа ёчюкленмегенлей, мен да халкъымы бир адамыма деп, алчыланы сатырында болуп келгенди. Ол жыллада анга, жангы жерлени иелеуге кёп кыйын салгъанланы бирине санап, майдал да берилгенди, Халкъ мюлкню жетишимлерини Битеусоюз кёрмючюне къатышханды.

Айхайда, «Тойгъан жерден туугъан жер ахшы» деген нарт сёз Мухтаргъа да бек сыйлы эди. Туугъан жерибизге къайтханлай окъуна, битеу хунерин Огъары Малкъарны жангыдан аягъы юсюне салыугъа жоралайды, мюлкню къураугъа киришгенлени бек алларында болады. Ол алгъа Асанов атлы колхозну, ызы бла «Совет Малкъар» колхозну парткомларыны секретары, «Сукан суу» колхозну председатели, район заготбазаны директору, республиканы «Сельхозхимия» биригиуюню таматасы болуп ишлеп тургъанды. Ол ишлени да, анга буюрулгъан хар ишнича, тынгылы этерге къолундан келлигин ол сынауу бла да, билими бла да (ол Къабарты-Малкъар кырал университетни агрономия факультетин, Бийик партия школну да бошагъан эди бери къайтхандан сора) толу кёргюзтген эди. Аны ючюн эди оюлуп тургъан ишни ол къолгъа алгъанлай, онгарылып къалгъаны. Уллу Ата журт уруш бла байламлы неда анга къатышханланы къадарлары бла байламлы бир ишден да кери болмагъанды Мухтар. Ол Уллу Хорламны битеу юбилей жылларыны майдалларына тийишли болгъанды. Жаш тёлюню арасында уллу юйреттиу иш бардыргъаны ючюн да Мамырлыкъны совет фондуну майдалы бла саугъаланнганды.

Урушну сакъаты эди ол. Тийишли къагъыты да бар эди. Алай аны киши кёрмегенди, аны юсюнден айтып да эшитмегенди кеси бу дуниядан кетгинчи. Ма буду ол:

Эки жол айырылгъан –
Арсарлыкъны белгиси:
Бири – мермер сырылгъан,
Унгкюр-чунгкюр а – бирси.

Къайсын сайлагъын, къайсын
Жарыкъ, къайсы – къарангы?
Бирини сууу – каусар,
Бирини оту – кыйы.

Эки да жол къошулгъан
Эки къоншугъа себеп:
Къайсын къойгъун къоншунга,
Анга алайда тюбеп?

Мухтар шуёхум былай
Бу халгъа тюбегенде,

Унгур-чунгкюрну сайлап,
Къоншусуна онг берди.

Жолла къошулгъан жерде
Салауат салды Мухтар:
Игиге жокъду жетген,
Игилик, сёзсюз, хорлар.

Тёшек угъай, мулжарны
Сайлады бир ауушда
Жарасын мажарлыны
Байлай туруп урушда.

Жылынмады аркъасы,
Тенги ёре болгъунчу,
Сора жолну ол къайсын
Тутсун тенги къопхунчу...

Жаны эсе – сыйыннгы,
Долайдан башха тьююл,
Халкъ жарсыуу сыйыннган,
Къонакъсыз болмай юю.

Кюн таягъы алгъаракъ
Жетеди кюнлюмлеге,
Чапхан суула къырлада
Сериуюнлей кёлюнго.

Чегетде туруп Мухтар,
Къууанды къоншусуна:

Аны юйюрюнде хар
Бирине да саусуна.

Ата сыры сабийге
Кёчгени керти эсе,
Аны ызындан келген
Ниетин элте эсе,

Сора Мухтарды элни
Эсинде кечинирик:
Шагъатды анга сени,
Мени да тутхан Черек.

2011

II

Мухтар бек ариу юйюр ёсдюргенди. Ол да махтауду адамгъа бусагъатлыкъ дуняда. Къызы Амина республикада аты ариулукъ бла айтылгъан тиширыуду. Руслан – милицияны полковниги (аны юсюнден да энчи жазгъанма), дагъыда бир жашы Алий да милицияны подполковниги, къалгъан эки жашы да – Ибрагим бла Къанамат – хар бири бирер жерде айыпсыз ишлейдиле.

Бу шартланы биз бюгюнлюкде биле турабыз, кеси сау заманда уа ала ауанада эдиле – аталарыны ауаналарында...

...Алайды да, бара эдик биз, Мухтар бла мен, Малкъар тары бла ёрге, къаяла жонулуп ишленнген къыланч жолну; онг жаныбызда терен къолда шорхулдап саркъгъан Малкъар черекни тунукъ тауушу келе, сол жаныбызда къонгур къаяла башыбыздан салынып, жингириклеге бурулсакъ, уллу жулдузла къуйкъаланып тургъан кёкню бир, кёк жыйрыкъны этек къалымдысы кибик, журунун кёре, андан чыкъсагъ а, кёкню абадан кесегинде толгъан айны бла къайгъысыз жулдузланы тауушсуз ушакъларына эс бура; кеси ушагъыбызны да бёлмегенлей.

Мухтар – эки къолун туймелери этилмеген плащины тюбю бла аркъа табасына чалдиш жюклеп, мен да – жарыкъ ушагъына тынгылап, зауукъ эте, жолну къорай баргъанын да эслемей, аны къатында. Урушха дери шуёхлукъну татыуун ангылагъан, уруш жыллада уа аны хайырын эсен кетмезча сынагъан юч шуёхну юсюнден кюлкюлю хапар эди ол. Юч шуёх – таулу Уяналаны Мухтар, оруслу Панов, украинлы Карпенко.

Ючюсю да урушда Улу Хорламны болдургъан, мамыр жашауда уллу къыралыбызны хорланмазлыкъ къала этип, иги кесек заманны тутхан шуёхлукъну сыйлы жюрютген жашла эдиле ала. Жангъдан къуралгъан «Мир» посёлкада бир орамгъа Мухтарны аты аталгъанын эшитселе, аз къууанмаз эдиле ала бюгюн.

Нечик керек болуп турадыла аллай шуёхлукъ бла къаты биригиулюк бюгюн – Уллу Совет Союзну сёгюп, Уллу Хорламны керти

хапарлары эниш этиле тургъан заманыбызда. Энди аллай къаты шу-
ёхлукъну жюрютгенлени эсгере, тилеригибиз къалгъанды: Аллах
берсин барыбызгъа да биригиуню, урушда жюрютгенлеча, жюрютюрча
кюч да, къарыу да, акъыл да.

Ш

КЪЫЗЫ

Нальчикде Уллу юйге хар эрттен сайын Малкъар драма театрны жа-
нындан ёсюмлю, уллу кёзлюклериде да бетине тап келишген ариу таулу
къызны келгенин кёрюрге боллукъду. Бу адамны бу юйге жолу эрттеден
бериди. Ол Къабарты-Малкъар Республиканы Президентини экономика
эм социальный ишле жаны бла кенгешчисиди, Уяналаны Аминатды.
Биз Амина дейбиз. Алгъа, бир талай жылны Валерий Мухамедович
Коковну, бусагъатда уа – Каноков Арсен Башировични. Аны, жангы жа-
угъан жумушакъ къарны къызыл гюлню нюрю тюшсе бир болады – ма
аллай сыфатха тартхан ариу бетине къарагъан, анда дайым да жарыкъ-
лыкъны, келбетликни, хошлукъну, ырахатлыкъны, эслиликни эслемей
амалы жокъду. Уяналаны Мухтарны къызы Аминатны бетинде кёрю-
нюп тургъан акъыл байлыкъ, жумушу болгъан адамны жюрегине, сёз
башлангынчы окъуна, мураты толлугъуна ийнаныу кюуумну тюрреп
къояды. Бу адамгъа бош тюбеп къалсанг да, бир тюрлю тасхангы да жа-
шырмай, ачыкъ ушакъ этеригинг келип къалады.

Аны юсюнден сагъыш эте келсенг, республиканы президентлери бу
къыз тиширйуну аллай жауаплы жумушну юсю бла кеслерине кенгеш-
чиге сайлагъанлары бошдан болмагъанын ангылайса. Дагъыда терен
тюшонесе анга Россей Федерацияны Президенти В.В.Путинни Указы
бла «Россей Федерацияны Сыйлы экономисти» деген атны аталгъаны
да бошдан болмагъанын. Таулу къызны юсюнден ол иги хапар къышны
бир акъ кюнюнде келген эди. Къызны кеси кибик, ариу кюн.

Кюн десенг да: таракъчы тарагъын кёкде сау кюнню тарап, кечеге
уа бар тарагъанын таулагъа-тёппелеге, талалагъа, тереклеге, юй баш-
лагъа, арбазлагъа къалын, инчикледен ёргерек, тешелеп чыкъгъан кюн.
Хауаны ариулугъунданмы, дуняны эрттеден да болмай туруп келип
къалгъан акълыгъына алланып къалгъанданмы – билмейме, солууунг
чачыкъгъан окъуна этеди. Къыш эрттенлик – аллай кюн эди хапар-
ны келгени. Ол хапар кёплени кюуандыргъаны бир сёзсюзю. Мен а
кимден да артыкъ кюуанганча болуп къалгъан эдим Мухаммат файгъ-
амбарыбызны (Аллахны саламы анга болсун) анасыны атын жюрютген
къызыбыз Аминатны даражасы былай ёсюп баргъанына. Нек дегенде,
башда келтирилген биринчи ызламаны баш жигити Уяналаны Мухтар
(къызны атасы) бла районда ишлеген заманыбызда бек татлы болуучу
эдик.

– Сабий - бабий?.. – деп сорсанг эди:

– Да бардыла, – деп кьояр эди кьысха, чынтгы таулу кишича.

«Бардыла» дегенинде да бар эди магъана: кьызын кьересиз!

Асыры эртте кетген эди Мухтар керти дунясына, сабийлерини былай кьтюрюлгенлерин кеси кьзю бла кьрмей, жашыртын кьууанмай (ачыкьдан кьууанмаз эди – адеп бла бирге туугъан адам эди).

Ол мени бек суйген адамларымдан бири эди, кьп жерледе тамата кьарындашыкь этгенди. Аны ючюн да кьууанама ачыкь аны сабийлерине.

Аны ючюн тьойюл эсе: бир ариу, уллу жулдузла, ыннам Кьурман-кьызыны нартюх кьурмачынлай, кькге себеленип тургъан кече тьошюмде кьреме Аминатны: ол Шаурдат башы сыртлыкьда, башынгы кьтюрюп, ёргерек кьарасанг, Раубазы терек шарт кьрюннген бир жерчикде тохтап, андан энишге, Огъары Малкьар элине, анга Раубазыдан игилик тилей тургъанча, терен сагъышлы сюеледи. Аминат сюелген жерден а, аны кесинден айырылып, бир огъурлу хауа, ай жарыгъы бла бирге, ол уллу элге энеди – анда жашагъан хар бирине, жарсыуу болгъаннга – жюрек сынтыллыкь, кьууанчы болгъаннга уа – кьууанчын бютюн да узакь этерге тап амал тапдырыгъа. Элдегиле уа, арбазларына кьуюлуп, Аминат таба, энди уа не игилик бла келди бу огъурлу кьызыбыз ата ташларына, дегенча, сагъайыу-ышаныу бетден кьарайдыла.

Сейир эди ол кьрюм – эски жыл тауусула, жангы жыл да жетген заманда. Жылдан-жылгъа да алай бола туруучу эсе да – билмейме, огъесе манга бу жол кьрюннгени биринчи эсе да – аны да ангыламайма. Элни, эллилерини бла Аминатны орталарында ёмюрде да сьнгмезлик байламлыгъ а толу сезиле эди. Бу тап кьызыбызны юсюнден назмуларым да аллай сезимимден жаратылгъан эдиле бир заманлада:

1

Кьар жауады, бийикледе таралып,
Ташла да кьрюнедиле жумушакь.
Акь кюн айланып таулагъа, тарлагъа,
Кеси келеди кьлюме бир ушакь.

Ушагъ а бу: Шаурдат башы таула
Уюпдула Малкьар элни юсюне.
Мухтарны кьызы, Аминат, адамла
Айтханларын билдирейим кесингге:

– Кьудуретибиз кетгенди уллугъа,
Сабий сабий да, анга кьарап, ёсе.
Ол ана тапхан кьызыны ариулугъу
Сейирмиди, анасын таный эсенг?!

– Бу дуня да тьойюл энди кьадама.
Игисагъан бюгюн бир жырлар эди!

Ол атадан туугъан кызда адамлыкъ
Уллу болмай не амалы бар эди?!

– Бу кышда барды табийгъат кесилик –
Инчикледен да ёрге жаугъанды къар.
Ол юйюрге ёсген кызда эслилик
Болгъанына сейир этмеди Малкъар.

2

Табийгъатны бизге бергени – хазна,
Жаууну да сыйлыды назмучугъа.
Эгечим кеси, турушунлай – назму,
Къолгъа алгъан ишин этмейди чола.

Жашау, тауда таш жоллача, ауара,
Эгечим а – кюн тийген талачыкълай.
Болгъанны кьоюп, боллугъуна къарай,
Барлыкъ жолун ишлейди таулучукъну..
Уасындан кысталгъан къарылгъачлай, –
Тыпыр ташынгы кюсединг кёрюрге.
Алай, акъылынг кетмеди агъачха, –
Сен жюн да титдинг, халы да ийирдинг.

Бузну эритген жумушакъ къарамынг,
Серни да къайтаралды адамлыгъын:
Хурмет этди ол элни орамына,
Жазны да кьюуатлыкъ берген адамына.

Кёк, булгъанып, кёлге жауун тамызды,
Энди аны тоймазгъа жокъ сылтауу.
Жукълап тургъан жүрек отха – тамызыкъ,
Ююрукъ мытыл сютге сен – ырдауун.

Тынч жүрюшюн хылыф этди жүрегим,
Мараучугъа тюбеп къалгъан кийиклей.
Жаны барны суймекликди юлюшю,
Ачылмасанг, туруп туруп келликлей.

Бийиклени сырларын келтирген суу,
Къулакъ суула кьошулсала, кёп болур.
Кесинги кёкледен эннген мёлек сун,
Эгечим, алайсыз жашау кем болур.

IV

Алгъаракъда Россей Федерацияны Президенти В.В.Путинни Указы бла Къабарты-Малкъар Республикабызны Ич ишлерини министерство-сунда Дознание бѣлюмно таматасы полковник Уяналаны Мухтарны жашы Русланнга «Россей Федерацияны Сыйлы юристи» деген ат аталгъанды. Мухтарны кесин да, аны юйюрюн да уста таныгъаным себепли, ол атны къагъытын республикабызны биринчи Президенти В.М. Коков Русланнга бергенден сора, ол ишге къалай къууанганымы жазгъан этгенме...

Халкъда айтыла келген сѣз ѳтюрюк болмайды. «Ахшы адам – халкъ байлыгъы, ахшы жер – жашау байлыгъы» дегенди таулу. Не заманлада да бизни халкъыбызны, чеклерине кѣзжетмез сабанлары болуп, не къууаныргъа, не баш кѣтюрюрге амалы болмагъанды. Аны себепли бу нарт сѣзню экинчи бѣлюмною магъанасы малкъар халкъны тюшлерине келе-кете туруучу мураты болур эди, баям; биринчи бѣлюмною юсюнден айтханда уа, бизни эрттеледен бери да махтаныргъа, баш кѣтюрюрге да амалыбыз болгъаны кѣплеге туурады. Азбыз деп да бош жарсыйбыз: атыбыз халкъ эсе, аны къууандырырча, бетин жарытырча, башын кѣтюртюрча адамлары бар эселе, сора бир жарсыр жерибиз жокъду.

Тауланы сыйларын аны тѣппелери чыгъаргъанча, халкъланы намысларын да аланы игилери, ахшылары кѣтюрөдиле, жамауат жашауда багъасын да ала чыгъарадыла...

Не заманладан бери да бола келгени алайды. Бюгюн да, индекни ашап къутулгъан сууча, жашау къайры баргъанын адамыча ангылатмагъан кезиуде да – башха туюнюдю, алайды.

Хар иги адамыбызгъа тубегеним сайын, кѣлюм таулагъа тенг бола, башында келтирген нарт сѣзюмю кертилигине бютюн терен ийнана барама. Аллайлагъа мени хурметим бир да сууумагъанды.

Юрист илмуланы кандидаты, Россей Федерацияны Сыйлы юристи, полковник Уяналаны Русланны юсюнде да мен аллай бир адамыбызны таныгъанма. Жаш адамды ол алыкъа. Чачын, боксчугъа ушатып, къысха къыркъдырып, жюрюшю-атлашы да бир чѳрчек, орта бойлудан бийигирек, атасына ушаш – уллу санлы полковникни сѣзю да – кесгин. Айтханынга, соргъанынга да тынгылай кетип, жангыз бир сѣз бла чѳрт жууап берип къояргъа бир уста кеси уа.

Да не сейири... Акъылбалыкъ болгъанлай окъуна юриспруденция жолну сайлагъан адам къылыгъы да анга кѳре болургъа керекди. Алгъа Огъары Малкъарда, андан сора уа Огъары Жемталада (атасын ишден ишге кѳчюргенлери бла байламлы), артда уа Кенжеде окъуп, школну тауусхандан сора, ол арсарсыз не Саратовха неда Орджоникидзеге (бу-сагъатда Владикавказ) юристге окъургъа кирирге таукел болады. Алай ол заманлада бийик окъуу юйге окъургъа кирир ючюн бир иште эки жыл ишлерге керек бола эди. Школну 16 жылында бошاپ, юч жылгъа жууукъ заманны производства ишлейди. Неда болсун, этерик ишин дурус билген, муратына жетер ючюн кесин аязмагъа къаст этген жаш, школну 1975 жылда бошاپ, 1978 жылда уа Север-Осетияны къырал университетни юрист факультетине киреди.

Киреди дегенде да, айтхан тынчды, алай бир жерге 20 адам болгъан факультетте экзаменле берирге базыннганы окъуна таза да кишилик эди. Киреди жаш.

«Бёрю атарны – бёркюнден белгили» дегенлей, аны бир тутханын ычхындырмазгъа ёч болгъаны аллындан окъуна билиннген эди. 1983 жылда ол университетни алтын майдалгъа бошайды. Къызыл дипломлу юрист жашны Нальчикде милицияны 2-чи бёлюмюне следователь къуллукъгъа аладыла. Кечеги башын къолуна алып айланыргъа тюшерик ишни къуллукъгъа санаргъа боллукъ эсе, кеси айтханлай. Алай, дагыда кеси айтханча, бюгюн да сайлагъан ишин, усталыгъын бек сюеди, анга къарауу окъургъа кирген заманындан башха болмагъанды.

Къагъытларын Москвагъа ашырадыла да, бир юч айдан лейтенант чын береди анга. Башланады алай бла жаш следовательни иши.

Ушагъыбыз къыздан-къыза баргъаны къадар, мен да, жашаууну, ишини юсюнден да, анга кёре уа – саугъаларыны, орденле, майдалла дегенча, аллай къырал белгилерини юсюнден да теренирек билирге суююп, сорама:

– Бардыла бир затла,- деп къояды.

Да – не. Атасыны жашы туююлмюдю: мен Русланны атасы Мухтаргъа урушда этген ишлерини, саугъаларыны юсюнден соргъанымда, ол да:

– Да бардыла бир затла, – деп къойгъан эди, эсигизде эсе. Ол «затла» уа орденле, майдалла, алгъыш къагъытлары болгъанларын башбашынча айтыргъа уялып.

– Ахшы, Руслан, къояйыкъ, айтыргъа суймей эсенг, – дедим мен

Мухтар Тёбен Жемталаны сабанчылары бла бирге

да, сени атанг да аллай адепли болуучу эди дерге уа, нек эсе да, тилим айланмай.

Алай, анга полковник чынны бериллик болжалындан эсе эки жыл бла жарым алгъа Россей Федерацияны ич ишлерини министри Рушайло бери бир келгенинде Русланнга кеси къолу бла алай бош бермегенин неда ары дери, ич ишлени Нальчикде 2-чи бѐлжюмюнде ишлей тургъанлай, капитан чынында 2-чи бѐлжюмге тамата этип, полковникни жерине салыннганы да кѐкден тюшген ырысхы болмагъанын къайсы бирибиз да ангыларыкъбыз. Жети жылны ичинде бѐлжюмню таматасы болуп, ол бѐлжюмде айырылмагъанлай 17 жыл ишлегени да аны ишине багъа бичиуню бек тынгылы белгисиди. Бир жерде 17 жыл (следователь, тамата следователь, бѐлжюмню таматасыны экинчиси болуп) ишлемеклик милицияда алай кѐп жюриюген адет туююдю. Россейни Ич ишлерини министерствосуну сыйлы ишчиси деген ат да аталгъанды.

Русланны бусагъатдагъы къуллугъу уа, республиканы ич ишлерини министерствосуну Дознания бѐлжюмюню таматасы, деп алайды. Ол «дознание» дегенни юриспруденцияда магъанасын ангылатады манга: ол бѐлжюмде ишлегенле да следовательледиле, алай ала, адамны этген терслигини жазасы закон бла беш жылдан кѐп туююл эсе, аллай ишлени тинтедиле, тинтген бла да къалмай, ишни ахырына жетдирип, сюдге да ашырадыла. Къалгъан ишлени уа следовательле бардырадыла.

Следовательлени бла дознавательлени эркинклериде да бир кибикдиле. Былай алып къарагъанда, уголовный ишлени эки этип жартысы дознавательлеге жетеди, бир жартысы да – следовательлеге. Биз тинтип берген ишлени сюдге бир шарайыплары табылса да, аны терслигин биз кесибизни боюнубузгъа алабыз. Законлада бир ангыламагъан жерибиз иш болса, Россейни МВД-сында Управлениябызгъа кесибиз тюзюнлей сѐлешип къояргъа неда факс бла къагъыт жазып да билирге эркинбиз. Башхача айтханда, бу бѐлжюм ишин кеси аллына бардыргъан къыйын бѐлжюмледен бириди.

– Асламысында нени юсюнден сорасыз управлениягъыздан? Сиз, мен ангылагъандан, закондан чыкъмай ишлерге керексиз, законла уа Къырал Думада къабыл этиледиле.

– Олду ишни башы, – дейди Руслан, мени бир затха ийнандырыргъа кюрешгенча. – Адамны къадары къолунгда эсе, аны ишин тинтиуде не аз да жангылыч болмасын. Ол бузулмазлыкъ жорукъду. Жангылыч бизден бир ычхынса, терслиги болмагъан адам ачыргъа тюшюп къаллыкъды, терслиги болгъан а – жазасына тюбемей, башына бош болуп. Ол – бир жаны. Экинчиден а, законла къабыл этилгенден сора, жюриютуюлюп башлагъынчы окъуна, анга тюзетиуле кийирип башлайдыла.

Руслан манга уголовный законла жыйышдырылып басмаланнган улуу къалын китапланы ачып кѐргюзтеди. Алада уа – тюзетиуле къол бла жазылгъан бетле дуня бла бир. Тинтиу иште аланы эсге алмай жарамайды. Быллай иш бла байламлы болмагъанла уа аны кеслери окъуп ангыларыкъ туююдюле. Законну билмегенликге, аны ючюн адамны терслиги кечилмейди.

– Бизни ишибиз, къагъытны былай, къыйырдан тутуп, жазып баргъанда туююлдо, – дейди Руслан, столдан бир къаламны бла бир бет къагъытны алып юсюнде, не эсе да бир затла жаза. Малкъарлы таш уста, ташны хунагъа саллыкъ жерине сала да, кёре, артыгъын жонуп кетере, къалай жарашдыра эсе да, биз да тинтген ишибизни, хар жанындан да терен къарап, алай бардырабыз.

Былада «Жети кере ёнчелеп, бир кере кес» деген халкъ айтыуну «Минг кере тинтип, бир оюмну айт» деп жюриотедиле.

Болсада, тилими къыйырында тургъан бир сорууну айтмай болмадым Русланнга.

– Руслан, сен да адамса. Сени аллынгда олтургъан терсчи да адамды. Анга соруу эте туруп, жюрегингде эриу, жандауурлукъ дегенча, аллай сезимле тууамыдыла. Болушуругъунг келип иш билемисе кесинги?

– Келмей а! Къара анга! Бир-бирледе, жаным ауругъан бла да къалмай, закон бла болушургъа онг бар эсе, бир бек аман, барып тохтагъан, терсчи туююл эсе, болушхан да этеме, не букъдурлукъу. Бир къамамагъаннга, бети жибимеучюге болушуп этеригинг жокъду, эшек билген арба жол, дегенлей, ол бир юйреннген ишин къоярыкъ туююлдо. Адамлыкъ чымырны бир затлары ичинде къалгъаннга уа болушсанг да, жарайды, аллай ангылагъан да этеди терслигин, андан жамауатха къоркъуу да болмайды. Бир сёз бла айтханда, бизни ишибиз минала салыннган тала бла баргъандан бир башха туююлдо, сакъ болургъа керекди болуша туруп да, жазасына жолукъдура туруп да.

Бу сёзлени айта туруп, энди уа не затла сорлукъ болур дегенча, Руслан бетиме тюрслеп къарады. Ангыладым да аны алайчыкъда, сормадым жукъ да. «Муну законладан ангылауу хазна болмаз» (алай суна эди эсе, тюз сунады) деген магъанада кёп сёлеширге артыкъ ёч болмаучу жаш кесини башда айтхан оюмларын ангылатып башлады.

– Кёрюзтдюм да биягъында: жангы законланы ызларындан кёп тюрлениуле келедиле. Бир-бирледе биз да жетишалмайбыз законну тынгылы ангыларгъа, аны бла байламлы болмагъан а не хадагъа этсин. Ала уа, ол къошакъла, тюрлениуле, адамны этген терслигине кёре жазасын не бютюн къаты этедиле, неда жумушатхан этедиле. Андады иш. Адамны къадады бла байламлы иш.

– Быйылыны аты бла ненча ишге къарагъансыз? – деп сорама, ол жаш адамны кесими билмечилигим бла кёп къыйнагъанымы да сезип тургъанымы букъдурмай.

– Къайгъырмаз, – деди ол да, мени адыргы этгеними ангылап, сора: – 1600-ге, – деп къошду.

– Анча ишни, киши да чыбын тапмазча тинтип, сюдгеми ашыргъансыз?

– Барын да – угъай, кёбюн.

Энди бизни ушагъыбыз да тинтиуюлге ушап башлады: соруу – къысха, жууап да – анга кёре.

– Ишни тап тинтмегенсиз деп, ишни сюдден артха, сизге, къайтаргъан юлгю уа айталлыкъмыса?

– Къайтаргъанлары болгъанды деп билмейме, алай эсертген а кѣп да этедиле. Аны себепли, биз сюdle бла байламлыкъны кысха жюрютебиз.

Русланны хапарындан мен ангылагъан былай болгъанды: сюdle да, тинтиучюле да адамны керексиз ачытмазгъа сакъдыла, законнга тийишли жазагъа жолукъдурууду борч.

– Бизни ишибиз сыйдам барыр амалы жокъду, адамны жашаууну кесича. Алай ишибизни жараусузгъа чыгаргъан юлгю уа келтираллыкъ туююлме, – деп къошады Руслан, башымы жулгъан сунмасын дегенча.

– Болмасын энтта кѣп жылланы, – дейме мен да, керти кѣлюм бла аны ишине, адамлыгъына да бюсюреп.

Бюсюрге уа керекди, нек дегенде, законланы ары бла бери шапыртып туругъа угъай, таулу жашны кандидат диссертациясыны «Россей Федерацияда Президентни къуллугъун толтурууну къуралыуу» деген аты, аны жетишимли къоруулагъаны да айтып турады: таулу жашны акъылы уллу кыралны жамауат жашаууну терен агъымларын ангыларгъа да жетеди. Аны диссертациясында быллай оюм барды: «Къырал башчылыкъны президент-парламент жолун сайлагъан къыралда Правительствоу таматасыны Президентни къуллугъун толтургъаны, ол бир кесек болжалгъа болса да, бек тюз жолду дерге кыйынды...»

Ма буду Руслан а:

Кетмейдиле: иги адет-тѣреге
Керекли тылпыуну суутмай сакълап,
Боранлагъа бюкдюмеген терекни
Алмасы да, кертмеси да узакъгъа.

Кѣкню элиясы – терен ташада.
Кюнню кысханы кырдыкны кюйдюрюр.
Юйюм деген – юйю тенгли жюк алды.
Халкъым деген – халкъны жюгюн кѣтюрюю.

Эсинден аман къууумну къууалай,
Къайгъырадыла эллиле кичиге.
Къарайдыла ана лячинле алай
Уясындан учуп кетген лячиннге.

Къая башындан озар булут, эслеп,
Этеги илинмез ючюн къаягъа.
Сырын уланына бералды эсе,
Ол атаны хорлаялмайды къайгъы.

Игини аты кетмейди тышына.
Игини аты жюрюр алгъышда да.
Иги атаны жашы атасыны
Бѣркюне сакъ болур жазда, кышда да.

2005 ж.

V

Бу юйюр, бир сёз бла айтханда, ким да атларын суюноп айтырча бир кыыз бла тёрт жаш ёсген юйюрдю.

Аланы таянчакъ таулары Мухтар, сабийлерини толу кьуанчларын кёрмей, замансыз кетгенди бу дуниядан. Жаннетли болсун!

Аналары Кизийка бюгюн сабийлерини жашауларына кеси ючюн, ата-лары ючюн да кьууанады. Узакъ ёмюрлю болсун жашауу сабийлерине, туугъан-туудукларына, жууукларына-ахлуларына да кьуанчха. Бетинде кёрюноп турады бу ананы жюрек кючу. Адам саны аз болгъан халккыбызны адамлыкъ кьачын, иш ахлулукъ дебери да сакълагъан таза да таулу тиширыуну, бу сур дунияны кьанын суууртургъа кьолундан келлик ананы сифатын кёребиз анда. Кёп жылланы болсун! Ана Кизийка уа ма буду:

Ташны да жарып, чыгъады кёк кырдык,
Ийнана, дунияны кертилигине.
Къышдан кьутулуп, жаз кьанына кирген
Терек кьууанырыкъды кёгетине;

Кьургъакъсып эрини сапдан жарыла
Тургъанда да, эси ауа, тириле,
Жансалгъы жауун игилик жораса,
Жер кьууаннганча ёсген тирлигине;

Уяналаны Мухтар Къаишхатауну ветеранлары бла бирге

Болгун гебенни жел чачхан заманда
Эл кюйгенин кьоймады тасларына,
Бёркюмлю шаудан да кесин сакьлады
Къууана, суууну тазалыгына;

Саргъала чыгып, батарда кызара,
Кюн эс тапдырады арыгъанлагъа,
Сюзме булут, къаялагъа кысыла,
Къууаннганча кёкню ариулугъуна;

Буз тюйсе да, бийиклигин айыпсыз
Этерден, таянып халкъ акъылына,
Болмазлыгын да кёргюзте алайсыз,
Тау къууаннганча къарны акълыгына, –

Боллукъса къууаныргъа шам Кизийка
Туугъанларынга, туудукъларынга да.
Баш иенг огъурлу Мухтар кеси кам
Таш кибик эди элни барына да.

2011ж.

ХАЛКЪ ЮЧЮН ЖАШАМАКЪЛЫКЪНЫ НАСЫПХА САНАГЪАНДЫ

Хочуланы Созайны жашы Махамет мени ыннамы (атамы анасыны) туугъан къарындашы эди. Бизни юйде аны аты терк-терк сагъынылыу-чусу сабий заманымдан бери да эсимдеди.

Артда, абадан болгъанымдан сора, билген-ме саулай элде окъуна Махаметни уллу намысы жюриген адам болгъанын, бюгюн-бюгече да кѣпле аны кѣллери толуп сагъынадыла, мен а Махаметни тутмакъда алдырылгъан суратына (номери 205) къарай, аны сыфатында ыннамда, атамда болуучу ышанланы излейме. Кѣпдо ушагъан жерлери. Махаметни теренден къарагъан, къайгъылы да, сагъышлы да кѣзлери жүрек жаууму ашаайдыла. Къалай огъурлудула ала, тейри, ъмюрде адамгъа аманлыкъ излеген болмазла. Махаметни юсюнден кѣпледен эшитген кысха хапар былайды: «Кѣн-делен элде комиссар болуп ишлеучю заманында «мынча-анча адамны тутдургъа керексе», - деп башындан алай сюелгенлеринде, Махамет ол буйрукъну толтургъа унамайды. Сора кеси ыразылыгъы бла къул-лукъдан кетеди... Алай кѣп да турмай, Махаметге аман кюн келтиредиле – тутуп тюрге саладыла...»

Махаметни жашлары Хызыр, Шамиль бла ушакъ этген заманымда, ала бу огъурсуз ишни юсюнде кишиге кѣл ашамайдыла. Ол, бу адамны хатасындан жоюлгъан эди атабыз деп, жүреклеринде дерт тутмайдыла. Ол заманны кыйынлыгъын, жалгъан дау бла жоюлгъан жаланда аланы аталры болмагъанын ангылай, кѣл этерге кюрешедиле болсада аталарыны суратын бирден бирге, анга (ол жыл санлары келген адамла) эринлери къалтырай, кѣз жашлары келе къарайдыла.

- Биз сынагъанны дуняда бир инсан да сынамасын, - дейди Шамиль. – Атабызны тутханларындан сора бир жангызыбызны эркин атларгъа кыймагъандыла. Комсомолгъа жолубузну кеседиле, школда да башыбызны ѳрге кѣтюрюрге кыймайдыла. Кѣп тенглерибиз кеслерин бизден кенгирек тутаргъа кюрешгендиле. Аллаилагъа да айып этерча туююл эди. Бизни бла шуѳхлукъ жүрютген бир-бир тенглерибизге: «Сиз Совет властыны душманына жакъ басханыгъызыны кыймасагъыз, бек аман ачытырыкъбыз», - деп сюелгенле болгъандыла.

Кѣнделенде Хочуланыкылагъа былай айтып болгъандыла: «Хочулары Совет властыны келтирив ючюн кече-кюн демей кюрешедиле. Артда ол власть аланы кѣбюсюню аналары бергенни тѣкдюрдю». Кертиди ол, Хочуладан кѣпле граждандар урушха жигер къатышхандыла, Махаметни туугъан къарындашы Хажини да акъла ѳлтюргендиле. Колхоз къурулушха да уллу кыйын салгъандыла Хочулары. Бусагъатда Хаймашада жау-бишлакъ заводну да ол заманда ала ишлетгендиле. Колхозну правлени

да Хочулану юйде орналган эди. Таулула кёчгюнчюлюкден кьайтханларындан сора да алай эди. Баям, ол кёплени эслеринде болур.

Хапаргъа кёре, Хочулану Созайны жашы Махамет «Къозу аууздан чёп юзмеген», аллай огъурлу адам болгъанды. Аны ол илишаныны юсюнден статьямы ал жанында да сагъыннганма. Биреуге игилик этсе, жюрек тынчлыкъ тапханды, къууаннанды. Намысы, сыйы, иш кёллюлюгю болган адамны жанына юлюш этгенди Махамет. Жаш тёлю бла энчи байламлыкъ жюрютгенди. Ол теренден ангылагъанды халкъны жашауунда аны магъанасын. «Жашла бла къызла бюгюн жюрек къууанчыбыздыла, тамбла кёз жарыгъыбыз», - деп болгъанды Махамет. Элни оноучуларындан бири къадарында комсомол жыйылыгъа барыргъа, анда сёлеширге бек суйгенди. Анга уа не заманда да уллу, гитче да бек суйюп тынгылагъандыла. Оюмлу да ётгюр да болгъанды Махаметни сёзю, жау жакъганча, хычыуун да.

Мен эшитгеннге кёре, Хочулану Махамет кеси сабийлерини (17 сабийи болгъанды аны) бир жангызына да кёзюнг къара болсун дегенди. Иги да, билимли да адамла болугъуз деп, юслерине сюелип да киши кёрмегенди аны, Махаметни жашауу, иши сабийлеге иги юлгю болганлай а тургъанды. Аны ючюн болур эди, сабийлени арасында окъуугъа, ишге кёл салмагъанын киши эслемегенди. Ала артда, 1938 жылда 24-чю апрельде аталары жалган дау бла тутулуп кетгенден сора да, къыралгъа, адамлагъа кёл ашап, кеслерин жашаудан бир жанына салып тохтамагъандыла – халкъдан айыры болуп.

«Мени ючюн башыгъызны энишге тутмагъыз. Бир тюрлю терслигим жокъду. Къыралыгъызны, халкъыгъызны суйюгюз. Бара барган дуняда, заман терсни тюзню баям этер». – деген эди Махамет сабийлерине, юй бийчеси Жулдузгъа. Тюзлюк хорлагъанды, Махамет терс тутулгъанын къырал халкъгъа тура этгенди. Алай 55-жыллыкъ Махамет ол адамларына насийхат сёзюм айтхан кюн ахыр жолгъа атланганын билмегенди.

Бёлек жылны ичинде колхозну бригадири, правленни дайым члени, иги кесек заманны уа элни комиссары болуп турган Махамет тутулгъанындан сора, анга тохтамай бир сорууну берип тургъандыла: «Сен колхоз къурулушха къажау пропаганданы нек бардырып тургъанса?»

«Оллахий, ётюрюк хапарды ол, - деп болгъанды Махамет а. – Колхозну кеси сыртым бла къураганча, алай къураганма. Битеу малымы анга суйюп, ыразы болуп бергенме. Малчыны, сабанчыны ишине да къолумдан келген къыйынны салганма».

«Сен, Хочулану Созайны жашы Махамет, кёп заманны ичинде колхоз къурулушха къажау пропаганданы нек бардыргъанса?.. Бош аяк тирейсе. сени хар атламында белгилиди бизге...»

«Ётюрюк айтыргъа жарамайды. Ол гюняхды.»

Хар сёзю алтыннга тенг болуучу Махамет, уллу ыспассызлыкъ сынаиды тутмакълыкъда, бир тюрлю хаталары болмай турганлай тутмакълыкъ сынаган тенглерин да эсгереде бирде. Аланы сыфатлары кёз аллына келедиле. «Быллай учузлукъну алагъа да сыната болур эдиле, -

деп теренден ахтынады. – Мында адамны намысы итни намысындан эсе кѣп да алашады. Уубетле, аталары кибик кишини тюйген этедиле, аякъ, къол бармакъларынгы халал къанларыны саркъгъанларына къууанып, кѣл кенгдирп къарайдыла. Была барысы да Совет властыны душманларыдыла...»

Хочуланы Махаметни иги таныгъанла аны адамлыгына уллу багъа бичип, хапар айтадыла. Ол тюз акъыллы, ариу ниетли, иш кѣллю таулу болгъанды. Кимге да игилик этиу, болушуу, кимни да кѣлюн алыу аны жашау шарты эдиле. Колхозну ишин кесини энчи ишине, - атасы, анасы анга борч этип буюргъан жумушха санагъанды. Сабанчыны, малчыны иши акъсарын бир заманда да суймегенди. Аны ючюн кюрешгенди кече, кюн да. Ол къолуна сенек, чалгъы, жугар да алгъанды, ариу жасалгъан отоуда олтуруп, элге оноу да этгенди. Дагъыда аллай адамны колхоз къурулушну душманыса деп терслегендиле. Аллай затны кѣтюрмеклик къалай къыйын эди Махаметча тюз ниетли, насыпха жаланда халкъ ючюн жашамакълыкъны санагъан адамгъа.

Хочуланы Созайны жашы Махаметни (тутмакълыкъ сынагъанында аны атына Магомет деп жазгъандыла (документлери бла шагъырей бола келгенде, толу ангылайса, анга бой салдырыр ючюн къаллай бир бедилек да, кир ишле да бла кюрешгенлерин. Алай не къыйын кюнюнде да бюгюлмеген, алда сагъыннганымча, сабырлыгына, акъылына да эл бюсюреген адам – Хочуланы Махамет, айтханындан таймагъанды: колхоз ючюн, Совет власть ючюн да жанын берирге угъай демезлигин къайтарып-къайтарып ангылатханды. Ол анга соруу этгенледен жангыз бир да бир затны тилегенди: « Атымы сатхычха чыгъарып, сабийлерими жерге къаратмагъыз».

Алай, жарлы Махамет, не бек аякъ тиреп кюрешсе да, зулму кючле аны юсюнде мурдарлыкъ ишлерин этгендиле. Къая кибик киши дуниядан атсыз-чуусуз думп болгъанды.

Аны сабийлери ыспассызлыкъ, учузлукъ да сынагъандыла. Алай аталарыны бир тюрлю терслиги болмагъанына да ийнангандыла. Къолдан келген къадар ишле ишлеп кюрешгендиле. Аны тамата къызы Хадижат дуниядан кѣп болмай кетгенди. Ол узакъ ёмюрлю жашауунда сабийлерини, туудукъларыны тюз ниетли адамла болуп ёсгенлерине къууаннганды бек алгъа. Къолундан кѣп туз-гыржын ашагъанма, халкъ суйген адам эди Хадижат, Жаннетли болсун.

Нох уллу Ата журт урушдан къайтмагъанды. Магомет бла Хызыр да болмагъандыла урушда. Магомет чынтты коммунист эди. Халкъыны ичинде намысы атасыны намысыча бийикде жюрюген. Тау халкъ кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Хочуланы Махаметни жашы Магомет Кѣнделенде Мусукаев атлы колхозну комунистлери парткомну секретарына айырадыла. Магомет ол къуллукъну тамамлагъан кезиуюню ичинде элни, колхознуаякъ юслерине салыугъа, жаш тѣлюню юйретиуге къалай уллу эс буруучусум кѣнделенчилеге туурады. Жарсыугъа, Магомет да кѣп жашамагъанды.

Хызыр бла Шамиль жангы Малкъар эл къуралгъандан сора, ары

кѣчюп, анда жашайдыла. Хызыр анда бир бѣлек жылны ичинде колхозну баш бухгалтери болуп тургъанды. Шамиль да кѣп тюрлю ишлени бет жарыкълы толтура келгенди. Ала экиси да пенсиядадыла. Мариям да Мадинахан да Махаметни атына тийишли сабийле ѣсдюргендиле.

Махаметни юйюрюне бек уллу кыйынлыкъ кѣчгюнчюлюкде жетгенди. Аны сабийлери Ханифа (24-жыллыкъ), Ханий (13 жылында), Юсюп (10 жылында) ѣлгендиле. Махаметни юй бийчеси Жулдуз да топуракъ юлюшюн 1945 жылда Къыргъызстанны Ленин районунда тапханды. Къадаргъа къарыу жокъду. Махамет бла Жулдуз сабийлерини бушууларын кѣрюр ючюн къалмагъан эдиле, - урушха дери жети сабийлери ѣлгенди. Аллахны буйругъуна къарыу жокъду.

Бусагъатда Махаметни туудукълары, аладан туугъанла да кѣпдюле. Ишген, окъугъан жерлеринде да атларын иги бла айтдыра келедиле, Махаметни юсюнден аланы да барды хапарлары. Ол ахшы адамны аты сагъынылгъан кюнле кѣп боладыла аланы юйлеринде. Бу жол мен Хызыр эм Шамиль бла Махаметни юсюнден ушакъ этгенимде туудукъладан тѣрт-беш адам, бизни тѣгерегибизге жыйылып, хапаргъа тынгылагъанлай турдула. Махаметни суратын а къолдан-къолгъа алып, ѣмюрде кѣрмеген адамларын бир бек шагъырейлеринча тансыкълай эдиле, кѣзлери, кѣллери да тола...

Да заман озады, жашау тюрленеди, бир тѣлюню экинчиси алышындырады. Алай халкъ ючюн кюрешгенлени, - адамлыкъны байрагъын жюрюте келгенлени атлары ѣлюмсюзю, Хочуланы Созайны жашы Махамет да аллайладан бирлери болгъанына ишексизме.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

Бу очерк 1994 жылда 15-чи июньда жазылгъанды.

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар

ТЫНГЫСЫЗ ДУНИЯНЫ КЕНГЕШИ

ЖАШАУ ТИРМЕН БУРУЛАДЫ

«Жауу жокъну тенги жокъ», –
Дедиле, сагъышландым.
Жауум, тенгим да болмай,
Бош алаймы жашадым?..

Угъай, жау сунмагъаным
Уру къазып кюрешди.

Керти тенг деп тургъаным –
Насыбымы кюндеши.

Жауу кёпню тенги кёп,
Жашау тирмен бурады.
Не ачылыкъ кёрсе да,
Кёк ууалмай турады...

ЭТАЛМАЙБЫЗ НАСЫПЛЫ

Ырысхыны суна дуния тутуругъу,
Жарыкъ тангны сууукъсурай умуту.
Аллахны да чамландыра керексиз,
Дуния мюлкге алданабыз бир чексиз.

Жаныбызны, саныбызны къул этип,
Тау адетни, төрени да тюп этип,
Ахча суна бу дунияны ёлчеми,
Багъалайбыз кюн жутарыкъ кечени.

Умутлагъа чыммакъ баш ау атылып,
Къарт да, жаш да алдау мюлкге сатылып,
Болалмайбыз, эталмайбыз насыплы,
Байлыкъ кеси къул этген да насыпны...

УМУТУМ – ДУНИЯГЪА КЕЛЕЧИ

Алдаудан жасалгъан дунияда
Ышануу ырбыннга къысыла,
Кертилик тентирей, симсирей,
Насыпны борбайы къыйыла.

Айыутос дунияны байлыгъы –
Хыйлалыкъ жүреккле бийчеси.
Апчытса да сезим тарлыгъы,
Умутум – дуниягъа келечи...

***

Заман а барады, сейир ашыгъыш,
Бюгюнню тамбла таукел алышып.
Ийнакълай, къарайма тангны атыуун,
Кюсейме, уялмай, насыпны татыуун.

Дунияны сейирди жомагъы,
Биленип турса да орагъы.
Жер кёкге къарайды ышана,
Кюн кёкде турады ышара.

***

Кеси дуниямы бийчесиме,
жюрегим – умутха къарауаш,
Кеси дуниягда кечинесе,
билгенингча эте къазауат...
Бирер дунияны бийлегенбиз,
къарышлап насыпны ёнчелей,
Дуния бирлигин унута
турабыз, умут – ёнкючлей...

***

Дуниягъа нюрюн жайгъан,
къучакъ керген жашлыкъда,
Тийилмеген тазалькъ,
тасланмагъан жашлыкъда...
Умут ёлчемин хар ким
билгенича бичеди,
Насыпны шауданындан
бир насыплы ичеди...

***

Халкъым ючюн жашайма,
кючюм барда саулай,
Сабийим ючюн жашайма,
кесим ючюн угъай...
Айбат сёзле айтабыз,
оюм узакъ къала,
Жашау кеси береди
хар ишге багъа...

***

Чакъгъан терек къарамны
                                          насыпда жууундура,
 Сезимли жаш жүрекке
                                          умут ауруу жукъдура.
 Къарс урады табийгъат,
                                          къууанчха аркъа тиреп,
 Бу гюняхсыз тазалыкъ
                                          саулай дуняны бийлеп.

***

Насыбынгы къачырып, сансыз атлай бараса,
 Сени ючюн бир башха ачырыкъмы сунаса?
 Бири кюле ётеди, буз жүрегин эркелей,
 Бирси жилий турады, насып кёгю титирей.

Къолтукълашхан экеулен: кюндюз бла кечемид?
 Насыбынг бир ажашса, жолну табып келемид?
 Арытаса орамны, сагъыш жюгю ауурду,
 Кёп тюрсюнлю жашауну тау макъамы ариуду.

***

Ийманлы дуняны иймансыз тёлюсю,
 Къуранны, Аллахны унута,
 Биркюнлюк жашауну сайлай кёбюсю,
 Бюгюнню тамбласын улута.

Ачыулу заманла, юшюген къарамла,
 Тамбладан умутну юздюре,
 Аллахха да оноу этилгенча бола,
 Къайгъыла дуняны кюйдюре.

Ийнаныу да къайда, ышаныу да къайда
 Чабышхан, талашхан дуняда?
 Ийманлы да къайда, иймансыз да къайда?
 Ажашханча шайтан уяда.

Бир сейирди жашау, нек болгъанды былай? –
 Ёллюк жаннга тасды хурмет.
 Эшигин ачханны арбазда къаплагъан
 Болупму къалгъанды адет?..

ЖИЛЯМУКЪ УЮГЪАН КЁЗЛЕДЕ

Жилямукъ уюгъан кёзлени
Жашыргъа кюрешдинг, уяла...
Ташны жараллыкъ сёзлени
Жюрекде эритдинг, уала...

Ташны жараллыкъ сёзледе
Айырма умутунг чайнала.

Жилямукъ уюгъан кёзледе
Сабыр насыбынг чайкъала.

Къарайса ийнакъ дуняны
Атхан тангына къууанып.
Даулайса насып юлюшно,
Къатыш тюшонгден уянып.

***

Жыртхычла дунясы жетишди,
Хар зат да сатылады ахчагъа.
Къуллукъ, билим, намыс окъуна
Бой бергенди деу заманнга...

Акъыллыны хорлайды акъылсыз,
Адет-тёре барады ажаша.
Адеплини малтай чырт ажымсыз,
Жыртхыч дуня келеди ашыгъа....

***

Жулдузлагъа минип учаргъа,
Айны къойнунда бугъаргъа,
Жомакълы дуняны къураргъа
Ашыкъгъан жюрегим – тузакъда...

Жулдузлу кёкге къууана,
Къадар юлюшге къуллана,
Дуняда кесимча жубана,
Барама, жашлыкъдан узая...

***

«Мамыр дуняны» окъ жаралары
Ана жюреклени жыртханда,
Миллетни айырма жашлары
Кебинсиз, къабырсыз жатханда,

Тынгылайбыз, терс-тюз ангыламай,
Жашауну дерслерин оюмлай,
Жюрег' а, бизге тынгыламай,
Сарнайды, сыныкъ къобузлай...

***

Умутум къалтырай, аллынга атладым,
Жулдузлу жолчукъну къадардан жокъладым.

Хычыуун кёрюндю сезимге кьулланган,
Умутум – жуурган, жаныбыз чулганган.

Учалмаз болсам да, учарга термиле,
Сезимле жылыта, канатла кериле.
Нечик зауукьду дуняда жашаган,
Сезимли жүрекде умутну жашнатхан.

***

Жашауну тыйгыч белгилерин
Заман кеси ышанмайды башхага.
Келлик кюнню керттигин
Сезалмайды, билалмайды кьуртха.

Аллахны кьолундады оноу,
Не айтсакь да, биз – кьарауашла.
Ол кёкде этилген оноуга
Бошдула жердеги даулашла...

***

Кьайгыылада кёлдеча жууунсам да,
Жашырырга кюрешгенме жүрекде.
Кьалтырауукь умутладан толсам да,
Ачитмадым, атам, сени ёмюрде...

Насыбымы эслемей кьачырсам да,
Дасунмайын, кюрешгенме тёзерге.
Жашау жүкню элталмай, арысам да,
Кьыйынды деп, жарсытмадым ёмюрде...
1997 ж.

***

«Кьыйынды жашау», – деп тарыкьчы, анам,
Сёзле бла мени да арытчы, анам...
Жаланда бугьунма кеси кесингде,
Кьайнаган кьайгыыны уюта эсингде...

Жаула жаунну да, жаугьаны ючюн,
Нек сынаиды кёк да алашада кючюн?
Тарыкь, сау дуня да сени жауунг сунуп,
Жаланда турма кьайгыынгда бугьунуп.
1997 ж.

***

Ёлген бла ким ёледи,
Ажалсыз – бир жан угьай.
Жерни башы бла тьюбу
Жолукьмайдыла, угьай...

***

Ийнаныуум бар къадарда, жүрегим – жарыкъ,
Ийнаныуум тар болгъанда, умутум – жазыкъ.
«Ауананг да алдап къояр», – дейсе, ышара,
Кёкге, жерге, сау дуниягъа турама ышана...

***

Жарыкъ кёгюмю этегин
Булутла бла жасай, ышардынг.
Тежелей сезимни чийсилин,
Тамблангы уа кимге ышандынг?

***

Мен сенсиз жашагъанма къалай? –
Умутну тузсуна да, жалай.
Жанмай ёчюле жулдузум,
Жюрекде бугъуна умутум...

***

Кючю къарымагъанны ёгюз да тарталмайды,
Жюрекде болмагъанын бир поэт айталмайды.
Кёкге къолну узатып, жетерге умут этдим,
Алай жашау жолумдан бираз ажашып кетдим.

***

Къоркъакъ адам кечиниу бла булжуйду жашауда,
Къанат керип, салам бермей керти къадаргъа.
Сабыр, таукел бол, таулуса, турма ийменип,
Аякъ тюпге тюшмез ючюн, жарты ийленип.

***

Жылы желчик жүрегиме ташайып,
Таныгъыусуз бир макъамны шыбырдайд.
Умутлада къайгъы боран шошайып,
Сезимлеге къулакъ салып тынгылайд.

***

Бешик багушха атылгъан
Ачы дуниягъа жетишдик.
Бала анасын сынсытхан
Дуниямы болур бедишлик?..

УЗАКЪДА, УЗАКЪДА...

***

Узакъда, узакъда
мен кёреме отну жаннганын,
мен барама анга,
къарыуум да,
кючюм да къуруп.
Боранда
къыйындан да къыйынды
жангы атламым,
мен барама анга,
сууукъну бла желни унутуп.

Ийисин да эштеме,
сеземе отну жылыуун.
Бусагъат жетерикме.
Тохтап къарасам а узакъ –
зат да жокъ.
Сындырады алай жашауну алдауу.
Кёк къаппа-къарангы,
жер – сууукъ,
чиммакъ акъ,
чиммакъ акъ.

Ах, артха - ызыма къайтыргъамы
керекди манга?
Да къайтсам,
алдарыкъма мен умутуму.
Жокъ башха амалым,
атларыкъма жаланда алгъа.
Узакъда,
узакъда
табарыкъма
жаннганын отуму.

***

Сюрюше,
биреу барады,
тозурап
юсю-башы да.

Шуёху ичги болгъанды,
олду энди сагъышы да.

Сюрюше,
    биреу барады,
къарамын да кётюралмай.
Бодуркъуча кычырады
сыфаты,
    эшитдиралмай.

Башымы сагъыш кыйнайды.
Жарсысанг да,
    не этерсе?..
«Къадарын кеси сайлайды,
Ким да!» - деп,
    къарап кетесе.

Жарсыугъа,
    жашау алайды,
Абынсанг,
    кёпле кёрелле.
«Къадарын кеси сайлайды
Ким да!» - деп,
    озуп кетелле.

***

Жазама дейме да,
жазалмайма,
жырлайма дейме да,
болалмайма,
учама дейме да,
учалмайма,
къачама дейме да,
къачалмайма.

Жашау кезиудю дейме,
болмайды,
умут толады дейме,
толмайды,
жарсыу къояды дейме,
къоймайды,
Аллах бизден
бир зат да сормайды...

***

«Угъай» десем,
ол «хау» боллукъду, нек?
Арабызда уа
тынгылауду чек.
«Угъай» десем да,
мен чекни бузама.
Манга уа, айтчы,
ол неге керек?

***

Мен а бюгюн мудах –
                                           ётюрюк бийикге,
 итинеме.
 Аллах кёргюзтеди кёкге.

Ётюрюк бийикде табарым –
 сууукълукъ.
 Жаралы жүрекде уа
                                           кьалгъанмыды жукъ?!

Атамы, анамы аллында ууалсам,
 кьарыуум да жеталмай,
                                           жолда абынсам,
 ётюрюк сьойгеним
 сакъларыкъды аны,
 кюрешир алдаргъа ол,
                                           аурумай жаны.

Ётюрюк шуёхум
                                           жарсыгъан да этмез,
 не мени,
 не кесин ол кыйнап кюрешмез.

Ётюрюк жууугъум, кьууана,
 кьарс урур.
 Ма алай!..
                                           Бу сагъыш дунияча ауур.

АПШАМ ЁЛГЕН КЮН

Кёпге тёзюп,
                                           кёпге тынгылагъанма,
 кёрмез жерде
 кёпню кёргенме мен.
 Къалай эсе да,
                                           бюгюн хорлагъанма,
 бир жилимукъ да чыкъмай
 кёзюмден.

Бушуу, жилинча,
                                           бойнумдан бууса да,
 жилимайма,
 кюеме ичимден.

Мен кыыз башым бла
кыарыулу болгъанма
битеу
магъанасыз кишиледен.

***

Ах, суйгеним!
Кёрсем ауанангы –
Аллах шагъат! –
Манга саугъады ол да.
Къуруда сагъынама атынгы:
«Къалайса?» - деп,
узатмагъанлай къол да,
кетеме мен.
Сууукъду къарамым.
Жаун а
ызынгдан къарап
жиляйды.
Жарамайды,
жарамайды...
наным...

Жаун а
хар затны да ангылайды.

Жаун а
шош жуаады ызымы
Кесим айтмазымы
ол шыбырдайды.
Биледи да
къучакъламазымы,
мени ючюн сени
ол къучакълайды.

САУ БОЛ!

Сау бол!
Кечикмей уятханса
адамлыкъгъа ийнаныудан.
Бир аламат дарман тапханса,
кючлюдю ол
отдан,
уудан.

АЗАТЛЫКЪНЫ АУАЗЫ

*Кавказда азатлыкъ къазауат
Сюйюнчланы Азаматны поэзиясында.*

*Горят аулы; нет у них защиты,
Врывается штыками победитель.
Он убивает старцев и детей,
Невинных дев и юных матерей.
Там в колыбели песни матерей,
Пугают русским именем детей.*

М. Ю. Лермонтов

Ёртен тышгенди! Къаугъа келгенди Кавказ таулагъа. Азатлыкъны жырчысы, тюзлюкню ёкюлю, адам правосу ючюн кюрешген Сюйюнчланы Азаматны хар назмусунда жангыдан жанып келген жаханым отну жукълатыргъа чакъыргъан ачы тауушу эшитиледи.

Жангыдан жанды ажал шыбыла
Чечен таулагъа къылыч кётюрюп,
Къан тётюрредиле сант генералла,
Ненча инсанны къурманлыкъ этип.

Жангыдан жанды жаханым жалын,
Жаугъа чабханча Грозныйни урду,
Тыш къыраллымы, ич къыраллымы
Инсан къырыргъа къайсы онглуду!

Жангыдан жанды кёзюмде ёртен,
Герман урушну жаннган кёзююю,
Ёртенден чыгып, жалыннга кирген
Нек болду былай къыйын ёмюрюм!

Жангыдан жанды Кавказны юйю,
Юйюме жилтин атды жели.
О, Адам улу, бар эсе кюнюнг,
Ажал тыяргъа женгил жет бери!

Арисейни аскери 1994 жыл, къачда, «оппозицияны» аты бла Чечен Республиканы юч жанындан танкала киредиле. Экинчи Кавказ къазауат башланады. Арисейни правительствосуну политика тактикасыны тамалы орус империалист политиканы сынамыларына кёре къуралганды.

Азамат талай кере барып, Чеченде, Ингушда эмда Абхазияда эркинлик ючюн баргъан азатлыкъ къозгъалыуну кёрюп, алагъа жаны эзиллип, кёл этеди.

Залимликге жесир болмай,
Баш кётюрген батыр Кавказ!
Курт юзюлюп, боран бура,
Тегерекни алгъанды чарс.

Чыгъанакълы темир чыбыкъ,
Тау артында таргъа тыя,
Кюрешсе да жол салады
Азатлыкъгъа Абхазия!

Темир чыбыкъ ау атханды
Къар тауланы имбашына,
Ингушланы, Дагъыстанны,
Чечен журтну жолларына...

Бомбаланы, окъну, топну тюбюнде Чечен, Ингуш элле, сахарла кюйюп, чачылып, оюлуп, тас болуп барадыла. Ёмюрледен бери миллетни жыйгъан байлыгъы, тарых эсгертмеле, культураны, искусствосу, – бары жанып, кюйюп жоулгъанды.

«Керти чуруму неди бу конфликтни? Мен кеп сагъыш этгенме анга бизге белгили чечен халкъ кеп жылланы кеп кере репрессия бла депортациягъа тюшгенди. Ахыры Орта Азияда кечгюнчюлюкде миллетини жартысы кырылгъанды, – дейди поэт. Кечюрген сагъатда Берияны къабчылары Хайбах элни адамын, кесин да, кюйдюрюп, жокъ этгендиле.

Жангыдан жанды Лидице, Хатынь
Фашистле келип салгъанча палах.
Жангыдан жанды чечен эл Хайбах,
Къызыл душмандан жаннганча алгъын.

Жангыдан жанды Базоркин, Куртад...
Ингуш эллени алгъанды шынкъарт,
Жетген жерине от жабыу ата,
Ол айырмайды не сабий, не къарт.

«Жангыдан жанды жаханым жалын» деген назмуда къуру Хайбах элни эки кере кюйгенини юсюнден айтып къоймайды, Ингуш эллени шынкъарт алып, жангыдан жана тургъан Базоркин, Куртад эллени да кёргозтеди. Чечен бла Ингушха жетген зорлукъну экинчи дуня къазуатны заманында кюйген Польшада Лидице бла Белоруссияда кюйген Хатынь бла тенгледиреди. Кёз аллынга кёрюнеди: юйлени къуру ожакълары къалып, адамлары бир къабыргъа жыйылып, акъ къар кюлге къатышып кебинлери болуп жатханлары.

Бу теманы «Эс китаб» деген назмуда да къозгъайды. XVIII ёмюрде болгъан затланы айта келип, эрлай XX ёмюрге, кечгюнчюлюкге, кечеди.

Жарым ёмюр мындан алгъа
Ауур палах сынагъанды:

Вайнах миллет сюнгию бла
Туугъан жерден кысталгъанды.

Къычыралла кюйдюрюлген
Хайбах элни инсанлары,
Азияда тутхун болуп,
Ёлгенлени ауазлары.

Чечен халкъны азап жолда
Асламысы кырылгъанды.
Сауланы да жүрекклери
Жара болуп къайтханды.

Мингле бла тиширыула, къартла, сабийле кырылып, аякъ тюбде
къалып, таулу кызлагъа артыкълыкъ этип, танкала бла сүйретип, фа-
шистле салмагъан кыйынлыкъны салгъандыла.

Ненча гюнахсыз къатынны, кызыны
Темир танкланы кърч сынжырлары
Чархлагъа байлап узун чачларын,
Къысха этдиле жашау жылларын.

Тиширыулагъа этилген артыкълыкъны юсюнден поэтни назмула-
рын окъуп тебирегенлейинге, салларынг титиреп, кёзонг жилимукъдан
толады.

Азамат экинчи Кавказ къазауатны юсюнден айта келип, чечен,
ингуш тиширыулагъа этилген зорлукъну кёргюзтюп, андан сора бирин-
чи Кавказ къазауатны заманына, 1840 жылгъа, кёчеди.

Орус аскер жесир этип,
Къуугъанында шимал журтха
Къыркъ чечен кызы Дади-Юртда,
Баш аталла Терек суугъа.

Бу тизгинле таулуланы, артыкъсызда таулу тиширыуланы къаллай
болумда болгъанларын кёргюзтеди. Кёп къазауатны юсюнден окъугъ-
анбыз, эшитгенбиз, тиширыула зорлукъдан, артыкълыкъдан кюрккуп,
башларын суугъа атхандыла деген затны эшитмегенбиз. Ол жангыз
бизде болгъанды.

Шамильни эгечи Фатимат, къарындашыны ыразылыгъы бла, гя-
урлагъа пленнге тюшюп, зорлукъну ачыуун чекгенден эсе, ёлгеним
ахшыды деп, Къойсугъа башын атып, суу азыгъы болады.

Къыз намысын, сыйын сакълап, башын суугъа атар ючюн, миллети-
не туугъан жерине, динине улуу сүймеклиги, терен адамлыгъы, кючлю
ийнанмакълыгъы болургъа керекди.

Оккупация аскер Акульго къаланы кършоугъа алгъанларында,

Шамиль къызланы барына къамала береди. Окружениядан чыгълмаса, жанлары саулай пленнге тюшмезле, чырт да болмаса, башларын суугъа атарла деп. Таулу тиширыуланы юсюнден быллай кёп мисал келтирирге боллукъду. Мынга 1860 жыллада колониал аскер адамыны жугъун кьоймай кьыргъан Хож (Ходзь) элни да кьошаргъа боллукъ эди, артыкъсызда черкеслени жигит кьызлары Уркъют бла Байдыматны юсюнден. Сёзюбюз асыры узакъгъа созулукъду ансы.

Биринчи Кавказ къазауат (1817-1864) официальный халда 1817 жылда башланганлыкъгъа, XVIII ёмюрде Екатерина II заманында, уруш барып тургъанды. Ол къазаут орус аскерни таматасы генерал-фельдмаршал Г.А.Потемкинни оноуу бла башланганды. Кавказ къазауат бек узакъгъа созулгъан къазауатды. Арисейни агрессорлукъ кылыкълары патчахны заманындан бери да бола тургъандыла.

Эки жюз жыл чакълы тау миллетле азатлыкъ кюрешни бардырып тургъандыла.

Биринчи Кавказ къазауатны къалай башланганыны юсюнден кёп тюрлю чурумла, адам тюбюн табмазча жомакъла, тахсала, тюрлю-тюрлю версияла кёбдюле. Бурун историяны кеслерине тап болурча кыйдырып жазгъандыла. Бусагъатда Кавказны тарыхын кётюрген, аны юсюнден керти затланы жазгъан бек «кьоркьуулуду» алимлеге.

Орус патчахлыкъны салгъан ачы кыйынлыкъны, мурдарлыкъ ишлери ёмюрлени узагъына унутулукъ туюндюле. Ол къара тамгъа болуп тюшгенди тау миллетлени, артыкъсызда Чечен халкъны тарыхына.

Бу эркинликни жолунда чечен миллет кёп уланын тас этгенди. Азамат «Эс китаб» деген назмуда Чеченни жазыуу тынч болмагъанын, Россейге тарыгъыуу, дауу кёп болгъанын билдиреди.

Эс китабын ачад Чечен
Къурман болгъанд кёп уланы,
Сагъынады туугъан журтдан,
Жети кере кьууулгъанын...

Къозгългъанды азат Кавказ,
Эркинликни бермез ючюн.
Чечен элле чарсха тюшюп,
Кюйдюреди жалын-тютюн.

Ант этелле тау уланла
Ата журт бла, таула бла,
Къул болургъа унамайын,
Кюрешелле жаула бла.

Эс китабын ачад Чечен
Шыйых Мансур башчы болуп,
Чечен аскер кылыч урад,
Потёмкиннге къаршчы болуп.

Потёмкинни оккупацион аскери бла Шимал Кавазда азатлыкь къазауат шыйых Мансурну башчылыгы бла баргъанды. Таулуланы, кючю улуу, саууту, адамы кёп, колониал аскер хорлайды. Мансур къалгъан аскери бла Анапа къалада тюрк аскерге келип къошулады.

Июньда 1791 жылда Анапа къала ючюн баргъан урушда орус-лула хорлайдыла. Шыйых Мансур пленнге тюшеди. Мансурну Санкт-Петербургда ашырадыла. Патчах къатынны, Екатерина II, аллына сюейдиле. Андан арысын поэт былай жазады:

Эки ёмюрню мындан алгъа
Петербургда, Шлиссербургда
Бугъоуланып ёлген Мансур,
Ауаз беред ахыратдан.

Чеченде урушну башланган заманы иш этипми, огъесе эсерил-мейми шыйых Мансурну бугъоуланып ёлгенине эки жюз жыл толгъан кезиуюне тюшеди.

Оккупация аскерле бла шейит болуп ёлген тау уланланы къанлары бла боялгъанды Кавказ.

Поэтни поэзиясын ангылар ючюн, Кавказда талай заманны баргъан азатлыкь къозгъалыуну тарыхын терен билирге керекди. Шимал Кавказда эм кёп миллет чеченлиледиле. Совет Союз чачылып, бирлешген республикала суверен къыралла болгъанларында, Чечен да Союзну къурамындан чыгып, энчи къырал къурагъанды.

Ол себепден Чечен конгресс
Артыкълыкь бла чек айырып,
Энчи къырал къурагъанды,
Россейден башын алып.

Кремль аны къабыл кёрмейд.
Онгсунмайын къылыч тутад.
Иелигин тас этерге
Излемейди, от чартлатад.

Бу тау журтну топурагыны
Къара къаны – сары алтын.
Бир ишексиз, тёгюледи
Къызыл къан да аны амалтын.

Бу тау халкъ къоруулайды
Табарыны ырахатлыгъын,
Баш байлыкькъа ол санайды
Миллетини азатлыгъын

Къолгъа алып сауут-саба,
Чечен чапмайд башха халкъгъа,

Къыйынлыкъны кеси чекген
Зарланмайды харам хакъгъа.

Былай айтып жазады автор Чеченни энчи къырал болгъаныны юсюнден. Азамат Азамат болмаз эди, азаматлыкъ иш этмесе. Къзахлыла бош айтмагъандыла. «Ёзю де – Азамат, жыры да – азамат» - деп. (Тюрк тилли миллетледе азамат деген сёз – гражданин деген сёздю). Алай Россей аны къоярыкъ туююлдю энчи къырал болургъа. Гербинден да белгилиди:эки башлы жыртхыч къуш кюн батхан бла кюн чыкъгъаннга къарап, кимни ашайма деп тургъанындан.

«Чечен дефтерден» деген циклден «Ельциннге» аталгъан назмугъа, назмуну формасы, дагъыда мунуча бир къауум назмуланы жазылыу жорукъларына къарасакъ, ала къыргъыз, къазах, халкъ акъынланы айтышхан(состязание) жырларына ушайдыла, артыкъсызда Жамбул Жабиевникилеге (Жамбыл къара танымагъанды: окъуй, жаза билмегенди). Назмулада поэзияны бла прозаны къатышханы да эсленеди. Кёбюсю рифмаланы, бу назмуда этимледен къуралгъандыла. Назмуну керти магъанасы риторикалы тилек бла, соруула бла бериледи. Поэт къыралны президентине айып этип терслеп, къазауатны тохтат, деп къадалады.

Кеси президент болуп, Кремльге кирип, анга ие болур ючюн, СССР-ни чачхан миллетлени сёзюне къайдан тынгыласын. Къазауатны башлатхан - тохтатамыды?!

Кавказда къылыч кётюрме,
Жерни топла бла тепдирме.
Дуняда зорлукъ кечилмез,
Гюняхсыз халкъны ёлтюрме!

Сен Ермоловну къайтарма,
Эммануэльни келтирме.
Хауада темир юздюрме,
Таулу жерлени кюйдюрме.

Шыйых Мансурну къозгъама!
Иймам Шамилни уятма,
Туз сепме эски жарагъа,
Бурун дертлени ашлатма!

Тыпыр отланы жукълатма,
Тиширюуланы жилиятма
Къыйынлыкъ кёрген миллетге,
Жангы геноцид сынатма!

Диктат болур, жихад болур:
Туююшюрле огъур бла обур.
Кимге керекди къазауат?
Къаннга къатышыр жамагъат!

Чеченнге чечме ашатма,
Сен сал сауутха сабырлыкь!
Жаханым ёртеннге атма –
Жерге керекди мамырлыкь!

Азамат төрелик этип, кьойду кьычырып, кьаллай бир кюрешсе да, обществу акьылын сансыз этиу Россейни кьырал таматаларыны кьылыгыды. Импер амбицияны, импер интереслени кьатында адамны излеми, адамны чакьырыуу жукь да тьойюлдю. Жер жюзюню масштабьнда алып кьарасанг да, адамны жашаууну багьасы тамам учуз болуп, малны багьасына да жетмейди, капекге да санамайдыла. Бирер жарлыны баласын, халын билмеген алысын жашланы, ушкок тутаргьа тийишли юйретмегенлей, келтирип, кьазауатны отуна атып, кьырдыргьандыла энтта кьырдырадыла...

«Аналаны сарыны» атлы назмуну магьанасы Кьулийланы Кьайсынны сёзю бла берилгенди: «Урушда аскерчиге атылган окь эм алгьа анагьа тиеди».

Жиляу, кьая кьычыргьанча,
Жерни жарад, кёкню жырад,
Аналаны сарнагьаны
Тауну , тюзню кьалтыратад.

Жер тентиреп, жилямукь тёгюп,
Ажымлы ёлген жашларына,
Асыры бек кьыйналгьандан,
Акь тьок чыгьад башларына.

Сют хакьларын төлегинчи,
Ауузларындан кьан тёгюлдю,
Таргьылдыла эшиклери,
Юйлеринде от кёмюлдю.

Ана сарын уятса да
Уллу кьыралны, сау дунияны,
Кьозгьамайды мудах ауаз
Эски Кремльде тохананы.

Жашлары ёлген анала, дуниягьа сарын салып, жиляу кьуугьун этгенликге, балаларын тапмайдыла. Ала балаларын аскер кьуллукьгьа кесинги кьыралынгы миллетин: кьартланы, бууаз тиширыулары, сабийлени кьырыгьыз деп ашырмагьандыла. Арисейни халкьы Уллу Ата журт кьазауатны, Афганистанны ачыуун да кётюргендиле. Ёмюрде да солдат анала быллай сьйсызлыкьны кёрмегендиле, сынамагьандыла, быллай учузлукь болумгьа тьошмегендиле. Федерал таматала жанындан балалары тас болгьан анала уллу кьатылыкьны сынагьандыла. Ата-ана

бир кесек басыллыкъ эдиле, балаларына тийишли топуракъ юлюшлерин тапдырып, жер къоюнуна жарашдырып, къабыргъа салсала. Аланы уа ёлюклери жай чилледе, бузлатыучу машиналада, вагон-рефрижераторлада бузлап, Владикавказда бла Ростовда, азыкъ базлада, холодильникледе, мыллыкъ болуп, малны этича, салланып турадыла.

Аталары-аналары сау тургъанлай.
Билмейдиле жашларыны тасхаларын.
Къасабчыла балта бла мал къыргъанлай.
Жагадыла сал-сан болуп балалары.

Жагадыла мыллыкъ болуп, шындык болуп,
Уруш отда тишлик болгъан кёп уланла.
Энди аланы сууутмайла къыш боранла,
Суууталла бузлатыучу къурч машинала.

Уруш деген жаханымни жалынында
Алжап барып, ажал табып ёлгенле.
Нек чегелле экинчи азап жарлы жанла...

Жер юсюнде нек табылмай инсан жорукъ,
Нек болмайды адам къол бла асыраргъа,
Нек табылмайды жер тюбюнде тынчайыргъа?
Жылы ышыкъ, топуракъ юлюш, къабыр къаннга!

Эй уллу Аллах, жокъмуд сыйлы китабынгда
Бир кесамат зорчулагъа-мурдарлагъа?
Жармалыкъда къасабчыла къой къыргъанча,
Адам этни тууар этча туурагъаннга?
(«Къасаб»)

Бу таууш болгъан къыйынлыкъны кёрюп, чыдаялмай, жаны эзилген адамны ачы къычырыгъыды. Былайда айтылгъан хар сёз табигъатын-гы къалтыратып, ичинги жандырады, кюйдюреди. Хар тизгинде поэтни ахсынып солугъаны, ынгырдагъан тауушу эшитиледи. Мында болмаса, федерал аскер таматаланы жаныуарлыкъ сыфатлары былай терен ачылмагъанды. Назму таулуланы юсюнден айтылмай, къазауатны салгъан къыйынлыгыны юсюнден, орус солдатланы, аланы ата-аналарыны къаллай зорлукъну, ачыуну чекгенлерин билдиреди. Россейни поэзиясында Азамат болур бу теманы биринчи кётюрген. Назму уу бла ишленген жити сюнгоге ушайды.

Теория жаны бла Азаматны поэзиясын тинтсек, назму этиу жорукъну бузгъан жерлерине да тюбейбиз. Алай а хар назмуну терен магъанасы, идеясы, болгъан затланы реализмни жоругъу бла тюз кёргозгени, къырал политикадан къоркъмай, юркмей уллу жигитлик бла адамлыкъгъа, жаннган отну жукълатыргъа чакъыргъаны барын да унутдурады.

Нек кьакьмайды орус килиса кьонгуроун?
Арисейге, сау дунягъа салып кьуугъун,
Нек кьурмайды телевизор тюз кюзгюсюн,
Ата-ана балаларын таныр ючюн?!

Жер жюзюнде кьара кийип муслийманла,
Нек тартмайла бушуу салах минаретле?
Нек кьыралла, нек кьыралла, нек кьыралла?
Азап жолгъа салып халкъны генералла?

«Къасаб» – къасабчы... Къасабчы ким болгъанын, окъуучум, ангылай болурса. Назмуну магъанасы бу сёз бла бериледи. Къасабчы мал кьайгъылы, жарлы эчки – жан кьайгъылы деген нарт сёз да жюриюйди халкъда. Поэтни кеси, къасабчыны кьолуна тюшюп, башын дюккючню юсюне салып, башымы балта уруп тюшюргюнчю, айтырымы айтып къалайым дегенчады, аны ючюн болур төрелик этип тилегени: «Экибашлы жьртхыч кьушну ауузундан кьылычны алып, бёрю сингир байласынла» - дегени.

« Махтасакъ, ананы махтайыкъ, сый берейик анагъа. Тиширыу-Ана бютеу кьыйынлыкъны хорлагъан тауусулмагъан кьара суу туйюлмюдю», - дейди М.Горький. Ананы юсюнден сёлеше башласакъ, М.Горькийни ананы юсюнден айтханлары эсге тюшмей къалмайдыла. Ананы темасы Азаматны творчествосунда уллу орун алады. Талай назмуда аны юсюнден сёз кьозгъайды.

«Жангыдан жанды жаханым жалын», «Къасаб», «Азатлыкъны ауазы», «Эс китаб» «Орус ана асырайды чечен жашын», «Сагъыныу», «Аналаны сарыны», – бу назмулада ананы бусагъатдагъы болумун, аны тынгысыз, кьайгъылы жашауун, проблемаларын ачыкъ кёргюзюп, ананы сыйын уллу даражагъа кётюреди, кьачын кёреди. Авторну поэзиясыны идея магъанасы ананы сарыны бла, зорлукъну ачыуун чекген жазыуу бла байламлыды. Баласы ёлген орус тиширыу – чечен келинни юсюнден былай жазады:

Ёлю болмаз мындан кьаты,
Бушуу болмаз мындан ачы!
Россейли орус кьатын,
Асырайды чечен жашын.

Бек ауурду сени жаранг,
Орус окъдан ёлдю баланг.
Къайсы халкъны этгин халал?
Къайсы халкъны этгин харам?

Тюзлюк ючюн ёлдю жашынг
Къара жаулукъ кьысды башынг..
Таулу бийче, багъалы ана,
Сени жашынг – шейит бала...

Журт жакъларгъа жаш ёсдюрген,
Сыйлы келин – орус эгеч,
Кавказ ючюн жанын берген
Жигит ючюн сен бизни кеч!
(«Орус ана асырайды чечен жашын»)

Бу назму орус къыз бла чечен жашны насыплы жашаулары къалай оюлгъанын билдиреди. Хар ана хар тюрлю кыйынлыкъ кёргенди. Россейде ненча интернационал юйдеги кесича бир тюрлю кыйынлыкъны сынагъан болур. Къыралгъа, аны миллетине, граждан къазауатдан уллу кыйынлыкъ жокъду. Халкъ экиге юлешинип, бир бири бла кюрешген бла къалмай, уруш юйдегини ичинде да барады.

Бусагъатда «демократлабыз» деп, биреуле чыгъып, демократияны къаты бла жууукъ да озмагъанлай, адамланы эки юлешип, кимин «базыкъ», кимин «жазыкъ» этип тургъан айырылыкъла кёп болгъандыла. Къалай этгин, ол капитализмни къадама законуду. Быллай жашауну сакъламагъан эдик. Коммунизмде жашап тургъаныбызны билмей къалгъанбыз. Бусагъатха дери, Союз къырал чачылгъынчы, кёп тюрлю миллетлени жашлары бла кызлары бир-бирин суююп, бир юй болуп, зауукълу жашау этгенлерин къайсы элде шахарлада да кёрюп тургъанбыз. Халкъланы быллай татлы юйюрюн къурагъан социализмни кючу эди.

Ёмюрледен бери тиширыугъа-анагъа уллу сый берилгенди. Кавказда къаугъа бламыды, огъесе башха сылтауму барды, заманмы башхады, поэтни кёз къарамы бла, аны творчивостуну ёзеге бла къарасакъ, бусагъатда бизде башха тюрлюрек болурму дерим келеди. Къырал тюрленсе, адамлыкъ, сый-намыс да кете бара болур, дейме. Алай а къпхан суу орунуна тюшмей къалмайды. Азамат тюзелир деген умутну билдиреди.

Адам улу жашау этед,
Адамлыкъны аркъасында,
Адеп, намыс, тюзлюк болсун
Миллетлени арасында.
(«Эс китаб»)

...Кийик адет, жерден кетип, хар бир миллет
Адамлыкъны жорукъ этип жашасынла.
(«Къасаб»)

Жаз келмейин жолда къалмаз,
Къары эрир бугъойланы,
Заман кеси келип тешер
Кавказдагъы бугъоуланы.
(«Бугъоуланган Кавказ»)

«Бугъоуланган Кавказ»деген элегиягъа къарайыкъ, мынга сагъыш десек да жангыллыкт туююлбюз. Назмуну магъанасы да

- бугъоуланган Кавказды. Поэтни Кавказны юсюнден поэзиясы бу сарыннга чырмалгъанды. Элегияда, тау артында азатлыкъгъа жол салып кюрешген, Абхазияны юсюнден айтылып, андан сора Дагъыстанда, Ингушда, Чеченде баргъан азатлыкъ кюрешни кёзюбюзге кёргюзтеди. Назму урумлада, Прометейни юсюнден мифни тамалында къралгъанды. Ол элегияны ара магъанасыды.

Шашхын шаман чапханд бери,
Кёп жерледен аскер жыя,
Прометейча, байланнганды
Къаясына Ичкерия.

Эки-башлы бир къуш келип,
Кемиреди бауур этин.
Къан агъады жарасындан,
Акъ къраланы къызыл этип.

Прометейни юсюнден мифни эсге тюшюрейик. Прометей, Гефестден отну урлап, адамлагъа береди. Аны ючюн Зевс, ачыуланып, Гефестге буйрукъ берип, Прометейни Кавказ тауланы бирини бийик житилерине бугъоу бла байлатады. Зевс хар кюн сайын къушну жиберип, ол аны бауурун кемирип кетгенлей, экинчи кюн, баууру сау болуп, орунуна келип тургъанды. Жигит Прометей къаллай бир азап чегип, инжилип турса да, Зевс бла келишмегенди. Грек мифологияны бу легендасын Сюйюнч улу элегияны хапарлау жолуна тап хайырланнганды.

Не излейди бурнун билеп,
Эки башлы тау журтлада?
Ичкерия, анга сормай,
От этгенди тыпырында.

Аны ючюн нек байларгъа
Керекди аны къаясына,
Шуёху болуп, хоншу болуп,
От салыргъа уясына!

Бу сёзлеге биз къошар зат жокъду, алай а окъуучу кеси оюм этерге керекди. Жырчы азаматлыкъ борчун толтургъанды. Урумлу батыр Прометейни сыфаты «эки башлы къушну» магъанасын ачып, пасыкълык ишлерин айгъакъларгъа болушханды.

Энди поэтни поэзиясын иги ангылар ючюн эки башлы жыртыч къушну юсюнден сөлешейик. Назмуларында аны кёп сагъынады. Россей Федерацияны кърал гербин эсге тюшюрюгюз. Къызыл щитде эки башлы къуш къанатларын кенг жайыпды. Юч патчах бёрк (корона): эки гитче, бири – уллу (уллу –деменгиликни, уллу кючню билдиреди), уллу эки гитчени башындады. Бир бирлерине лентала бла байланнган-

дыла. Къушну онг аягъында – жезл, сол аягъында – шар крести бла (жер шарны билдире эсе да билмейбиз). Къушну кёкюрегинде атлы сюнгюсю бла драконны ёлтюре турады. Бу символ нени билдиреди? Къазауатхамы, огъесе мамырлыкъгъамы чакъырады. Бу герб Иван Грозныйни заманындан къалгъанды. Къазан хан бла Астрахан ханлыкъны хорлагъандан сора этилгенди герб. Бир баш – Къазан ханлыкъ, экинчи – Астрахан ханлыкъ. Ючюнчюсю, аланы башларында, орус корона. Ол Арисейни бу заманына нек символ болгъанды. Эшта, была Иван IV басып алыу политикасын жарата болурла. Быллай герб миллетлени бирикдирирми. Кърал Думада олтургъанла аны магъанасына нек сагъыш этмейдиле.

Азамат, бизнича, хар затны къозгъап, сёз къоратып айланмайды. Эки-юч сёз бла талай магъананы билдирип, кёп оюм этдиреди. Мыйынгы сагъышха бёлеп, кёп затны эсинге тюшюртеди.

Къазауат бла тиширғы жүрек
Туугъанлы бири бирине – душман:
Бири жан бере, бири къан теге,
Къан базман болуп жашайла хаман.

Бу магъананы ышыгъында жазылгъанды Тамара Мальсаговагъа аталгъан «Азатлыкъны ауазы». Быллай назмугъа тюрк тилли миллетледе дастан, дейдиле. Бу кюй-оданы жоругъунда жазылып, Азаматны Кавказ макъамларыны ичинде кесича энчи орун алады. Мында Ингуш халкъ кёчгюнчюлюкню азабын чегип, къайтып, Ата журтларына келгенден сора кёрген къыйынлыкъларыны юсюнден айтылады. Чыгъарманы хапарлау жолу, аны магъанасы журналист Тамара бла байламлыды. Поэт ингушлуланы жигит къызын уллу суймеклик бла жырлайды.

Кёкден тюшген мёлекча ариу,
Айдан алыннган болур чырайынг.
Сени жанынгы нек къыйнайд жазыу...
Суймеклик сеннге билегин берип,

Алыкъын ау жаулукъ къыстыргъан болмаз.
Огъурсуз боран, къуугъунну жели
Юйдеги уя салдыргъан болмаз.

Тамара Мальсагова – Ингушетияда телерадиокомпанияны таматасыды. Аны атасы бла анасы Орта Азияда, кёчгюнчюлюкде, къыйынлыкъны жолунда юйюр къурагъандыла.

Тамараны анасы-къарачайлыды, Къобанланы къызларыды; атасы Хасан, ингушлуду.

Эки миллетни сен эрке къызы,
Кюч аямайса эркилик ючюн...
Атанг бла ананг кёчкюнчю болуп,
Къурагъан элле къыйын кюн юйюр.

Неге сынайды бу азап жолну
Ауур жүклени экинчи төлю?

Тюзюн айтсакъ, экинчи төлюге да ауурлукъ тюшгенди. Биринчи төлю кзуугъунда, кыйынлыкъда айланып, аланы балалары уа аталарыбызны туугъан жерлерине деп келип, андан зорлукъ бла кван төгюлюп кысталгандыла. Андан уллу кыйынлыкъ бармыды адамга!?

Тегейлиле бла ингушланы арасында кзаугъа нек башланды? Аны чуруму неди? Тарыхны эсге тюшюрейик.

1944 жылга дери, депортацияга тюшгюнчю, Владикавказны Пригородный району Чечен-Ингушетияга кзарагъанды, ингушлула анда жашап тургандыла. Орта Азиядан кайтханларында да алайда жашагандыла. Ала, тегейлиле ингушну жерин изына кайтарырга унамагандыла. Пригородный район Терк башы Тегейде калганды. Жылла озадыла. Тюрлениуле, перестройкала башланадыла. Къырал да терсине айлана башлайды... Ельцин президент болады. Аны башчылыгы бла РСФСР-ни Баш Совети репрессияга тюшген миллетлени реабилитациясыны юсюнден Закон чыгарады. Законны эсге тюшюрейик.

Верховный Совет РСФСР ЗАКОН о реабилитации репрессированных народов от 26 апреля 1991 г. №1107-1 Москва, Дом Советов РСФСР.

Статья 3. Реабилитация репрессированных народов означает признание и осуществление их права на восстановление территориальной целостности существовавшей до антиконституционной политики насильственного перекраивания границ, на восстановление национально-государственных образований, сложившихся до их упразднения, а также на возмещение ущерба, причиненного государством...

Бу законга кере, Ингушетияны жери кеслерине кайтырга керек эди. Алай а тегейлиле бермейдиде, кайгы излейдиде. Динлери оруслула бла бир болганы да тегейлилеге онг болады.

Къачанга дери ол жут желмаууз тутуп турлукду насыпны кюнюн? Тюзлюкню суйген аждагъан Ангуш Кишиге бермез ол ата юйюн. 1992 жыл, къачда, ноябрь айда тегейлиле кзаугъа башлайдыла. Репрессияга тюшген миллетле жанлы болуп тургъан Ельцин тегейлилени тыймайды. Алагъа федерал аскер да болушуп, Шахрайны башчылыгы бла ингуш элге от салып кюйдюредиде. Артыкъсызда Базоркин, Куртад элден жукъ калмайды танкала бла теплеп, юйлени жер бла тенг этедиде. Буаз катынланы чабакълача жарып ёлтюредиде. Къарт, сабий, онгсуз тиширыулары аямайдыла. 40 минг ингушлу къачхынчы болады... Пригородный райондан кыстайдыла. Юйлерине, ырысхыларына ие боладыла.

Шимал Тегейден сауутлу белек
Чапханды бери кзарга жыйынлай,
Орунлу болмаз бу кванлы иннет, ..
Мамырлыкъ жокъду жаралы жерге,
Уруш келгенди, тююнюн жайып,

Артыкълыкъ, зорлукъ ёлмню себе,
Ингуш эллени ёртеннге атып.

Тамара миллетине кыйынлыкъ келгенин жариялап, халкъны майданнга жыяды. Адамланы агрессоргъа къаршчы чыгъарады.

Тиширыу ауаз къоду кычырды
Телевизион минараладан.
Азат майданнга халкъны чакъырды
Журтну сакъларгъа къаргъа жыйындан.

Кюреш сафны биринчи тизгининде баргъан Тамараны француз халкъны батыр кызы Жанна д Арк бла тенгледиреди.

Назик ауазынг этед жигитлик,
Сен туугъан кибик эртте, алгъаракъ,
– Мен эталмасам, кимди этерик! –
Деп, чыкыгъан кибик Жанна д Арк.
Тюшмюд, тюнмюдю бу къаугъа уруш:
Къыз башынг бла къазауат этиу
Бийик таулада тапмайын аууш,
Кийик суулада тапмайын кечу..

1429 жыл Жанна Ингилизни бла Францияны арасында баргъан къазауатда, аскерге башчылыкъ этип, Орлеан шахарны къуршоудан къутхаргъанды. Уруш 9 кюн баргъанды.

«Азатлыкъны ауазын» окъуй келе, романтизмни шартларына тюртолебиз. Поэтни фантазия бла туугъан муратлары – В.А.Жуковскийни романтизмине жууукъду – пассивный романтизмди, анга бир-бирле реакционный романтизм да дейдиле. Азамат романтизмни фантастика амалын тап хайырланады. Сюжетге кыйтайыкъ. Журналист кызы Тамара радио, телевидениени юсю бла миллетине жетген кыйынлыкъны кёргюзюп, аман кюнубюзде бир болушлукъ этигиз деп, хоншу республикалагъа, ингушланы шуёхун-жууугъун чакъырып, къуугъун этип, дунягъа сарын салады. Таулу кызыны тауушун, эрттеледе ёлген, Грузияны тиширыу патчахы Тамара ол дуняда эшитип, къаяланы сасытып, Тамарагъа болушугъуз деп, ташланы зынгырдата, кычырыкъ-сыйыт этеди. Сарын тауушну эшитип, поручик поэт Лермонтов уянады. Патчах Тамараны поэт иги биледи. Анга этген жыры эсине тюшеди.

В той башне высокой и тесной
Царица Тамара жила:
Прекрасна, как ангел небесный,
Как демон коварна и зла.

И слышался голос Тамары:
Он весь был желание и страсть,

В нем были всесильные чары,
Была непонятная власть...

Лермонтов эрлай, атына минип, кылычын кётюрюп, Ингушха чабып келгенча кёрюнеди Азаматха. Поэт, жолда журналист ариу Тамараны кёрюп, тохтап, болумну ангылап, туудуклары ючюн кечмеклик тилеп, кылычын тешип, кызгъа береди. Ариулукъ дуняны сакълайды деген сёз барды. Лермонтов таулу кызыны ариулугъуна алданган болурму? Былайда айтылмай, унутулуп, кылып барады: Азамат Лермонтовдан эсе, Тамараны уллу жумушакълыгы, адамлыгы болганча кёргюзтеди. Башында айтылганны бары да поэтни фантазиясында романтикалы жорукъ бла кьуралганды.

.. Ингуш эллени чачдыла жаула,
Ненча юйюр кьалды кьонушсуз, кюнсюз,
Кьундуздан кьара кьутас чачынга
Кьырау кьакъган тюк тюшдю кезиусюз.

Кьама кылыч да болду кьаламынг
Ата журтунгу отдан жакъларгъа.
Бойнунга алып борчун уланны,
Ёкюллюк этдинг туугъан халкъынга.

Къыйын болса да, аллай батыр иш
Къыз тиширыугъа, назик аркъагъа,
Он бармагъынгы этдинг он киши,
Сен жаш жанынгы салмайын артха...

Бу тизгинледе Тамараны сыфаты ачыкъ кёрюнеди. Сюйюнч улуну мураты бла туугъан фантазиясында Тамара эм бек багъалы, бек жаратхан, суйген тиширыууду. Поэт анга баш ийип, шежде этеди. Бу балладада Тамараны энчи жашаууну юсюнден жукъ айтылмайды, алай а кюреш жолу ариу суратланады. Къажыкъмай-талмай, кесин аямай, Жанна д'Аркча, кыз башы бла, эр кишича, кюрешгенини юсюнден айта келип Азамат: «кьундуздан кьара кьутас чачынга кезиусюз акъ тюк тюшдю», - дейди. Бу сёзле кёп затны ангылатадыла, кёп тюрюлю оюм этдиредиле...

Азамат, назмулары бла Арисейни общество-политика строюн хыртха уруп, анга кесини келишмезлик кьаршчылыгъын билдиреди. Миллет политиканы тюз бардырмагъанларын, тюзлюк болмагъанын, кьырал тамадала конституцияны жоругъун сакъламагъанларын, сёзлери бла ишлери бир-бирлерине келишмегенин ачыкълайды. Миллетлени бирин бирине юсгюрюп, эски, орус империяны багушунда табылган рецептлени кьалай хайырланганларын айгъакълайды.

«Чечен дефтерден» алты циклдан кьайсы назмуну алып кьарасанг да, композиция жолу, суратлау мадарлары башха болганлыкъгъа, бары

да бир оюмга, бир магыанага жыйылады. Хар строфасы агрессорну терслеген тизгинледен кзуралганды.

Тюзлюк Тёре, кюду кычыр, кюду кычыр,
Дун-дунияны эсин уят, бери чакыр!?
Мамырлыкны мюрюдлери болушсунла,
Уруш отла мычымайын сорушсунла!
(«Къасаб»)

Къайдаса сен, Тюзлюк Тёре?
Къутхар тюзню, терсни тыя,
Кесапат эт ёлгюнчюнге,
Ёхтем кёллю Ичкерия.
(«Бугъоуланган Кавказ»)

Эй, эсирик жюйюсханла.
Иш жетгенди жанауалга!
Жукълатыгыыз къазауатны,
Ёлмесинле жангы жанла.
(«Аналаны сарыны»).

Кавказны юсюнден Азаматны поэзиясына къарасакъ, ол азатлык кюрешни излемейди. Революциялык романтизмден кенгдеди. Революциялык романтизмни тамалын салган Ж.Байронча, неда Виктор Гюгоча, декабрист-поэтлеча кюрешге чакырмайды.

Жукълана да жана, эки жюз жылны узагына барган урушну эсибизге тюшюреди. Эркинликни, баш бошлукну жолунда тау миллетле азатлыкга термилип, азап чекгенлерин, кёрген кыйынлыкларын, төгюлген къанны тюз кёргюзюп, жанган отну жукълатырга чакырады.

Поэт социалист реализмден узакда болганлыкга, агитация, ораторлук кылыклары – адамлыкны, азатлыкны, мамырлыкны, къарнашлыкны юсюнден чакырыу сёзлери Уллу Октябрь Социалист революцияны лозунгарын байракъ этгенге ушайды. Азамат – реалисти. Суратлау методу – сынчы (критический) реализмди, пассивный романтизм аны къошагыды. Бир-бирледе жазыу жоругу Солженицынни натурализмден эсге тюшюреди. Сергей Ковалев бла Солженицын Кавказдагы къауганы тохтатабыз деп, төрелик этип кюрешгендиле, алай а ахыры белгилиди. Азамат аладан да бек кюрешеди (аладан да кёп этгенди), тауушу бизни республикадан ары чыкъмаганды ансы. Назмулары орус тилге кёчюрюлюп, Арисейни ара сахарында чыкъсала, Азамат дуняга белгили болур эди.

ТЕМИРЛИЛАНЫ Азрет
а. Сары тюз, 4 ноябрь 2008 жыл.

КЮЧМЕЗЛАНЫ АЧЕМЕЗНИ «АКЪЫЛМАНЛА БАШ УРГЪАН АНА ТИЛИМ» ДЕГЕН ИЛМУ ИШИНЕ КЕСАМАТ СЁЗ

Кесини илму ишинде Кючмезланы Ачемез Къулийланы Къайсынны поэзиясында ана тилни магъанасына, аны байлыгына бла ариулугъуна тынгылы эс буруп, хайырланыуда усталыгын ачыкъларгъа итингенди.

Малкъар тил къайсы тюрк тиллени къауумуна киргенин, белгили алимлени анга жоралагъан оюмларын, тилни сёз байлыгыны юсюнден да айтханларыны юсюнден толу хапар билдиреди. Литератураны, артыкъда Къайсынны поэзиясын тинте, малкъар халкъны дунягъа танытхан фахмулу поэтге багъа биче, жерине, тауларына аталгъан назмуларына кёз къарамын да белгилейди. Ачемезни ишини баш магъанасы уа – тилни багъалай билирге, ариу жюрютюрге, байлыгын сакъларгъа борчду деген оюм бла байламлыды. Къулийланы Къайсын, халкъына, миллетине, тилине къууана, алагъа назму тежей, таулугъуна ёхтемлене жашагъанды. Поэт кесини окъуучуларын да ол затха юйретгенди.

Кючмезланы Ачемезни илму иши тынгылы жазылгъанды дерге тийишлиди. Кючмезланы жаш тюз жолдады.

**ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору,
профессор**

АКЪЫЛМАНЛА БАШ УРГЪАН АНА ТИЛИМ

*(Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыгында
ана тилни магъанасы)*

*Тюшюмде да айтама сёзлеринги,
Акъылманла къоюп кетген тилибиз.
Мирзею да битмез сенсиз жеринги,
Кече чыракъсызлай къалыр юйюбюз.
Къайсын*

Къарачай-малкъар тил дуняда тазалыгын, кирсизлигин сакъларгъан тюрк тиллени бирине саналады. Аны сёз байлыгына кёп уллу миллетле сукъланырчадыла. Миллетни белгили поэтлери (Мёчюланы Кязим, Шахмырзаланы Саид, Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Зумакъулланы Танзиля эм башхала) тилибизни ариулугъун, байлыгын битеу дунягъа эшитдиргендиле. Къулийланы Къайсынны поэзиясы малкъар миллетни адеби-къылыгы бла кёп миллетлени шагъырей этгенди. Аны хайырындан башха халкъла малкъар тилни байлыгын, тау жерлени ариулукъларын да билгендиле.

Малкъар халкъ аз санлы миллет болгъанлыкъгъа, аны тили, сёз хазнасы байды. Ол дуняда тюрк тиллени бек уллу – кыпчакъ – къауумуну кыпчакъ-половчу кесегин къурагъан тилледен бириди. Тилни сёз байлыгъы миллетни уллулугъу-гитчелиги бла угъай, аны кыралда, дуняда жайылгъаны, белгиллиги бла байламлыды. Сёз ючюн, малкъарлыла къабартыладан төрт кереге аздыла. Алай малкъар тилде 40 мингден аслам сёз барды, къабарты тилде уа – 25 мингге жууукъ.

Халкъны миллетлигин сакълатхан шартладан бири – аны тилини жүрютюлююу бла сакъланыууду. Миллети ючюн къайгъырыу, аны тилин, адабиятын, тарыхын сакълауду. Ол затны толу ангыламагъан адам тилине заран тюшюрюп да къояды.

Малкъарлыла бла къарачайлыла, талай ёмюрню бирси тюрк миллетледен кенгде, таула ичинде жашагъанлары себебли, аланы тиллери тюрленмей, таза сакъланганды. Аны юсюнден алимле кёп жазгъандыла. Сёз ючюн, италиячы алим А.Ламберти XVIII ёмюрде былай белгилегенди: «Къарачайлыла, аланы тегерегинде жашагъан халкъла селешген анча тюрлю тилни ичинде, тюрк тилни алай таза сакълагъанына мен бек сейир этгенме».

Орусла жазычу, философ В. Розанов 1902 жылда тиллени жүрютюлюулерини юсюнден былай айтханды: «Бир-бир миллетле кырдык кибикдиле, энчи ызлары, инсанлыкълары болмагъан. Алай бир-бир миллетле уа орхидеяла кибикдиле, аздыла, сейирликдиле, алай тиллери уа байды, ким да, баш уруп, къубултурча». Аны сёзлерин эсге ала, бизни жазычуларыбыз, алимлерибиз да ол оюмда бизни бай да, кирсиз да тилибизге да багъа бичилгенин тюз эслейдиле.

Дуняда юч мингге жууукъ тил барды. Малкъар тил аланы ичинде бай, кирсиз сакъланган тиллени бирине саналады. Ол тилде кеслерини сейир чыгъармаларын фахмулу поэтле Мёчюланы Кязим, Къулийланы Къайсын, Шахмырзаланы Саид, Отарланы Керим, Бабаланы Ибрахим, Зумакъулланы Танзиля, Тёппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун эм дагъыда башха фахмулу поэтле, жазычула да жазгъандыла. Ала, ана тиллерине ыспас сёзлерин, керти сезимлерин да жоралай, ёмюрлеге сакъланырыкъ чыгъармалагъа жан сала билгендиле.

Къулийланы Къайсын, малкъар халкъны адабиятын, маданиятын айнытып, малкъар миллетни ёз бетин битеу дунягъа танытхан, халкъы ючюн къайгъыра билген фахмулу поэтди. Ол 1917 жылда огъары Чегемде туугъанды. Туугъан жерини ташы, сууу, агъачы, бийик таулары аны назму жазаргъа сабийлей кёллендиргендиле.

Ол малкъар поэзиягъа кесини энчи ызы бла, энчи ауазы бла келгенди. Назмуларыны асламысы, халкъына тынчлыкъ тилеуден, туугъан жургуна, дунягъа салам бериуден башланады. Аны жүрегинде миллетине къайгъырылукъ бла ана тилине сакълыкъ поэзиясыны бир уругъу болгъанлай, эшитилгенлей турады. Аллаилыкъдан туадыла быллай тизгинле:

Халкъ ана тилинде къайгъы сёзюн,
Алгъышын, келечилигин айтды.
Урушда жауладан сакълап жерин,
Ана тилинде жырлай, къайтды.

Къыйын кюн таянган таягыбыз,
Къууанч кюн жубатхан сырыйнабыз,
О, ана тилим – сабийлик тили,
О, ана тилим – кертилик тили!..

Неда:

Ана тилим, жангы бишген чумлача,
Сёзлеринг, танг жулдузларынлай жана,
Кёк сыртладан жангы жерге аугъанча,
Жаздым, хар жангы сёзюнге къууана!..

Быллай тизгинледе Къайсын ёз тилин багъалай, тау суучукъланы тауушларына сагъайта, чегемде атхан тангына ыспас этдире, жюреги бла, дуниядан ангыламы бла, таулары бла, халкъы бла бирлигин белгилейди. Поэтни жашаугъа къарамы, уллу дуниягъа элтген керти жолу да ол байламлыкъны бир энчилигиди. Аллай тизгинле уа адамны огъурлулукъгъа сагъайтып, жюрегинде бийик, таза ниет тамырландырадыла:

Бек болургъа къаяладан юйрендим,
Ташладан а – чыдаргъа, тынгыларгъа,
Мен кесим сынадым да, кесим кёрдюм:
Тынч туююлдю жашау жолунда баргъан.

Неда:

О, мени тилими хар къырал билсе эд,
Ауазым саулай дунияда эшитилсе эд.
Урунуучулагъа, жарлылагъа, къуллагъа,
Жюрегими жыр этип, сызарем дуниягъа!

Таула таулуну сабырлыкъгъа юйретедиле. Малкъар миллетде уа сабырлыкъ марда ёлчемиди. Адеби-къылыгы, тили болгъан къадарда уа не аз миллет да тас болмазлыгы баямды.

Эшитилир ана тилибиз
Малкъарда бла Бахсанда,
Ичербиз суубузну биз
Энтта таула арасында.

Байлыкъ да, махтау да манга
Недиле? О, жаланда сен,
Халкъым, тенг болуп халкълагъа,
Жаша жерингде сау-эсен!

Ким да болсун, кесини туугъан жерин, гитче халкъын, ана тилин багъаламаса, башханы сыйлы кёралмаз, бир адамдан да сый-намыс да алалмаз. Къулий улу халкъыны атын жеринден кенгде да ыспас бла

айтдыргъанды, миллетини адетин-төресин саулай дуниягъа белгили этгенди, малкъар тилини ариулугъуна, байлыгъына сагъайтханды. Аны поэзиясына белгили алимле, къалам къарындашла, окъуучула да бийик багъа бичгендиле. Ол а жаланда поэтни энчи къууанчы болуп къалмай, малкъар халкъны насыпдан сайлама юлюшюдо. Нек дегенде Къайсын, нени юсюнден жазса да, не тюрлю сыйгъа, даражагъа тийишли болса да, миллет бетин атмагъанды:

Таулу болгъаным – къууанчым мени,
Жеримде сыйлы хар таш, хар шаудан.
Жау сыйыралмаз бизден бу жерни,
Жау кеси айырылыр жашаудан.

Неда:

Сени жырчынг болуу – уллу сый манга,
Бар сыйладан сайлап алгъанма аны.
Санарыкъма мен кесиме насыпха
Сени къара топурагъынг болгъанны!

Не тюрлю сынауда да миллети бла бирликни сайлагъан поэт, халкъы бла сёлеше, айтхан сёзюне къулакъ салдыра билгенди. Аны назмулары жашаугъа оюмлу, тергеулю къарай, жашау сынаулагъа тюз багъа бичерге юйретедиле. Адам улу къадарны хар кюнүне кесича умут тежей жашайды. Жашауну сезим шатыклыгъын, умутну, оюмну таукеллигин поэтге туугъан жерини табийгъаты саугъалагъанды.

Малкъар, Минги тау – таматанг, оноучунг
Кибик, къарайды, инбашларын керип,
Бушууунгда аны туман жабыучуд,
Къууанчынгда агъарады, кюн тийип.

Тураса, Малкъар, мылы булутларынг –
Жамычы, тёппеле къары – башлыгъынг.
Жугъутурла кетгенча, назмуларым
Тауларынга кетедиле, ашыгъып.

Таулуну ёхтемлиги таула болгъанын бу тизгинле хар таулуну эсине салгъаннга, башхаланы уа сукъландыргъаннга окъуна ушайдыла. Поэт журтубузну бай табийгъатын суратха алгъанча, къайсыбызгъа да багъалы затланы – Малкъарны ёхтем тауларын, табийгъатын – чыгъармаларына сала, аны терегине, хар чырпысына жанлары болгъан затлагъача къарагъанды, багъалай да билгенди.

Къайсынны назмуларында халкъыны миллет энчиликлерин белгилеген тизгинлери да аз туююлдоле:

Аз сёлешип, кёп ишлеген
Адамла – таулу эллиле,

От чакъгъан къабан тишлеге
Къарагъан таукел кёллюле.

Бу төрттизгинде Къулий улу, халкъыны энчи шартларын ачыкълай, жүрегинде миллетини келлик кюнюне ийнаныулу, таукел къарайды. Ол халкъыны керти уланы «атмаз жерде таш атмагъан, тёмез жерде уа тёмеген» фахмулу поэт, жашауну хар кюнюне шукур эте, дуняда намыслы жашаугъа багъа жетмегенин, ол намыс а миллети бла, халкъы бла, тили бла, таулары бла, таулугъу бла байламлы болгъанын кимден да уста ангылай жазады.

Къайсын, атхан тангнга салам бере, дуня жарыгъына къууана, алгъа таукел къарай, сагъыш этеди:

Жашау бирде берир саугъа,
Къара таш берир бирде...

Арсарлыкъмы, кёлсюзлюкмю хорлады поэтни, аны жүрегин не зат сагъайтды деригинг келеди. Алай быллай назму тизгинле кёлюнго кётюре, умутха жол ачадыла:

Къая да жол берир хайтха,
Таукел – кёпюрсюз ётер.

Ол таукеллик кёлсюзлюкню узакъ къыстай, хар адамны да жашауну багъаларгъа, сюерге юйретеди.

Къаллай къууанчды – кёзлеринги ачып,
Эрттенликде бу дуняны кёргенинг.
Насыбыбыз – бу жашауну къууанчы,
Чексиз байлыгъыбыз – аны бергени.

Поэт «таулугъа таула, тенгизчиге тенгиз насыпдыла» дей, жашаугъа татлыкъсыныргъа, аз затны да багъалай жашаргъа кереклисин оюмлатады:

Бу дуняда жокъ гитче зат, гитче иш,
Къамыжакъны кёргенинг окъун – къууанч,
Жаны саугъа хар зат да – татлы юлюш.
Бу дунягъа кёзлеринги иги ач.

Поэт жашауну окъа кюйюзлеринде миллет сырына баш ура, таулугъуна махтанган угъай, ёхтемленнген этеди. Аны жүрегини төрюнде халкъына суймеклик айырма саугъача эсленеди. Ол а миллетчилик туююлдо. Ёз халкъын багъалай билмеклик, миллетине кёзбаусуз суймеклик, жалгъан сёзледен азатдыла. Къайсын халкъын, миллетин багъалай, башха миллетлени эниш этмей, аланы адабиятларына тау

жолчукдан шаудан суучукъча, шош саркъып киреди. Миллетни миллет этерик аны маданияты, адабияты, тил байлыгы, тарыхы болгъанын поэт уста ангылай, уллу жолда керти фахмугъа чып тюшюрмей, халкъы бла бирге миллетни тюенесин, бюгюнюн, тамбласын да тергей ишле-ген, жашагъан да этгенди.

Анасыны бетине къарагъанча,
Къарайды ол бетине бу дуняяны...

Къулийланы Къайсын миллетни адабиятын, атын да битеу дунягъа эшитдирирге, фахму да, акъыл да таба билген таулу поэтди. Аллай адамы болгъан миллет байды, аны деу ёхтемлиги, сабыр къууанчы чек-сизди. Кишилиги болгъан жол табар дегенлей, ол аз халкъыны уллу поэти гитче миллетни уллу дунягъа келечиси болгъанды.

Ана тилни ариулугъун билирге,
Аямай жылланы, аз кюрешмедим...

Ол кесини фахмусун уста хайырлана, халкъыны ачыуун, къууанчын да назму тизгинлеринде шарт ачыкълай, ана тилини сыйын кётюре, багъа биче, аны башха халкълагъа, миллетлеге да сюйдюрюрге, билдирирге амал тапханды. Аны поэзиясы огъурлулукъгъа ийнандыра, кишилике кёллендире, туугъан жерине хурмет эте жашаргъа таукеллендиреди. Къайсынны хар назмусу миллетни тарых жолу бла, табийгъатны ташы-агъачы бла, череги-шауданы бла, байламлы сёзле бла, белгиле бла жазылгъанды. Поэтни къайсы назмусунда да миллет энчилик, туугъан журтуна кертичилик, адет-тёрени сакълай билмеклик шарт эленеди.

Туугъан жерини топурагъын, ташын да багъалы, сыйлы кёре билген таза ниетли, ачыкъ жүреккли, фахмулу поэт кесин халкъына, жамауат-ха, саулай да дунягъа сюйдюргенди. Бир адам да атасын, анасын, ана тилин сайлап алмайды, алай ол къадар буюргъан насыбын, айырма байлыкъныча, багъалай билирге, жашау жолда огъурлу ишге къуллукъ этерге керек болгъанын, Къайсынны назмулары эсге салгъанлай тура-дыла.

Ол, гитче таулу арбазчыгъын унутуп, уллу дунягъа къучакъ керир-ге ашыкъмагъанды. Фахмулу поэт, ана тилини байлыгъын тийишлисича хайырлана, тау элчигинден уллу дунягъа миллетини ёз бетин ариу сакълап, кирсиз ниетин, адетин-тёресин да башха халкълагъа да сюй-дюре билгенди.

«Къулийланы Къайсынны поэзиясы инсанланы батырлыкъ-гъа бла кишилике юйретген миллетни сыйлы ниет ырысхысыды. Халкъны, жамауатны жүрек чомартлыгъын, жарыгъын, къылыгъын-ылыгъын Къайсынча, шарт, туура киши этмегенди, аныча, бийикге киши да кётюралмагъанды», – деп белгилейди филология илмуланы доктору, профессор Толгъурланы Зейтун.

Къайсынны назмуларында кеси тилине сюймеклиги, жерине,

миллетине кирсиз умут тежеую, адамлыкны бла фахмуну шарт белгилеридиле. Аны ауазы, халкыны ауазыча, эшитилгенлей турады.

Халктым жашар ючюн халкъла ичинде,
Тохтамай къарс таууш тау ауузлада,
Душман огъу сууусун жюрегимде,
Сен жоюлмай жаша ансы дуняда!..

Къулийланы Къайсын гитче малкъар халкыны уллу поэти, битеудуния поэзияны керти адамы болгъанды. Ол хар заманда кесини халкыны атындан сёлеше, миллетини ариу адетлерине, тилини байлыгына, тауларыны бийиклигине баш ура, уллу поэзияны айнытханды. Къайсынны поэзиясы жашау бла къаты байламлыды. Ол байламлык аны поэзиясын ёмюрлюк этгенди:

Мамырлыкъ, къуанч сизге, саула!
Жашау, бишген кёгетча, татлы,
Сизге деп жырлайды къанатлы,
Мамырлыкъ, къуанч сизге, саула!

Адамны уллу дунягъа элтген жолу аны кеси арбазындан, гитче элчигинден башланады. Поэтни назмуларында тау артындан ышангылы чыкыгъан кюннге жарык саламы миллет энчилигини белгисича эсленгенлей турады.

Анам шаудан суу алып келгенд.
Кюн шёндю тийгенд арбазгъа...

Къайсын, ана тилини ариулугъуна къууана, миллети сынагъан къыйынлыкъланы тунчукъдура, окъуучусун гитче тау элчикден сейир дунягъа элтеди.

Жаралы таш: – «Манга да
Къыйынды!» – деген кибик,
Ашхамгъа да, тангнга да
Алай келген кибик
Кёрюндю. Аны тилин
Ангылап турдум, къарап.
Таш да береди билим...

Бу тизгинледе поэт туугъан жерини табийгъатына, миллетини төзюмлююгюне, жашау берген дерслени сохтасы болургъа юйретеди. Ол юйретиу ийнаныулуду. Къулий улу кёк кырдыкны, бишген кёгетлени алгышлагъанды, гылыугъа минип баргъан жашчыкыны муратын билгенди, тау суучукъну жырчыгын, къарны шош жаугъанын кесича ангылай суратлагъанды. Уста берилген сурат а насыпны, чум терек чакыгъанлай, чагъарына ийнандырады. Поэтни хар назмусунда да туугъан жерини,

табийгъатыны энчиликлери ариу суратланады, ол энчиликле фахмулу поэтни кенг жолгъа чыгъарыгъына себеп болгъандыла. Халкъыны акъылы, жашау сынауу аны назмуларында миллет бетин шарт белгилейдиле. Поэт хар айтхан сёзюн туугъан жерини, миллетини юсюнден айта, аз санлы малкъар халкъны оюму, дуняаны юсюнден сагъышы, уллу миллетлени ангыламларындан такъыр болмагъанын тынгылы ангылатады.

Бизнича суучукъладан
Уллу бола черекле,
Гитче эсек да, бизсиз
Болалмазла тенгизле!..

Тау суучукъ тенгизге жетип, анга къошулса, къадары башха болугъу, тау макъамны унутуп, уллу тенгизде жутулуп, энчилиги эсленмей къаллыгъы шартды. Къайсын бу тизгинледе тау суучукъну юсюнден сагъышы миллетни келир кюнюн юсюнден сагъышды. Ол тау суучукъла, тенгизге къошула, атлары, энчиликлери да таслана барлыкъларына арталыда ишекли туююлдо. Жаш поэт (назму 1937 жыл жазылгъанын эсге алсакъ), къаллай бир алгъа къарагъанын, нечик теренден оюм этгенин шарт кёребиз. Бюгюн ол тынгысызлыкъ кёп алимлини, жазычуланы, къуллукъчуланы да сагъышлы этеди. Гитче миллет уллу миллетге кесини ниет ырысхысын, адабиятын, адетин-тересин арсарланмай хайырланыргъа берген заманда, тамбласыны къадарын оюмламай, алда сейир уллу дунягъа къошулургъа ашыгъады. Алай ол Къайсынны «тау суучугъуну» сагъышы тынчлыкъ бермейди. Сакъланырмы миллет энчилик, «тау сууну зынгырдаун, уллу тенгиз жутармы, тунчукъдурумму», ол биригиуде, насыпсыз этмей, насыплы болургъа амал табыллыкъ болурму? Ол соруула, бюгюн кёп тюрлю сылтау бла жаратыла, жуабы табылгъанча кёрюнесе да, тамам жууап табылмай тургъаннга ушайдыла.

Къайсын хар заманда да табийгъатны ариулугъуна кёре бояула табып, ол ариулукъгъа къууана, ол тазалыкъдан зауукълана жашагъанды. Ол не сейир жерлени кёрюп ёхтемленсе да, айырма насыпха, ёлчемсиз къууанчаха уа кесини туугъан жерин бла малкъар тауларын санагъанды. Ол саулай дунягъа айланып: «Мени насыбым – мени туугъан жеримди», – дегенди. Башха халкъла уа, аны назмуларын окъуй, кеси халкъын, туугъан жерин багъаламагъан поэт, башхалагъа сый-даража да бермезлигин ангылай, аны фахмусуна, адамлыгъына, сезим къудуретине да ыспас этгендиле.

«Манга бек багъалы, сыйлы затла недиле деп сорсагъыз – хар жерни да ариулугъу, хауасы, халкъ жырлары, таурохлары, тепсеулери, алай таулу болгъаным мени ёхтемлигимди... Аны хар ташчыгъын, шауданын, жулдузларын сюеме», - деп жазгъанды Къулийланы Къайсын.

Ана тилин, миллетини адетин-тёресин багъаламагъан, эсеплемеген адам, ол халкъыны тамблагъы кюнюн тергей биллик туююлдо. Акъылман Къайсын ол затланы юсюнден сагъышланнганды, къайгъысын, къууанчын да назму тизгинлеге бёлей билгенди. Поэтни къалам къарындашы Созайланы Ахмат былай жазгъанды: «Миллетибиз кесини келген тарых жолунда асыры кёп къыйынлыкъ кёргени ючюн, кёп азап чекгени ючюн, тазалыгъы ючюн, халаллыгъы ючюн берген сунама Аллах Къайсынны бизни халкъгъа».

Къайсын къайры барса да, таулу эди, туугъан жерин биргесине алып жюрюген, дейдиле аны таныгъанла. Кертда да, ол къайры барса да, таулу-лугъуну жарыгъын жайгъан адам эди. Аны бла бирге, Ата журтун бийик эте, кенг эте, халкъын белгили эте, уллу халкълагъа тенг эте билгенди. Аллайлыкъда жаратыла эдиле поэтни жюрегинде быллай тизгинле:

Къалай игиди кюн сайын
Таулары кёре жашагъан!

«Къулий улу жаланда малкъар халкъны ийнагъы тюйюлдю – битеу дуняны ийнагъыды. Анга суймеклик жаланда малкъар халкъны жюрегинде жанмайды – битеу халкъланы жюреклеринде да ёртенленип турлукъду», – деп белгилейди Толгъурланы Зейтун.

Айхай да, малкъар поэзияны жарыкъ кёгю жулдузладан жасалыпды: Мёчуланы Кязим, Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын, Зумакъулланы Танзиля, Бабаланы Ибрахим, Бегийланы Абдуллах, Додуланы Аскер, Ёлмезланы Мурадин, Табакъсойланы Мухтар, Мусукаланы Сакинат эм башхала, миллетни атын айтдыргъан, жюрегинги къууанчдан толтургъан, халкъ ючюн къайгыра, фахмуларын миллетге жарата билген поэтлери-биз аз тюйюлдюле.

Байды, ариуду ана тилибиз. Бардыла тилибизни тинтген, битеу дунягъа атларын айтдыргъан алимлерибиз. Алай эсе уа, тилибизни бюгюнню ийнаныулуду, тамбласы ышаннгылыды. Аллай тил байлыгъыбызны тас этмей, ариу сакълап, анга къошумчулукъ этерге, жюрте, сыйлай билирге керекбиз. Ана тилин сакълай, жюрте билмеклик адамны инсанлыгъын бла бийик маданиятлыгъын кёргюзтген илишанды.

Хайырланылгъан литература

1. Къулийланы Къайсын. *Таула тургъан къадарда: Сайлама назмулары.* – Нальчик: Эльбрус, 1997.

2. Къулийланы Къайсын. *Жаралы таш: Назмула.* – Нальчик: Къабарты-Малкъар китап басма, 1965.

3. Къулийланы Къайсын. *Жангы китап: Назмула.* – Нальчик: Къабарты-Малкъар китап басма, 1961.

4. Къулийланы Къайсын. *Юйюгюзге игилик: Назмула китабы* – Нальчик: Къабарты-Малкъар китап басма, 1967.

5. Толгъурланы Зейтун. *Заман бла литература.* – Нальчик: Эльбрус, 1978.

6. Толгъурланы Зейтун. *Миллет эс бла миллет литература.* – Нальчик: Эльбрус, 2008.

**КЮЧМЕЗЛАНЫ Ачемез,
Яникой эл, 8-чи класс**

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪНЫ БЛА ШУЕХЛУКЪНУ ЖОЛЛАРЫ

Тыш кыралда биринчи кере

Къулийланы Къайсын атлы малкъар кырал драма театр Тюркню Конья шахарында бардырылган алтынчы Халкъла аралы «Минг солуу - бир ауаз» деген сахна фестивалда Токумаланы Жагъафарны «Чонай къатын алады» деген комедиясын ол жерли Мевлана университетни жыйылыула бардырылычу залында кӛргюзтгенди.

Белгилеп айтырчады, Къабарты-Малкъар Республиканы театр искусствосуну тарыхында сау коллектив, тыш кыралгъа барып, биринчи кере фахмусун кӛргюзтгендин. Бу ишни болууна Нальчик шахарны Тюрк Рреспубликада келечиси Анполаны Аслан улду къошумчулукъ этгенди. Театрны таматасы Жангоразланы Мажит а, къурау ише улду фахмусу болганын ачыкълаганды. Спектакльге къарагъанла, фестивалны къурагъанла да театрны ишине иги багъа бичгендиле.

*Байламлыкъла кюченедиле,
тюрк дунягъа фахмуларын кӛргюзтедиле*

Онтӛртюнчю апрельде фестиваль къууанч халда ачылады. Чертип айтырчады, Малкъар театр ары къатышыр ючюн, битеу дуняда аллай 47 театр коллективни арасында бардырылган эришиуню ӛтюп, культура байрамгъа чакъырылганланы санына алай къошулганын. Битеу да Коньягъа жер-жерледен онеки театр коллектив келгенди. Ала декорацияларын биргелерине ташып айланмазча байрамны къурагъанла хар нени да кеслери мажаргъандыла. Дагъыда айырма шарт. Тюркге келгенле бир тюрлю затдан къыйналмазча, аланы барысын да шахарны «Rixsos» деген эм сыйлы къонакъ юйюне орнатхан эдиле.

Фестиваль башланырдан алгъа анга къатышханла шахарны кырал театрыны аллына миллет кийимлерин кийип жыйыладыла, сора байракълары бла жол узуну жырла айтып, тепсеп, ойнап, ара орам бла къонакъбайланы - ол жерлилени да сейир-тамашагъа къалдыра, белгиленген жерге дери алай баргъандыла.

Шахарны ортасында Ататюркню эсгертмесини къатында уа байрамны къууанч халда ачылыуу болганды. Анда селӛше, Малкъар театрны таматасы Жангоразланы Мажит Тюрк дуняны культурасыны уллулугъуну, байлыгъыны юсюнден ӛхтем жюрек сӛзюн айтханды. Аланы бу фестивалгъа къатышханлары уа чыгъармачылыкъ жаны бла ӛсерге, бир бирден билмеген затларына юйренирге, къарындашылыкъ байламлыкъланы тохташдырыргъа себеплик ӛтергин чертгенди. «Биз сизге Къулий Къайсынны ата журтундан уллу салам алып кел-

Фестивальны ачылгъан кезиую

генбиз. Быллай тюбешиуле адамланы бирикдирирге себеплик этедиле. Фестивальны къурагъанлагъа ыразылыгъымы билдирирге сюеме. Ий-наныгъыз, мында болгъан кюнледе жүреклерибиз бир бирибизге бютюнда бегирек ачыллыкъдыла, ол а культура байламлыкъланы кючлерикди», - дегенди Жангораз улу.

Белгилисича, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешгенлени уллу жыйлыуларында да хар заманда бир кезиучюк эсде къалыучуду. Тюрк театры актёру Саид Мажитни сёзюне тынгылагъандан сора: «Биз къарындаш халкълабыз, сиз къонакъдасыз. Къайсынны юсюнден эшитгенден сора, тёзалмай, малкъарлылагъа андан къошулама!» - деп, бизни делегацияны байрагъын алып, иги да ёрге кётюрюп, аллыбызда баргъанды. Ол, айхай да, биз барыбыз да ёхтемленирча шартды.

Андан сора фестивальгъа келгенле, биягъы тизилип, шахар администрацияны аллына келгендиле. Алайда алагъа Коньяны губернатору Айдын Догъан тюбегенди эм къууанч халда митинг болгъанды. Догъан байрамны къуралыулу барыууна не жаны бла да себеплик этеригин айтханды. «Жылдан- жылгъа биз сынау ала, бери келген коллективлени да саны ёсе барады. Бу шарт бизге бютюнда жууаплылыкъны сезерге, хар затны да бийик даражада ётдюрюрге керекли болгъанын ачыкълайды», - дегенди ол.

Андан сора коллективле къауум-къауум болуп, суратха тошгендиле, бир бирлери бла узакъгъа созулгъан ушакъгъа берилгендиле. Нальчик шахарны администрациясыны Тюрк Республикада официальный келечиси Апполаны Аслан а, тилманчлыкъ ишин бийик даражада бардыргъанын-артистле, къурау комитетни келечилери да бир кибик белгилегендиле.

Фестивальны биринчи кюнюнде Трабзон шахарны театры кесини комедиясын кёргозтгенди. Онеки актёрдан кьуралгъан кьауум, режиссёр берген темпни бузмагъанлай, чынтты профессионаллача, сау оюнну бийик даражада бардыргъанды. Пластикалары, тепсегенлери, кёрюмдюлери да алапат эди.

КьМР-ни сыйлы артисти Мамучиланы Камал фестивальны юсюнден айтады:

-Тюрк миллетлени театрлары бла алыкъа биз иги шагъырей туйлюбюз. Мында аланы ишлерине кьарасакъ, бир иги зат алмай амалыбыз жокъду. Бери келгенибизни магъанасы уллуду. Жолда алай сагъыш этип тургъанма: «Биз салгъан спектакльни мындагъы кьараучу ангылармы?» - деп. Нек дегенде постановкаларыбызны асламысын Станиславкийни жоругъуна кёре салабыз. Болсада, Трабзонну труппасыны музыкалы комедиясына кьарагъандан сора, «Чонайны» юсюнде жангылмагъанбыз деригим келеди.

Созайланы Мариям, КьМР-ни Кьырал саугъасыны лауреаты:

- Эки ай мындан алгъа тыш кьыралгъа чыгъарбыз деп турмай эдик. Бююнлюкде бола тургъан фестиваль бизни барыбызны да бирикдирирге, фахмубузну ёсдюрюрге онг береди. Мында критikle да кёпдюле, ол а театргъа бек керекди. Ышанма: актёрла, сахнагъа чыкыгъанда абызырамай, ол болгъан фахмулары бла кьараучуну кьууандырыкларына!..

Комедиягъа хазырлану

Жагъафарны «Чонайына» кьараргъа Коньядан узакъ болмай орналгъан кьарачайлыла бла малкьарлыла жашагъан Башхюйюк элден эм Афион шахарда диаспорадан иги кесек жерлешлерибиз эм фестивальгъа чакъырылгъан кьауумланы келечилери келедиле. Билетле барысы да сатылып, зал толгъан эди. Бу ишге фестивальны кьурау комитетине кирген таулу къыз -Хаджиланы Севда, Башхюйюкде жашагъан жашла -Къарабашланы тукъумдан Самий, Метин, Тахир, Зугулкьарабашланы Атилла эм Махти уллу себеплик этгендиле. Ала, билетлени сатып алып, телефонла бла шахарда, элде жашагъанлагъа да сёлешип, адамланы ол кюн ары жыйгъандыла. Сау болсунла, ырысхылары андан кёп болсун.

Залгъа кирирден алгъа биз жерлешлерибиз бла суратха тюшгенбиз, Сабанчыланы Арипа телевиденияда хазырларыкъ программаларына иги кесек сюжет жыйыгъанды. Моттайланы Светлана, мен да малкьар тилде сёлешгенле бла, аны билмегенле бла уа Апполаны Асланны хайырындан кёп ушакъ жаздыргъанбыз, Кавказдан алып келген саламларыбызны бергенбиз.

Спектакль бошалгъандан сора келтирген саугъаларыбызны диаспораны келечилерине юлешгенбиз. Артыкъда бек Мамайланы Фатима, Сабанчыланы Арипа эм Созайланы Мариям, таулу сабийлени тегереклерине жыйып, Нальчикде этилген конфетлени бергенлеринде,

ала бек къуангандыла. Андан сора къарачай-малкъар жаш тѣлю бла бирге университетни аллында улуу тау той этгендиле.

Къаллай бир жылыулукъ, бир бирден тансыкъ алыу, жууукъланы-ахлуланы, танышланы табаргъа итинулук бар эди алайда. Быллай тюбешиуленни магъанасы бирди, арада культура байламлыкъланы кючлейик, иш чыкъса, аз болса да, бир бирге билеклик этейик, таулулукъну тас этмейик деригим келеди, аллай тюбешиуледен сора.

Спектакльни кѣргюзтюу

Артистлерибиз спектакльде бийик даражада ойнагъандыла. Ол баргъан кезиуде къараучула бир ненча кере баш жигитни – Чонайны (Жангоразланы Мажит), хар замандача, бирде кесин кюлкюлю эте, бирде уа телохранительлерине – Тохаланы Зулкъарнийге бла Мисирланы Жамалгъа, уруша (къатын излеп айланнганында-Танзилячыкъны орунуна, билмегенлей Къуртхажанны келтиргенлеринде), халин алай тап ачыкълагъанына къарсла бла тюбегендиле. Чонайны бла ол тилеген къызны (Созайланы Мариям) арасында «байламлыкъны» Къуртхажан (Мамайланы Фатима) жюрютеди. Аны ойнагъанына да къараучула, бир ненча кере къарс уруп, ыразылыкъларын билдиргендиле.

Танзилячыкъны тилеген къарачайлы Тулпарбийни (Мамучиланы Камал) кесини ролюн ойнаргъа чыкъгъанда, андан башха къарачайлы жашны сыфатын тап къуарарыкъ адам жокъ сунар эдинг.

Бичиланы Хаждаут да Къонакъбийни- къарт кишини, ёмюрю жашау нѣгер излеп айланнган, керти коммунистни сыфатын къараучуланы ыразы этерча кѣргюзтгенди. Гиляхланы Мурат таза суймеклик тарыгъан, ачыкъ кѣллю «гаишникди». Анга буюрулгъан рольгъа адамны жюреги аны къадарына жарсырча киргенди. Экиси да Тюркге тебирерни аллында пѣсада ойнарыкъларын бир ыйыкъ алгъа билгендиле. Анга да къарамагъанлай, ол ишни жууаплылыгъын ангылап, чынтты актѣрлача, алай ишлегендиле.

Тетууланы Анатолийни сахнада къурагъан Къалакъбийни – жазучуну сыфатына улуу багъа бичерчады. Жолабланы Тахир, ичгичи кишини сыфатын тап, ариу ойнагъанды, къараучуну ийнандыра. Прокурорну - Къушбийни сыфатын КъЧР-ни сыйлы артисти Мызыланы Таубий ойнагъанды. Аны фахмусуна ким да сукъланырча эди. Къысхасы, актѣрланы барысы да комедия жанрны бузмагъанлай, рольларын бийик профессионал даражада къурагъандыла.

Солуулары, аууазлары да - бир

Спектакль той-оюн, жарыкъ, огъурлулукъ халда баргъанды. Сахнада оюн кеси энчи къалып, залда олтургъан къараучула уа бир жанында тургъанча, аллай зат эсленмегенди. Битеу да ол баргъан ишге, беш жюз адам барыда, ары къатышханча, анда бир юлюшлери

болгъанча, алай кёрюнгенди. Оюннга къараргъа келгенле, кеслерин сахнада суна, ол бола тургъан байрамгъа, хар бири да энчи бир къошумчулукъ этгенча эди залда хал. Фестивальны атыча, ары жыйылгъанланы солуулары, аууазлары да бир эди.

«Ойнай-ойнай, кёз чыгъар» дегенлей, кесин кишиге тенг этмеген, къылыксыз бай Чонай суймеклик жолунда абынады. Жашауда хар затны да, артыкъда суймекликни, ахчагъа сатып алалмазлыгына бойсунады. Ма бу магъананы, баш рольну ойнагъан Жангоразланы Мажит бирси артистле да эки сагъатны ичинде, ким да ийнанырча, ачыкълагъандыла кеслери къурагъан сыфатланы. Оюн баргъан кезиуде, бир гитче шартны белгилерге боллукъду - Апполаны Аслан, актерлагъа бир-бир сёзлени тюрк тилге кёчюрюп айтырча, алай юйретгенди. Ол а къараучуланы бла сахнаны бютюнда жууукъ этгенди.

Бир-бирни саугъалау

Спектакль бошалгъандан сора фестивальны къурау комитетини башчылары – Бенгюсю Догъру бла Догъан Догъру, Малкъар театргъа жюрек ыразылыкъларын билдирип, саугъала бергендиле, кёп ариу сёзлени айтхандыла. Малкъар театрны бери келиую алагъа уллу саугъа болгъанды. Нек дегенде ол жанында бу жерли режиссёрланы ишлери бла къараучу шагъырей туююл эди.

Жангораз улу, коллективге берилген саугъаланы алгъандан сора, Кавказны адетин бузмай, андан келтирген къаманы, ариу жарашдырылгъан мюйюзлени, орус халкъны суйген гинжисин-матрёшканы

*Малкъар театрны артистлери
эм фестивальгъа къатышханланы къаууму*

- башда атлары сагъынылгъан режиссёргъа бла актёргъа, чам халда, алгъышла эте, залда олтургъанланы да кюлдюре, сауугъагъа бергенди. Ала да, жюрек ыразылыкъларын айта, малкъарлы актёрланы фахмулулукъларын энчи белгилегендиле, фестиваль бошалса, сыйлы сауугъаладан бири малкъар театргъа бериллигин айтхандыла.

Специалистни оюму

Дагъыстанны къырал университетини актерла хазырлагъан кафедрасыны таматасы, РФ-ни Кинематографистлерини союзуна келечиси, Россейни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Ислам Казиев кёргюзтюлген спектакльни юсюнден айтады:

- Малкъар театрны биргеме окъугъан шуэхум Къулийланы Борис ишлегенли бери таныйма. Ол бек фахмулу режиссёрду эм ишине жаны бла берилген адамды. Аны да бу театргъа къыйыны уллуду.

Владимир Теуважуков салгъан оюннга къарагъандан сора, заман нени да хорлайды деригим келеди. Режиссёр аны жангыдан салгъаннга ушайды. Комедияда баш рольну ойнагъан жигит, мен ангылагъаннга кёре, спектакльни кеси тартып баргъанча алай кёрюнгенди. Баям, ол шёндюгюлю актерланы тёлюсюнден болур.

Алай эшитгенме Малкъар театр Гогольну «Ревизорун» салыргъа сюеди деп. Ол баш жигитни ойнагъан жаш Хлестаковну сыфатын къураса, тап боллукъ эди. Мажит кесин сахнада къалай уста жюрютеди. Дипломатны алып, ары-бери жюрюп, хар кимге да оноу этерге кюрешип... Мен оюм этгенден, Жангораз улуну фахмулулугъунда къураргъа керекди театрны репертуарын.

Саулай да актерланы къаууму кючлюдю. Жаланда пьеса къайдан эсе жыйылгъанча, аны сюжети хар кимге да белгили болгъанча, анга ушагъанды. Ол темагъа Гогольну «Къатын алыуу» эм Кавказны театрларында баргъан төрели тема- ариу къызланы урлау дегенча затла бизге жангы туююдюле. Мында анга къараучу сейир этип тургъанды. Комедия жанрны келтиргенлери, актерланы усталыкълары, сахнада кеслерин эркин жюрютгенлери уллу магъананы алгъанды. Къайтарып айтама, актерла фахмулудула, театрны тамблагъы кюню жарыкъды. Жюрегимден манга жууукъ театрны жетишими бла алгъышлайма.

Салынган оюнлагъа - бир-эки сёз

Алтынчы Халкъла аралы «Минг солууда - бир ауаз» деген фестивальда тюрлю-тюрлю спектакльлеге къаралгъанды. Сахнагъа биринчи Трабзонну труппасы чыкыгъанды. Андан сора фахмуларын ол жерли театрны артерлары кёргюзтгендиле, аланы ызындан а Косоводан келгенле «Отуз тогъуз тапка» деген комедияны салгъандыла. Андан сора да, фестивальгъа Къазахстандан, Азербайджандан, Иракдан, Кипрден, Болгариядан, Косоводан, Македониядан, Дагъыстандан келген артистле кёргюзтгендиле фахмуларын. Анкара шахарны труппалары да

*Къабарты-малкъар диаспораны келечилери
комедиягъа къараргъа келген кезиуде*

тюрлю-тюрлю жанрда ойнагъандыла. **Сагъынылгъан оюнланы ююн-ден оюмун Малкъар театрны таматасы, КъМР-ни сыйлы артисти Жангоразланы Мажит айтады:**

- Малкъар театр Россей Федерацияда кеп фестиваллагъа къатыша келгенди. Бизде тере алайды. Ингирде салыннган спектакльге, эрттенликде критикле багъа бичедиле. Бир-бирде ала шуёхлагъа, танышлагъа жакъ басаргъа кюрешип, ары-бери этип, иги салыннган оюнну да даражасын тюшюрюп къояргъа боллукъдула.. Насыпха, мында алай туююдю. Кесаматчы не айтыр деп хазна уллу эс бурулмайды. Артистле ишлеген жерлеринден кетмез ююн, анга буюрулгъан рольну бийик даражада, тынгылы ойнайдыла. Бу жерли актерлагъа бек уллу кесаматчы къараучуду. Къысхасы, артистле профессионалла болгъанлары мында кёрюнюп турады. Дагъыда бир шарт, адамланы театрны репертуарында салыннган оюнлагъа келиулери кюнден –кюннге аз бола барса, бек биринчи, режиссер бла контрактны тохтатадыла, артистле уа кеслерине башха театрлада иш излеп башлайдыла.

Юч спектакль да бийик даражада салыннганды. Биринчиси - «Аллах айтса мындан да къутулурбуз» деген ат бла музыкалы комедияды. Аны клоун шартла бла ойнагъандыла. Экинчиси-историялы трагедияды, ол бизни орус, совет театр жанрда салыннганды. Ол неди десегиз, чынтты жюреклерди бла керти ойнагъанларына ийнанып, аны магъанасы жашауда болгъанча сюжет керти шартлагъа ушайды. Ююнчюсю, сабийни ич дунисы таза кибик, ма ол халда ойналгъанды. Бу оюнда артистле кёргюзтген юзюкле мен окъугъан заманымда би-

ринчи курсда этюд халда ишлеучюбюзно эсиме тюшюргендиле.

«Отуз тогъуз тапка» дегенлери неди десегиз, аны да ангылатайым. Аллаи бир жылны ичинде рольда баш жигитни ойнаган жаш жашауунда неге тюбегенине къарайбыз. Апполаны Асланны кечюргенини кере, баш жигит аллында былай айтып башлайды: «мен аскерден келдим, негерлерим ары-бери кетгендиле, адам бла селеширге онгум жокъ... Сора кеси кесине сорады, энди не этейим, къайры барайым деп...»

1939-1940 жыллада Европада тынчлыкъ къуруиду. Ол заманда кеплеге политика ахырда керек туююл эди. Мен акъыл этгеннге кере, жаш адамла тюрюлю-тюрюлю, эсде къалырча бир затлагъа тюшерге итиндиле. Ма бу жаш да ол «приключениялагъа» тюшюп айланады. Ою асламысында ол жаш гитче чылмыкъчыкъладан къалай къутулуп айланнганыны юсюнденди. Алайда анга бир суйген къыз да чыгъады, аны бла заманын къалай етдюргенин да керебиз...

Бу спектакльни режиссер драма халда салса эди, бек эригиуло боллукъ эди. Ол а, комедия амалланы хайырланнганды, аны бла къараучуну эки сагъатны эрикдирмей тутханды. Спектакльде ол заманда бола тургъан ишле адамны жашауунда не магъананы алгъанлары эм къыйынлыкъдан къутулургъа не этгенлери ачыкъланады.

Оюнда декорациягъа артыкъ улуу эс бурулмайды. Режиссер, ол жаш адамны башында фантазияларын, сагъышларын гитче затчыкъла бла уста ачыкълайды. Сёз ючюн, телефонну орунуна къолу бла уста ойнайды, эшик болмагъан жерде аны бир коробчакъ бла кер-

Суратда (солдан оннга): Догъан Догъру, Бенгюсю Догъру, Мамайланы Фатима, Апполаны Аслан, Жангоразланы Мажит.

гюзтедиле, жабыу бла тенгизни толкъунларын этедиле. Айтханымча, косовочыла бизни биринчи, экинчи курса окъугъан заманларыбызгъа артха чакъыргъандыла.

Фестивальда биринчи ойнагъанла-трабзончула, революция заманны кёргюзтедиле. Дуния къара- къатыш болгъан кезиу. Эки къарындаш, революция этип, инглизлилени ол жерледен къыстаргъа керек эдиле... Европаны эм Коньяны театрлары да, ол заманда жашаугъа кюлген этгенча, къоркъмагъанлай, адамны сейири оюн бошалгъынчы таркъаймазча аллай ишлени салгъандыла.

Спектакльлени ойнап, кюлюп, чам халда кёргюзтюлгенлери уа сагъынылгъан театрланы чыгъармачылыкъ жаны бла алгъа баргъанлары кёрюнюп турады. Былагъа къарап, бизге кёп затладан юлгю алырчады деп алай айтыргъа сюеме.

- Фестивальны юсюнден не айтыргъа сюесе?

- Шахарны театр жаны бла уллу тарыхы болмагъанлыкъгъа, бу культура байрам бек къуралыулу ётгенди. Сёз ючюн, Россейни, Къабарты-Малкъарны театрларыны уллу бай тарыхлары барды. Ырысхы базалары да мындан бийикди. Коньяны театрына уа он жылдан кёп болмайды. Алай болгъанлыкъгъа, кеслерин къалай бийикде тутадыла. Бююнлюкдеги жашау тюркю актерланы къаты ишлетеди, ансыз ала усталыкъларын тас этерикдиле. Контракт системагъа кёчсек, бизде да тюрлениуле боллукъдула деп, алай сунама.

- Фестивальда, жаратмагъан затынг а болдуму?

- Айтханымча, мында бизде бардырылучу «тёгерек столлагъа» артыкъ уллу эс бурмайдыла. Болсада, артист жюреги бла жашайды, актёрларыбыз бери келип, мында оюнагъа къарагъанларына бек къууанама.

- Сени оюмунга кёре, «Чонайны» жанры бу жерли къараучулагъа жууукъмуду?

-Трабзонну театры салгъан спектакльдеча, бизде да эксцентрика, клоунада жанрла бардыла. Ала аны къалай бере, сахнада тюрлю-тюрлю амалланы хайырлана билгенлери, ма олду усталыкъ.

Кзулийланы Къайсын атлы малкъар къырал драма театры таматасы Жангоразланы Мажит коллективни фестивальгъа къатышыууна къошумчулукъ этген Османланы Элдаргъа, Къонакъланы Салихге, Курданланы Русланнга эм Моллаланы Алимге жюрек ыразылыгъын билдиреди.

**КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан,
«Заман» газетни фестивальда
энчи корреспонденти,
Тюрк Республика, Конья шахар.**

АТЛАРЫ

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Сау кълал, наным. *Повесть* 2

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

ХУЧИНАЛАНЫ АНЫУАР. Бушуу дастаны. *Поэма. (Баргъаны)* 25

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Сейирсиндиртме сёзлюк. 38

КЪОЙЧУЛАНЫ АСКЕРБИЙГЕ – 70 ЖЫЛ

АЙШАЛАНЫ ОЮС. Намысы, сыйы да бийикде жюриюген
айтхылыкъ алим. *Статья*..... 60

КЪОЙЧУЛАНЫ АСКЕРБИЙ. *Назмула* 72

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ СОЛДАТЛАРЫ

ПАВЕЛ СИДОРУК. Память. *Эсгерюу* 82

ПРОЗА

АБАЙЛАНЫ САКИНАТ. Даут хажы. *Повесть* 84

АХКЁБЕКЛАНЫ ЭЛЬДАР. *Акъыл сёзле, хапарла* 143

ХОЛАЛАНЫ МАРЗИЯТ. *Хапарла* 150

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Акъниетле. *Очерк* 157

«МИНГИ-ТАУНУ» АРХИВИНДЕН

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Халкъ ючюн жашамакълыкъны насыпха санагъанды. *Статья* 173

ПОЭЗИЯ

ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР. *Назмула* 177

ГАЗАЛАНЫ АМИНАТ. *Назмула* 183

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ТЕМИРЛИЛАНЫ АЗРЕТ. Азатлыкъны ауазы. *Статья* 188

АНА ТИЛИМ – ЖАНЫМ-ТИНИМ

КЮЧМЕЗЛАНЫ АЗРЕТ. Акъылманла баш ургъан ана тилим. *Статья* 204

ЖОЛУЧУЛУКЪ

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Чыгъармачылыкъ бла шуёхлукъну жоллары. *Статья* 213

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (169)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по СМИ, общественным
и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батитова*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 05. 13. Формат 60 x 90 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2000 экз. Заказ № 95. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланн-
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кѣз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*
